

A magyar közönséghez.

A világháború a szociális problémákat világszerte végzetserű válságokká érlelte. E válságok katasztrofális elemi erőkként fenyegetően döngtetik, rázzák társadalmunkat. Ezért ma mindenki: a tudós, az államférfi, a publicista s a nagyközönség aggódó figyelemmel fordul a szociális tanulmányok felé s eligazítást, megnyugtatót keres a társadalmi tudományokban. Azok, akik nálunk az ethnológia, a szociológia és a politika tudományával intenzíven foglalkoznak, hogy a várt feleletet minél kielégítőbben adhassák meg, szükségesnek látták, hogy egy tudományos társaság keretében egyesüljenek mindazokkal, akik a szociális és az ezzel összefüggő kulturális kérdések iránt behatóbban érdeklődnek. Ennél a tervnél azonban nem állapodhattak meg. A világháború hatásaként a szociális gondolat szerves kapcsolatba jutott a népiség, a nemzetiség és a fajiség kérdéseivel. A világháború erői okozta társadalmi eltolódások az egyes társadalmak körében előtérbe juttatták a «nép»-nek nevezett társadalmi rétegeket. Más erők a nemzetiségi elvet juttatták diadalra s tették meg a világpolitikában új államokat szervező hatalommá. A faji gondolat új társasító elvként kezd hatni. Miután a Magyar Néprajzi Társaság a néphagyomány, a leíró néprajz, az ember-földrajz és a demográfia tudománya szempontjából már úgy is behatóan foglalkozik a magyar népre, a magyar nemzetre és az egész Magyarország területére vonatkozó szociális és politikai kérdésekkel, a társadalomtudományok magyar művelői úgy vélték, hogy sajátos céljait legjobban a Magyar Néprajzi Társaság keretében, az illető tudományágak képviselőivel folyton összeműködve, érhetik el. Épen ezért a Magyar Néprajzi Társaság választmányával egyetértően megalakították annak ethnológiai, szociológiai és szociálpolitikai, rövidebb és összefoglalóbb címmel: *Társadalomtudományi Szakosztályát*.

A folyó év július havában tartott alakuló ülésen a Szakosztály irányítóivá a következők választottak meg: I. Vezetőség: Concha Győző, Czettler Jenő, Hóman Bálint, Imre Sándor és Bibó István. II. Intézőbizottság: Angyal Dávid, Bárány Gerő, Buday László, Czakó Elemér, Domanovszky Sándor, Erekly István, Gombocz Zoltán, Gorka Sándor, Heller Farkas, Hornyánszky Gyula, Jancsó Benedek, Kenéz Béla, Kornis Gyula, Kovács Alajos, Melich János, Moór Gyula, Pauler Ákos, Solymossy Sándor, Somló Bódog, Tagányi Károly, Tóth Károly. Jegyző: Fekete József. Pénztárnok: Medrey Viktor.

A Szakosztály alakuló gyűlésén elhatározta, hogy *Társadalomtudomány* címen önálló folyóiratot ad ki, amelynek első számát itt kapja az olvasó!

TÁRSADALOMTUDOMÁNY

I. KÖTET. 1921.

TÁRSADALOM- TUDOMÁNY

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG
TÁRSADALOMTUDOMÁNYI SZAKOSZTÁLYÁNAK
FOLYÓIRATA

SZERKESZTI

BIBÓ ISTVÁN

I. KÖTET. 1921.

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG TÁRSADALOMTUDOMÁNYI
SZAKOSZTÁLYA

TARTALOM.

1. ÉRTEKEZÉSEK, ÖNÁLLÓ KÖZLEMÉNYEK.

	Lap
BÁRÁNY GERŐ: AZ egyén és a nemzet szerepe a kultúrában	106
— Az emberi élet értelme és célja.....	579
BIBÓ ISTVÁN: A népléktan mint tudomány	406
— Az emberiség múltjáról és jövőjéről	115
BUDAY LÁSZLÓ: A mezőgazdasági munkáskérdés.....	525
CZETTLER JENŐ: Csonka-Magyarország ereje	177
DÉKÁNY ISTVÁN: A sajtókérdésről	544
— Tételek és paradoxonok a közvélemény problémájához.....	242
EREKY ISTVÁN: A német birodalmi szükségáldozat s a magyar vagyonváltság.....	349
GOMBOCZ ZOLTÁN: Nyelvtörténet, lélektan, társadalmi lélektan.....	97
— Változás és törvény a nyelvtudományban	194
HELLER FARKAS: A nemzetközi munkásvédelem	391
HÓMAN BÁLINT: Társadalomtörténeti terminológia	531
HORNYÁNSZKY GYULA: A parlamentek ellen	1
— O. Spengler	230
Huszi JÓZSEF: A demokrácia útvesztője. Athén példája	428
KORNIS GYULA: W. Wundt.....	70, 202
KOVÁCS ALAJOS: Hogyan hamisították meg a románok a magyar statisztikát a béketárgyaláson	147
MOÓR GYULA: A bolsevismus elméleti alapjai.....	443
— Réz Mihály	345
— Somló Bódog	17
NYIREŐ ISTVÁN: Könyveink és nemzeti kultúránk.....	248
PAULER ÁKOS: A társadalomtudományi indukcióról	186
SOLYMOSSY SÁNDOR: A matriarchátus nyomai a folklórebán.....	136
— A népmese problémái	557
SOMLÓ BÓDOG: Machiavelli.....	41
TOLNAI VILMOS: A közmondás néplélektani vonatkozásai.....	219
YBL ERVIN: Az expresszionizmus	257

2. FIGYELŐ, KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

	Lap
ANTAL GÉZA: A collectiv psychologia irodalma Hollandiában.....	596
BÁLÁS KÁROLY: Hegedűs pénzügyi politikája.....	269
DEPTNER TIBOR: A tanyakérdésről.....	466
IFJ. HORNYÁNSZKY GYULA: Megjegyzések a magyar vagyoni- váltás bírálatahoz.....	602
IFJ. H. GY.: Angol problémák.....	275
HORVÁTH JÁNOS: A középiskolai tanárképzés új rendje	461
H. J.: Megjegyzések egy megjegyzésre.....	274
—I. —F: Szociológia a középiskolában	590
KOVÁCS ALAJOS: Külföldi népszámlálások eredményei.....	265
— Népesedésünk 1920-ban.....	474
NYÍREŐ ISTVÁN: A megcsonkított Magyarország múzeumi és könyvtári közművelődésügye	597
— Az amerikai unitárius bizottság és a református Presbiteri Világszövetség Erdélyről	470
N—N.: A Zsebatlasz „,	606
— Föld és ember.....	605
SZÉKELY ISTVÁN: Szénhiány az iskolában	272
— A munkásság jövője	262

3. KÖNYVISMERTETÉSEK, BÍRÁLATOK.

ALSZEGHY ZSOLT: Magyar lírikusok — <i>Brisits Frigyes</i>	626
BECKER, C. H. I.: Kulturpolitische Aufgaben des Reiches — <i>Komis Gyula</i>	611
BUDAY LÁSZLÓ: A megcsonkított Magyarország — <i>Kovács Alajos</i>	296
DÉKÁNY ISTVÁN: Társadalomalkotó erők — <i>ifj. Hornyánszky</i> <i>Gyula</i>	491
FOERSTER, FR. W.: Politische Ethik — <i>H. J.</i>	305
FRANCE, ANATOLE: Az irodalmi élet — <i>Bibó István</i>	283
HAHN, ROBERT: Staatsbürgerliche Erziehung nach dem Ver- hältniss zwischen Seele und Staat — <i>H. J.</i> —	618
HOFFMANN, JOHANNES: Die erste deutsche Schriftstellerorgani- sation und die Schriftstellerbewegung — <i>H. J.</i>	620
HOLLMANN, A. H.: Die Volkshochschule — <i>Fekete József</i>	307
HORVÁTH JÁNOS: Aranytól Adyig — <i>Brisits Frigyes</i>	302
JÁSZI OSZKÁR: Magyar kálvária, magyar feltámadás — <i>H. J.</i>	297

	Lap
LE BON, G.: Az igazságok élete — <i>Komis Gyula</i>	279
— Múlt és jövő — K	174
NAGY JÓZSEF: A filozófia története — <i>Bárány Gerő</i>	488
RÜHLMANN, P. M.; Kultúrpropaganda — <i>Fekete József</i>	309
SEIGNOBOS — MÉTIN: Korunk története — <i>Domanovszky Sándor</i>	293
SZEKFŰ olvasásakor. — Három nemzedék. Egy hanyatló kor története — <i>Hornyánszky Gyula</i>	477
SZÉKELY ISTVÁN: A forradalmak útja — <i>H. J.</i>	490
SZENTIVÁNYI KÁROLY: Falusi programmok — <i>F. J.</i>	171
SZIRTES ARTÚR: Zur Psychologie der öffentlichen Meinung — <i>íjf. Hornyánszky Gyula</i>	624
TAGÁNYI KÁROLY: A hazai előjogszokások gyűjtéséről — <i>Hüb- ner Emil</i>	607
TORMAY CECIL: Bujdosó könyv — <i>H. J.</i>	312
TÖNNIES, F.: Hochschulreform und Soziologie — <i>Komis Gyula</i>	486
TROELTSCH, ERNST: Die Dynamik der Geschichte nach der Geschichtsphilosophie des Positivismus — <i>Thienemann Tivadar</i>	621
KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK SZEMLÉJE — <i>H. J.</i>	161, 314, 494, 628
ÚJ KÖNYVEK — <i>H. J.</i>	169,- 338, 519, 647

A PARLAMENTEK ELLEN.

Unirsi, nel mondo humano, vuol dire peggiorarsi.

S i g h e l e, Contro il parlamentarismo.

NE CSODÁLKOZZUNK azon, hogy a parlamenti élet az utolsó évtizedekben sok irányból jövő kemény kritika tárgya lett. Az intézmény — a modern népképviselő — már régi keletű; a gondatlan örömet, amely a vívmány megszületését kísérte, már régestrég a körültekintő fontolgatás váltotta fel s az ekként begyűlt tapasztalatok nem kevés csalódást okoztak, még több kételkedést támasztottak. Állandó belső okokon kívül az intézmény fejlődése is szaporította a kelleetlen megfigyeléseket. Az activ választási jog fokozatos kiterjesztésével egyenes arányban sülyedt a törvényhozó testületek szintje mélyebbre és mélyebbre s ezen erkölcsi helyzetváltozástól bizonyára nem függetlenül léptek itt mind kirívóbban előtérbe az egyébként sem hiányzó bajok. A szükséges és hasznos gyakran a képviselők elfoglaltságán vagy szakértelmük hiányán szenved hajótörést; közérdek helyett sok esetben helyi érdekeltségek vagy épenséggel magános előnyök vezérlik a parlamenti tagokat; a nemzetgyűlés terme igen sokszor nem higgadt tanácskozásoknak alkalma, hanem felkorbácsolt pártszenvédélyeknek küzdőtere, ahol az áthidalhatatlan, az értelmi meggyőzést nem ismerő ellentét, minden állami életet megbénító huzavonájával, a küzdőfelek egyike helyett magát az országot fekteti legyőzöttként a porondra.

Bármely segítség feltételezi, hogy magát a bajt ismerjük. A parlamenti élet sanálásáról sem lehet szó anélkül, hogy kóros tüneteinek aitiológiájával előzetesen ne foglalkozunk. Fel kell vetnünk a kérdést: csupán a legújabb idők fejlődési hibájával van-e itt dolgunk, a túlhajtott demokratizmus következményeivel, avagy tán — mire fönnebb már céloztam — csak a minden parlamentarizmussal szükségkép összefüggő hátrányokattette észrevehetőbbekké a legújabb fejlődés? Ugy gondolom, hogy az utóbbi esettel állunk szemközt s ez alkalommal ép ezen mélyebben gyökerező, tán kevésbé megfigyelt, de annál nagyobb kihatású alkati hibákkal és hiányokkal akarok foglalkozni. Fejtegetéseim alapjául egy olasz értekezés megbeszélését választom, mely ugyan már 1895-ben jelent meg legelső ízben, de amelynek újból való lenyomatását 1913-ban is időszerűnek találták kiadói. Sighele munkáját értem, melyben a parlamenti élet lelki alapfeltételeit teszi vizsgálat tárgyává (*Contro il parlamentarismo*, lenyomatva a: *Morale privata e morale politica* függelékeként).

I.

Sighele, ki Ferri tanítványaként eredetileg büntetőjogi kérdésekkel foglalkozott, időben az elsők közül való, kik — a múlt század kilencvenes éveitől kezdődően — a tömeglélektan mint a pszichológia külön irányát iparkodnak megállapítani és rendszerezni (I. Kornis Gyula, A lelki élet I. 167). A *Folla delinquente*¹ már 1892-ben jelent meg első kiadásában, tehát három esztendővel előbb, mintsem Le Bon összegező leírása a tömeglélek jelenségeiről; Sighele ott a maga részéről csak *G. Tardé* jelentékeny, rá mindenkor nagy hatást gyakorló kezdeményezésére hivatkozhatott (*La philosophie penale*, 1890). Gyakorlati kérdés, a tömegben elkövetett cselekedetek büntetőjogi elbírálása, adott lökést annak általános keresésére, hogy váljon a másokkal való tömeges együttlét az egyest mi módon befolyásolja érzéseiben, gondolkozásában és elhatározásaiban s hogy miként lehet ez alapon az együttlétök összességét lélektani szempontból külön alakulatnak tekinteni. Az eközben mintegy törvényszerűséggel mutatkozó ismétlődések és hasonlóságok egész természetesen általános összegezésekhez vezettek, míg a tömegnek sokirányú szerepe és jelentősége újabb és újabb részletvizsgálatokra adott alkalmat. Sighele jelen tanulmánya is az általános tömeglélektan egy ilyen speciális részére vonatkozik, annak csak egyik alkalmazása; mert a parlament maga is — a működéséhez szükséges együttlétben — mindennek előtt — tömeg.

Közvetlenül kínálkozó, mai napig vallott nézet, hogy többen közös tanácskozásaikkal értékesebb eredményhez, bölcsőbb elhatározáshoz jutnak, mint a magára hagyott egyén jut. Nem kisebb tekintély, mint *Aristoteles*, e nézet első szószólója, ki a demokratizmus által követelt nagyszám uralmát csak a «collectiv tudás» felvételével és értékelésével tudja úgy ahogy igazolni. Ha a tömeg egyes tagjai — úgy véli — külön-külön nem is sokat érnek, mégis lehetséges, hogy a tömeg a maga egészében értelmileg jobbnak, vagy legalább is nem rosszabbnak bizonyul, mint a kisszámú kiválóság. Csak együttesen és ne elkülönöttségükben vegyük a tagokat. Szerinte zenei vagy költői műveket egyes szakértőnél helyesebben ítél meg a tömeg, a sokféle közönség, ép mert helyesebb részletmegfigyelésekből alakul ki nála az összítélet. A különbség kiváló egyén és tömeg között ép abban rejlik, hogy amaz — mint akárcsak a művészi kép a valósággal szemben — magában egyesíti azon értékeket, melyek a tömeget alkotó egyes tagokban csupán izoláltan található meg; de ez viszont nem zárja ki, hogy az egyes értékes tulajdonságot a tömegnek valamely egyszerű tagja ne bírja fokozottabb mértékben, mint a kiváló ember. A tömegre bízott választások és törvényszéki ítélezések súlyos feladatánál ugyan eszébe jut *Aristoteles*nek: a szakszerűség kérdését felvetni. Orvost csak orvos bírálhat felül; a jó politikust tehát csak a politikus választhatja ki, bűnös ember fölött csak a bíró mondhat ítéletet. De itt meg azon további gondolattal nyugtatja meg magát a görög

¹ Francia fordításában (Paul Vigny): *La foule criminelle*, 1892; németül (Hans Kurella): *Psychologie des Auflaufs und der Massenverbrechen*, 1897.

bölcs, hogy gyakran — mint pl. az építészetben — nem az alkotó, hanem a használó a competens vélemény nyilvánítására (Politika, 3,11 összevetve 3,15-tel, Bkr.).

Aristotelesnek nincsen igaza (ezt részben az angol magyarázó, J o w e t t is észreveszi.¹) Az ismereteknek azon összegezése: helyesbítése vagy kiegészítése, amely az aristotelesi collectív tudásnak alap gondolata, a valóságban legfőleg kivételes jelenség. A helyes műkritika nem sok laikus megjegyzéséből összeillesztett mozaik, mint ezt Aristoteles hiszi. Ő világosan és kifejezetten tömegre vonatkozó problémát vet fel, midőn az együttlévők körén belül keresi a közös vélemény vagy elhatározás kialakulását; de a kellő lélektan hiányában csak a tömeg mechanikusa és nem dinamikus felfogásáig jut el, midőn ott az egyéni erők zavartalan, egymástól kölcsönösen nem befolyásolt kifejtését és ekként lehetséges halmozódását feltételezi. Holott mintha a tapasztalás azt látszanék bizonyítani, hogy tömegben az értelmi erők összegeződés helyett egyenesen kizárják egymást (le forse degli uomini uniti si elidono e non si sommano, mondja Gabelli). Rendes esetként lefokozott értékű productum itt a végső eredmény. Esküdtszékek olykor hihetetlenül hangzó igazmondását nemcsak szakbíró, hanem magába szállt esküdt sem vállalná Bizottsági jelentések csak oly módon kerülnek el a collectív munka ellenmondásait, hogy józan gyakorlatból egy ember művei. Mert a tömeg e lefokozó erejével mintha a szaktudás sem tudna megbirkózni. Ki nem hallott, nem szerzett magán keserű tapasztalást egyúvé verődött tudósok és művészek képtelen döntéseiről, siralmas állásfoglalásáról?

Miért van ez így? Ha okos emberek összeülnek és tanácskoznak, miért nem szokott az eredmény a hozzáfűzött reménynek megfelelni? E kérdésre S i g h e l e t ő l tulajdonképpen nem kapunk feleletet. Akiknek szavaira hivatkozik, azok inkább csak sejtetik a megoldást, vagy a megoldásnak legfőleg egy-egy oldalát érintik magyarázatukkal. Guy de Maupassant tengeri magányában (Sur l'eau) a költő intuítiójával látja és állapítja meg, hogy az egyedüllét fokozza értelmi képességeinket, míg a másokkal való érintkezés, mindaz, amit hallani és amire felelni kell, átlagos nivóra igyekszik süllyeszteni az egyéni kezdeményezést, belátást és élelemjűséget. A modern társadalmi ember tiltakozása ez a magasabb gondolkozást és finomabb érzéseket lenyűgöző környezettel szemben; classikus szavai ugyanazon hangulatnak, mely az ókorban Platón-t az agorától távolította el (Th e a i t e t o s), s melynek a középkori gondolkozás körében Kempis Tamás adott éles hangú kifejezést (D e i m i t a t i o n e

¹ V. ö. The Politics of Aristot le II. 129. De amit Jowett nem lát, az az, hogy itt Aristoteles nem az átlagos emberi értelemről vagy a közös emberi ismeretekről, tehát a «common sense»-ről beszél, hanem a collectivén kialakuló tudásról. Ennélfogva egészen fölösleges az aristotelesi szöveget a common sense-nek egy hosszas, pontokba szedett, tagadhatatlanul angol lapossággal megírt apológiájával támogatni. A tömegpsychológiával való foglalkozás a görög szövegek magyarázása szempontjából sem mellékes! — Az aristotelesi gondolat leghatározottabb mondata: κρινεῖ ἀμεινον ἔχλος πολλὰ ἢ εἰς ὅστις οὖν, hol ἔχλος az együttlévők tömegét jelenti.

Christi I. 20; De amore solitudinis et silentii, a hol: Dixit quidam: Quoties inter homines fui, minor homo redii). Nordau ötletét, aki újabb műveiben a maga híg racionalismusával annyira képtelennek bizonyult tömegpsychologiai kérdéseket megérteni, csak Sighele elfogultsága tekintheti megoldásnak felvetett problémánkra. Nordau 20 vagy 30 Goethét, Kantot, Helmholtzt, Shakespearet, Newtont ültet össze, hogy valamely mindennapi kérdéstről tanácskozzanak és döntsenek. Szerinte a döntés azért lesz átlagos vagy akár azon alóli, mert e géniekben nem a mindenik egyéniségét kitevő külön képesség (az egymástól elkülönülő a , b , c stb.) fog itt szóhoz jutni, hanem a mindenkben egyformán meglévő közös emberi tulajdon (x ; tehát $20-30x$). De az emberi lelket — a géniekét sem — lehet oly mechanikus módon két részre bontani, mint ezt Nordau feltételezi; ezenkívül példájában nyílt kérdés marad, hogy a genialitás mennyi szerepet játszhatik a mindennapi tudás mellett akár gyakorlati kérdések eldöntésében is, s hogy adott alkalommal miért ne gyűrhetné le az a , b , c közül az egyik vagy a másik a többit valamennyit a ?-ikkal együtt. Csak a matematikában igaz, hogy 20 több az 1-nél; a szellemi életben — s a rationalista Nordau erről természetesen megfeledkezik — az eset fordítottja is lehetséges. Többnek lenni, érvényesülni annyit jelent — épenséggel a tömegben — mint küzdeni, hol az egyes, kivételképen a legjobb is felülkerekedhetik, bár a közvetlen tülekedés nem annak szokta juttatni a babért. E küzdelemre utal Gabelli fönt idézett tételével; ennek chance-ait kell most tüzetesebben szemügyre vennünk.

Tegyük fel, hogy valamely tanácskozásban a szőnyegre kerülő feladat legjobb megoldását a tanácskozók egyike ismeri, s hogy neki tényleg sikerül gondolatát a többiekkel elfogadtatni. Minő formában, mi módon, milyen feltételek közt és eszközökkel fog ez sikerülni? Társaira tekintettel talán máris messzemenő engedményeket tett eredeti tervzetéből; a másokkal való együttlét kényszerénél, tudatánál fogva a következetesség rovására tán már eleve lefokozta magát. De ha ez nem is történt meg, mindenesetre ismernie kellett a meggyőzés, a rábeszélés eszközeit; ha tartalomban nem is, szóban mindenképp meg kellett hoznia a tömegnek kötelező áldozatot. S itt felvetem az előzetes kérdést, hogy: nem mondom szükségképen, de akárcsak. rendes esetben az fog-e legjobban érteni a tömegsuggerálás módjaihoz, aki az értelmi feladatok legjobb megoldását ismeri? Nem lehetne-e majdnem megfordítani a sorrendet ama gyanítás kifejezésével, hogy annak megoldását fogják eo ipso a legjobbnak tekinteni, aki a tömeg «suggerálásához» a legkiválóbban ért?

De mielőtt tovább mennék, előbb egy közelfekvő ellenvetésre kell megfelelnem. Collectiv szellemi munkánál, azt mondhatnák, nem arról van szó, hogy egy valaki a maga tudását és meggyőződését a többiekre ráerőszakolja, hanem arról, hogy közös erőfajtaival — mindenki a maga külön járulékát adván hozzá — csakugyan közös munka jöjjön létre. De, úgy gondolom, csupán logikai követelményt hangoztat az ellenvetés, olyasvalamit, ami a valóságban ritkán szokott bekövetkezni. Különösen két körülmény állja útját annak, hogy ténylegesen collectiv munka legyen ad hoc tanácskozások eredménye. Először már a vitatásra vagy elhatáro-

zásra kerülő tárgy sem igen szokta túrni a kiegyeztetést; a dolgok ellentétének megfelelően és ellentétek közt mozgó gondolkozásmódunkkal összhangban kell többnyire döntenünk, jobbra vagy balra államink. De ami minden tartalmi feltételnél még sokkal fontosabb: a magasabbrendű szellemi munka, legyen az akár belátás, akár ennek megfelelő akaratnyilvánítás, annyira az egyéni rátermettséget követeli meg, annyira egyéni, mert egységet kívánó természetű, hogy már e formális oknál fogva is egyén és nem összeség fogja ily esetekben a döntő szerepet játszani. Az emberi lélek egysége magoknál a szellemi termékeknél is mutatkozik, mert biztos akarat és összefogó tudás alapján itt is az egységes jelleg a tendentia. Nem csupán collectivumok: nemzetgyűlések, bizottságok, egyébfajta tömegtárgyalások közismert lassúságára célok itt az egyesnek célhoz mért gyors elhatározásával szemben; hosszabb értelmi tevékenységet megkívánó munkálatok még világosabban mutatják, hogy collectivumok közös működése mily kevésbé alkalmas a magára bízott egyéni erő kifejtéssel versenyezni. A tudomány és művészet remekei nem bizottsági tanácskozások szülöttei; még azon tudós elmélet is, mely a régi epikát — sokszor csak népiesnek gondolt természeténél fogva — collectiv eredetűnek igyekezett feltüntetni, a maga általánosságában hibásnak bizonyult; nincs műkritikus, ki valamely francia vígjátékíró-cégnek termékeit Molière darabjai mellé merné állítani. Magok a tanácskozások is, többnyire csak akkor jutnak céljukhoz, jelentenek valamit, ha az egyes vélemények elkülönzésükben maradnak meg, s csak utólag nyílik lehetőség e külön votumokat egységet nem nélkülöző egyéni munkává tömöríteni; de ez esetben már csak átvitt értelemben beszélhetünk «collectiv» munkáról. Csupán informatívjellegű megbeszéléseknek (enquête-eknek) nagy előnyét ez okolja meg holmi compromissumok, szellemi foldozások kísérletei mellett. Mindezzel korántsem akarom a collectiv összeműködés nagy jelentőségét kétségbevonni egész kulturális életünk kialakulásában; de más itt a közösségnek és más az egyénnek helye és szerepe. Műveltségünk széles alapjait századoknak közös munkája, hagyománya építette fel; a nyelvet, a jogi és élet-szokásokat nem egyes ember találta ki, hanem miként sokan együttesen teremtették, a mai napig kölcsönösségben nyilatkoznak meg és módosulnak. De e collectiv jellegű nagy keretek között és fölött nem a tömeg épít tovább, hanem benne és számára az egyén a maga találékonyásával, szabadságával, egységével.

De térjünk kérdésünkhöz vissza. Tehát annál nagyobb valószínűséggel fogja valaki a tömegben a maga meggyőződését a többiekkel elfogadtatni, ha kell: rajok erőszakolni, mentől inkább rendelkezik a meggyőzésnek azon eszközeivel, melyek itt — a tömegben — hatásosak. Melyek ezek? Mindenekelőtt nem ugyanazok, mint aminőkkel a tömeges együttlét által nem feszélyezett értelem érvelni szokott. Ezt mindenki tudja, mindenki tapasztalta, kinek valamikor is alkalma volt, hogy sok ember előtt «szónokoljon». Már magának a szónoknak megjelenése, személye minden igazságtól független különös jelentőséget nyerhet a gyorsan kialakuló tömeghangulat által; ezt a szónok is erezi és visszahatásképpen saját hangulatának befolyása alá kerül. A prestige látszatértékei: a névhez,

külsőhöz, társadalmi álláshoz fűződő előítéletek fogják itt alkalomszerűen a meghallgatás készségét emelni, s a közönséget szónokával együtt az igazságtól annál biztosabban eltéríteni, mentől nagyobb érzelmi engedelményekre hajlik az utóbbi. Ő tán jobb belátása ellenére is a tömegrhetorika jól kipróbált módjaihoz folyamodik, melyek annyira különbözőek a logikai okfejtés és bizonyítás módjaitól, sőt gyakran egyenes ellentétjei azoknak. Mert a szónoki rábeszélés fogalmak helyett képekkel, azonosságok helyett hasonlatokkal és analógiákkal, bizonyító adatok és kényszerű okok helyett kategorikus állítással, egyszerű követeléssel dolgozik. Ritkán marad meg a valóság keretei között, mert a túlzás: a nagyítás vagy kicsinyítés egyik leghatékonyabb fegyvere. Természeténél fogva inkább az érzelmekre, mintsem az értelemre appellál; önkéntelenül alkalmazkodik lelki életünk azon sajátágához, amely — a tartalmi igazság singularitásával szemben — az érzelmek összegezését, intenzitásuk növekedését engedí meg ott, ahol tömeges együttlétről, kölcsönhatásokról van szó. A tömegrhetorika a közvetett utak mellőzésével az akarat közvetlen irányítására törekszik, s e cél szolgálatában minden ténybeli igazságnál, logikai finomságnál hatásosabbnak bizonyulhat — a nagy hang.

Ama feltevésből indultunk ki, hogy valamely tanácskozásban a szőnyegre kerülő feladat legjobb megoldását a tanácskozók egyike ismeri, s hogy neki tényleg sikerül gondolatát a többiekkel elfogadtatni. Most, a tömeg előtti érvényesülés módjait és eszközeit ismerve, világosan láthatjuk, hogy mennyire valószínűtlen volt a feltevésünk. Hogy a feltételezett legjobb eset bekövetkezzék, ahhoz két — egymás érvényesülését részben feszélyező — körülmény találkozása szükséges: az igazság ismeretének és a szónoki készségnek találkozása; hogy a tévedés vagy a féligazság üljön diadalt, ahhoz a szónoki készség egymagában elegendő. Már pedig ez utóbbi bizonytalannal gyakoribb tulajdonság, mint amily gyakran rendelkezünk az élet összetett kérdéseiben a leghelyesebb belátással. A feltételek e különbségében rejlik a legfőbb oka annak, hogy még okos emberek tanácskozásában is miért a «szót» és nem az igazságot illeti meg a döntés (erkölcsi vonatkozásában úgy fejezte ezt ki a római: *senatores boni viri, senatus autem mala bestia*). Igazságnak és retorikának az előbbinek károsodása nélkül kellene egyszemélyben egyesülnie; holott a retorika az igazságnak ártani szokott és gyakran az ért hozzá a legkiválóbb módon, kinek az igazsághoz semmi köze sincsen. A mi külön kérdésünkre tekintettel nem fogadom el ellenvetésként, hogy egyszerű tanácskozásoknál a tömegrhetorikának nincsen, vagy csak alárendelt a szerepe. Minden emberi együttlét közös cél szolgálatában tömeget jelent, s így ennek sajátágai és követelményei — ha váltakozó mértékben és módosulásokkal is — mindenütt mutatkoznak, ahol olyan együttléttel van dolgunk. Szaktanácskozmányoktól a népgyűlésekig bizonytalannal nagy a távolság; de lélektani szempontból a tömegszerű, jelleg még azokat is egymáshoz fűzi. Még a szaktudósból is tömegtünetek osztályosa lesz, ha vitás kérdések az exact tudás körén kívül érzelmeket és subjectiv hangulatokat ébresztenek. A n e m z e t g y ű l é s b e n — s b e n n ű n k e t m o s t e z é r d e k e l — m i n d e n e s e t r e «szónokolnak».

A szónoklatoknak félrevezető befolyásától legsikeresebben a biztos tudás óv meg. Mert itt is úgy van, mint a suggestiónál és hypnotis-musnál, miket oly gyakran, de elég helytelenül szokás a tömegre gyakorolt hatások végső magyarázóiként idézgetni. Nem mindenki hypnotizálható, legalább tényleg nem, ha elvben mindenkor el is képzelhetjük a sikert biztosító feltételeket; s mindenkinek nem mindent suggerálhatok hypnotikus állapotában. Utóbbi esetben az egyéni karakter fog dönteni az engedelmesség hatáiról; midőn meg azon ellenállásról van szó, melyet a tömeghangulatban megerősödött beszéd hatalmával szemben kell az egyének kifejtenie, jellemesen, meggyőződésen kívül az ismeretek sem nélkülözhetők.

E pontnál a modern demokratia egész fejlődése ellentétbe kerül a tömeglélektani alapon támasztható követelményekkel. Tudással vértezett embereket keresünk s ehelyett a demokratikus elv arra tanít ki és — sajnos — tanításának gyakorlati következményeit is oly értelemben vonja le, hogy a politikához nem szükséges szakismeret; hogy politikával mindenki fia egyforma jogon foglalkozhatik. Már Sokratest a népuralom e természetesnek mondható ismeretelmélete döbbsentette meg legfőképpen s a tanítvány nem egy dialógusában ép annak kíméletlen cáfolatát igyekezett adni. Az időközben eltelt majdnem harmadfélezer esztendő alatt az érvényesülés vágya a görög bölcseséget újból és újból feledtette. Manapság a politikai tudás nihilismusa oly általános a közélet terén, hogy a francia Fa-gue-t-nek alkalmat adott rá, hogy külön könyvben foglalkozzék e modern istentisztelettel, a «hozzánemértés cultusával» (Le culte de l'incompétence, magyar fordításban: A kontárság kultusza).

Mai formájában angol eredetű a tan s keletkezésének alapmotívumát tekintve, korántsem oly szerény, mint ezt azon mindent egy szintre nivelláló igyekezetből gyanítanók, melyből, folytatólagos erejét meríti. Közelebről bárhogyan is értelmezzük a «common sense»-t, akár közös emberi logikának, akár a józan emberi ész közös ismereti kincsének minősítsük is, mindenesetre az intellectualismus nyárspolgáriás göggye, politikai téren a liberális harmadik rend öntudata volt, mely lenéző irigységgel fordított hátat a tudomány előkelőségének.¹ Miként később az angol-amerikai voluntarismus (a gyakorlat nyervén szólva: a stréberség) a pragmatismus elméletébe vetítette a maga század véges érzés- és gondolkozásmódját s nem rettent vissza annak hirdetésétől, hogy az igaz, amit akarok; hasonlóképen a hatalommá nőtt polgári elme már előzőleg azt hirdette nem kevesebb önbizalommal és ép annyi naivitással: az igaz, amit közvetlen tapasztalataim által magam tudok. E lapos empiria elől kellene a mélyebb gondolkozásnak és szakszerűségnek hátrálnia, hogy a közvetett kutatási módokat a közvetlen érzéki megfigyelés, az emberi kiválóságot az átlagember tegye fölöslegessé. Ha tán annak idején volt is némi értelme és jelentősége annak, hogy a túltengő elmélet egyoldalúságaival szemben a gyakorlati józanságra hivatkoztak, nincsen manapság: az elmélet és gyakorlat ölelkezésének korában. Mai műveltségünk javarészt annak

¹ Nem a common sense végső ismeretelméleti jelentésével van itt dolgunk, hanem annak gyakorlati motívumaival és következményeivel.

köszöni technikai vívmányait, hogy eszével túljárt mindazon, ami a köznap értelem számára további következmények nélkül egyszerűen adva van; s nem kevésbé szükséges, hogy a tudós kutatásnak eszközeivel, lupéjával lássa el szemét az, aki a modern összetett állami élet jelenségeit érteni, vezetni akarja. Tán a múltban, a politikai csendélet éveiben, egy kis átlagos józanság is eldirigálta az állam hajóját, sőt szükség esetén át is segített a bajokon; manapság csak a legnagyobb veszedelmek árán lehet egy nemzetgyűlés makacsul analphabéta.

Tehát a közös emberi ész nyilvánvalóan nem elegendő országok vezetésére; de nem lesz-e elégséges, ha csak a vezetők kiválasztásáról, megválasztásáról van szó? Ismeretbölcsezet tekintetében egy lefokozott értékű («common sense» gondolatán épül fel egész modern demokrátiánk. Csupán az általános emberi értelemben vetett bizalom terjeszthette ki a választói jogot mind szélesebb és szélesebb körökre; csak a feladathoz mért képességek feltételezésével tekinthetem a nagyobbszám jogának, hogy a politikai hatalom képviselőiről döntsön. Kissé cynikus kibúvó lenne, ha itt az intézmények jogosultságát azzal igazolnók, hogy a népszavazás mindenképen olyan törvényhozó testületet hoz létre, minőt az illető nép maga megérdemel. Ahol a képviseleti rendszernek nincsen annyira átfogó jelentősége, mint a demokráciában, ott az általános értelmi rátermettséget nem is hangsúlyozzák annyira határozottan; ott az egyesnek a maga akarata ellenére is boldogulnia kell. Mintha ezért óhajtana a socialistico-communista gondolat mindenáron a tudomány mezében fellépni (marxismus) a közös emberi észre és a közvéleményre hivatkozó demokratákkal szemben.

Tömeglélektani szempontból az egész választási rendszer ép annyira illúzióknak mutatkozik, mint amennyire a parlament bölcsességébe vetett hit annak bizonyult. Feltevés szerint az egyes választók egyéni belátása és akarata jut a szavazás actusánál kifejezésre. De ha a valóban léteznék is olyasvalami (ami már magában véve túlságosan merész gondolat!), alámerülne a korteskedések és gyűlésezések tömeghangulatában. A választási eredmény nem az egyes független akaratok összegezéséből áll elő, mint ezt a demokrata elmélet naivan tanítja; egyes embernek vagy legfőlegb egyes embereknek a többiekre erőszakolt véleménye lesz itt nyilvánvalóvá. Tehát tömeg helyett az egyes, nép helyett a pártvezetőség vagy a jelölt; ami még magában nem lenne baj, hacsak meglenne a biztosíték, hogy a választási küzdelemben a jobbik fél jut diadalhoz.

De mikor már egyszerű tanácskozásoknál volt okunk félni a tömegrabszólás illogikátlan eszközeitől, akkor mi sok jót várhatunk attól a mérközéstől, melyben üres jelszók és phrasisek, nagyhangú ígéretek, hazug rágalomok és ravasz trükkök iparkodnak egymást túllícitálni? A nagyméretű modern politikai pártszervezkedésnek tán megvan az a jelentősége, hogy összefog, irányt szab olyasvalaminek, ami céltalan, mert eredménytelen izoláltságban maradna meg ezen együvé hajtó erő nélkül. De a nyájszerű együttlét nyájösztonöket vált ki; a politikai nagykorúság értelmileg kiskorúvá teszi az egyént tömegbeolvadó érzésével és gondolkodásával. Ostrogorski könyve (*La démocratie et les partis politiques*),

amely a legnagyobb részletességgel teszi az angol és amerikai politikai pártok életét tanulmánya tárgyává, ama követelő kérdésbe hangzik ki, hogy mi módon szabadítsuk meg az egyént a pártszervezet békóiból; pedig Ostrogorski még a munkáspártok jelentősebb politikai szerepe s így azok figyelembevétele nélkül elmélkedett. Majd ha egykor nem is a hullámszó tömeghangulat, hanem a mindenkire rádiktált kényszer fog a szabadság és önrendelkezés nevében képviselőket delegálni!

Majd akkor még nyilvánvalóbbá lesz, hogy a többség igazáról már csak azért sem beszélhetünk, mert a többség csak formaság, nem *primaire* akaratot jelentő tartalom. *S i g h e l e* kedvenc tételét, hogy amennyire kétes értékű a többségi elv a jelen problémáival szemben, ép annyira helytálló a múltira vonatkozólag, mert az marad meg a múlt hagyományából, amit a többség végérvényes «ítélettel» helyesnek mond (v. ö. *Le despotisme de la majorité et la psychologie collective*, a *La foule criminelle* függelékeként, 168), oda fogjuk módosítani, hogy a többség mindig — a múltra ép úgy, mint a jelenre vonatkozólag — csak türelmes kerete, tartója a vezetők által mozgatott erőknél, illetőleg az ezen úton felhalmozódott eredményeknek, az önálló kezdeményezés és ítélet lehetősége nélkül.

A többségi elvnek és a «*common sense*» hitének szánt kitérés után visszatérhetünk eredeti kérdésünkhöz, a parlamenthez. Háromszoros tömeglélektani megköötöttséggel áll a parlament tagja szemeink előtt: hangulatnak köszöni megválasztását, hangulatot igyekszik kelteni vagy másoktól támasztott hangulatnak rabja az országház termében.

E körülmények jelentőségét a «*rideg valóság* elvont következő érveléssel lehetne gyengíteni. A kérdéses tömegpsychologiai meghatározottságnak — mondhatná valaki — tán nagy hordereje lenne, ha *s z a b a d* választás útján kerülnének a nép képviselői a parlamentbe és ha itt *s z a b a d* tanácskozás folynék. De a középpont jelöltjét, a hivatalosat, igen gyakran minden ellenkezés nélkül, sőt egyhangú «közlekedéssel» választja meg a kerület, s ami a folytatást illeti: a mai parlamenti gyakorlat jól előkészített, többnyire formálisan lezárt anyagot hoz a képviselők elé, melynek szavazás által eldöntendő sorsát már eleve kijelölte a többségi párt állásfoglalása. Amit a kormány akar, azt akarja természetesen a kormányt támogató párt is, azt követeli meg ennek minden egyes tagjától a szigorú *p á r t f e g y e l e m*. Ha ellentétes nézetek szembehelyezkedésére kerül is sor a tanácskozásnak folyamán, meggyőzésre, véleményváltoztatásra a legkritikább esetben. Már csak azért sem, mert a politikai kérdések legfőbb mozgatója a minden kapacitálást kizáró politikai hit szokott lenni. (V. ö. *Le Bon* könyvét: *Les opinions et les croyances*, 1911.) Ily körülmények között — mondhatná valaki — önkéntelen tömegjelenségek helyett legfőllebb olyanokról lehetne szó, amelyek jól megvont keretekben mozognak, s melyeknek — a nyílt erőszakot jelentő obstruálástól eltekintve — magára a törvényhozói *actus*ra semmi jelentősebb befolyásuk sem lehet. De ha csakugyan így áll a dolog, ha a parlamentben csupán arról döntenek, ami már úgy is el van döntve, akkor — kérdezhetnők válaszképen — mire jó az az egész nagy tagozatú apparátus, amit parlamentnek nevezünk; akkor miért az a halálos komolyság, ha a nemzetgyűlésről

esik beszéd? A kormányzás rotatóját, ha csak erre van szükség, más módon is lehetne biztosítani; kormánybuktatást időközönként kevesebb kellékkel is lehetne rendezni.

II.

Eddig a parlamenti működést az intellectus szempontjából tettük vizsgálat tárgyává; a kép semmivel sem lesz tetszetősebb, ha a parlamenti együttlét által kiváltott érzelmekről s az ezek alapján kialakuló parlamenti erkölcsről számolunk be. Miként eddig nem vettünk alapul speciális állapotokat, hanem minden törvényhozó testületnek szükségképen adott tömegjellegéből vontuk le a következtetéseket, úgy e fejezetben is csak a legáltalánosabb jelenségeket hozzuk szóba.

A gyakori együttlét, a legszemélyesebb és legközvetlenebb összeműködés, a kiváltságos foglalkozás közössége valósággal cast-szellemet teremt egy-egy nemzetgyűlés tagjai között. Képviselőnek lenni nemcsak hivatás, hanem külön társadalmi posztó, melyen közönséges halandó máról-holnapra egy sajátos érzés- és gondolkozásmód világába emelkedhetik. Cast-szellem soha semmi körülmény között sem kívánatos, még akkor sem, ha valamely állami szervnek élő tagjai egységében és külön jelentőségének öntudatosságában kell nyilvánítania a maga erejét. A cast-szellem veszedelmes és káros még olyankor is, midőn nem egyszerre az egész osztály által, hanem csak a tagok külön szerepében és vonatkozásában érezteti társadalmi hatását.

A képviselő nemcsak külön ember a többiek mellett, hanem különb a többieknél. Kiváltságos közjogi helyzete immúnissá és inviolabilissé teszi; maga a képviselői szerep ennek fontosságát messze túlhaladó önérzetet kelt benne. Legyen bár közepes szónok, pártszempontból kötelességszerűen kijáró helyeslések és éljenzések fogják olykor szavait követni; s ezen ünnepeltetés szükségkép megtéveszti önismeretét abban a zártkörű levegőben, melybe csak kivételesen jut el a meg nem tévesztett nyilvánosság kritikai szele. Espinas egyik közismert munkájában (*Des sociétés animales*) számszerűen iparkodik megállapítani a szónoki hatás érzelmi eredményeit. Szerinte, ha 300 a hallgatók száma, ha 10-zel jelöljük a szónok alapérzelmét, s ha legalább félszeres az, amit a szónok a magából a hallgatóság minden tagjának átad és ettől kap, illetőleg amit a hallgatók kölcsönösen egymástól kapnak (mert hisz nemcsak a szónoknak, hanem egymásnak kölcsönös befolyását is érezik), akkor $\frac{5}{2} \cdot 300 = 750$ fogja a publicum minden tagjának és magának a szónoknak érzelmi erejét jelölni. Nem kell Espinas matematikai játékát alapul venni, hogy mégis teljes mértékben megértsük, hogy a szónoki hatás által kiváltott hangulat mily lényegesen fokozza az együttérzés érzelmeit, s hogy ennek viszont mily lényeges befolyást kell a szónok személyiségére gyakorolnia. Ismétlődés és külső körülmények karöltve hatnak közre, hogy állandóbb jellegű eredményhez vezessen az alkalmoszerű, múló élmény. A hírlapi nyilvántartás ususa, abususa folytán tán még aznap, vagy a rákövetkező reggel majdnem szószerinti közlésben olvashatja a képviselő úr elhangzott nagy beszédét, sebben a magáról

alkotott előnyös véleménynek teljes igazolását látja. Lassankint a jellem mélységéig átváltozik; szónokká lesz a szónak mindent átfogó erkölcsi értelmében. Ismertem képviselőt, aki annyira elveszítette a közvetlen társalgás módját, hogy egyszerű elbeszélés vagy vitatkozás helyett már csak szónokolni tudott, s néha önfeledten képzelt hallgatóságának tetszésnyilvánításait is jelezte.

A szónoki világ sok hasonlóságot mutat a színpadival: egyiket sem kell egészen komolyan venni. A képviselő is csak a maga személyére vonatkozó következményeket vonja le illő komolysággal; teljesen tisztában van a szónoki túlzás szükségével és kellékeivel, ha másokról beszél. Sajátságos circulus mutatkozik itt az érzelmek felkeltése és a felkeltett érzelmek visszahatása között. A szónok túlzásokhoz folyomodik, hogy szavainak befogadására a hallgatóságban érzelmi alapot teremtsen s a közönség indulata feleletképpen a szónokot túlzásainak túlzására készíti. Végül a szónokló képviselő maga tudna a legkevesebbé számot adni a szavai mögött rejlő igaz meggyőződésről; csak épúgy, mint a színész még utólag is hiába kísérelné meg, hogy játékának tudatosan színpadi elemeit a közvetlenül érzettektől elválassza. Nyomatékosan támogatni fogja a parlamenti szónokot érzelmi túlhajtásaiban a felelősségtudatának gyengülése, ami tömegben sohasem hiányzik, s a parlamenten kívül eső körökre való tekintet. Ismeri szavainak messzevivő erejét; tudja, hogy a beszédet otthon, választóinak körében is meghallják, s így nem minden számítás nélkül vállalja a «kemény legény» szerepét. Ha ellenzéki ember, a kormányt annál kíméletlenebb és személyeskedőbb formában fogja támadni, mert meg lehet győződve, hogy «kritikájáról» másnap az egész ország beszélni fog. Maga tán világosan látja, hogy egynémely állítást vagy kifejezést a szónoki helyzet és hangulat rovására kell írni; de látja-e ezt az ország, mely távol helyzettől, hangulattól csak a szavak nyers értelméről vett tudomást?

Az álpathos izgalmai vagy unalma elől a folyosó nyújt menedéket. Jellemző szavakban rajzolja meg Sighele a tanácskozóterem és a folyosó ellentétét. «A kamara egészben véve nő, még pedig gyakran histeriás nő. Hogy e szomorú meghatározásnak igazságát bizonyítsuk, elégséges, ha megfigyeljük a különbséget a teremben és a corridoron tartózkodó képviselők között. Valóban csak histeriás természeteknél találjuk meg e rendkívüli változásnak hasonmását. Azt látjuk, hogy emberek, kik egy pillanattal előbb szóval, kézzel fenyegették egymást s kihívó szemekkel mérték egymást végig, most mosolygó ajkakkal találkoznak és barátságosan nyújtanak kezét. Ha egy miniszter megy el mellettük, azok, kik imént szidalmakkal illették, nyájas nevetéssel fogadják, üdvözlik a fényes válasz miatt, talán módot találnak (s itt rejlik a méreg), hogy egy alázatos kérést ajánljanak figyelmébe. Megváltozott a viszony, s még inkább a szó és ítélet. Olyan beszéd, melynek az előbb tapsoltak, olyan javaslat, melyet saját szavazatukkal helyeseltek, éles kritikára ad alkalmat. Az egyik gúnnyal beszél az elvről, melyet védett, keserűséggel a személyekről, kiket támogatott. A másik kifejezéseiben nagy mérsékletet tanúsít emberekkel és eszmékkal szemben, melyeket hevesen támadott. Phrasisok,

melyek örök igazságokként dörögtek a teremben, most neveltség tárgyai. Ki azt ordította, hogy szabadulást csak szabadság hozhat, most egyetlen embert, dictaturát kíván ide a helyzet sanálása végett. Ami igazság a csarnok ajtaján innen, az tévedés az ajtón túl. Mert amott a színpadon voltunk, itt a való étellel állunk szemközt. Úgy hiszem, Paul Bourget mondotta az életről: un volume de Labiche interfolie par du Shakespeare. Ezt nagyobb joggal a parlamenti életről lehetne mondani. Bohózat a folyosón, tragédia a tanácskozóteremben.» (247. l.)

Pedig mennyi kísértés, mennyi erkölcsi veszedelem lappang itt a hullámzó hangulatok és nézetváltozások mögött. Minden parlamenti beszéd, legyen okos vagy értelmetlen, komoly vagy önkéntelen humorú, a nyilvánossággal, a közvéleménnyel való szoros kapcsolata révén tulajdonképpen nagyhatalom: árthat vagy használhat a kormánynak. «Poter mai far, grande é al mai fare invito», mondja Alfieri; s e bölcseséget — úgylátszik — a kormányok is ismerik, mert látható és láthatatlan igyekezettel iparkodnak politikai baráttal és ellenféllé megegyezni. Ha a félelem a rossz lelkiismeret jele, akkor a kormányok többnyire rossz lelkiismeretűek, s végső esetekben tán ezért van a félelemnek annyira középponti szerepe a politikában, amennyire azt Le Bon politikai lélektana állítja. (La psychologie politique et la défense sociale, 1910; ahol 61. k. 1.: Rôle politique de la peur.) A demokratia tudvalevőleg ama államforma, mely legtöbb erkölcsöt kíván s melyben azt a legkisebb mértékben találjuk meg. Ne csodálkozzunk az utóbbi körülményen: a legnagyobb nyilvánosság mellett a legkönnyebb a nyilvánossággal zsarolni. Az ókori görög köztársaságok ebben a bajban mentek tönkre; végül nem találkozott államférfiú, kit a nagy ellenőrzés igazságtalan bírának, a népnek kész prédájává ne tett volna. Bármily paradoxonnak tűnjék is fel: az ügyészek számával együtt növekszik a bűnesetek száma; tudniillik azon ügyészek bűneseteivel növekszik, kik igazságtalanul vádolnak, vagy hallgatási díjat fogadnak el. Szerencsére semmi okom sincsen a különböző protectiók, kijárások, illetéktelen hasznok, panamák végtelen sorát előszámlálni, melyeknek utolsó forrása a képviselői befolyás. Célunknak megfelelt magára a forrásra s ennek tömeglélektani meghatározottságára ráutalni. Mert ama végzetes hatalmat a parlamenti tömegélet teremti meg, hogy azután használatára a ragadós példa tanítson ki. A naiv tudatlanságban társai közé kerülő új honatya hamarosan alkalmazkodni fog a «reális élet követelményeihez». A társas együttlét nemcsak az értelmet, hanem a morális érzéket is gyengíti (la compagna indebolisce, cosi il talento, come i sentimenti morali, mondja Sighele, 252. l.).

Pedig a parlamenti tömegéletnek még nem is legkárosabb következménye az, amiről most beszéltünk: az endemia corruptionis democraticae, ahogy a betegséget nevezhetnék. A parlamenti együttlét még ennél is veszedelmesebb erőknél, bűnösebb törekvéseknek melegágya lehet. A szónoklatok izzó hevében a köteles ellenzékieskedés határt nem ismerő pártszenvédéllyé, gyűlölködéssé fajulhat, ha személyes ambitio és ellentét komolyra fordítja a parlamenti comoediát. Ne felejtjük azt, amit több ízben hangsúlyoztunk, hogy amíg a tudásnak nincsen

tömegben fokozható ereje és értéke, az érzelmek itt növelik egymást, mert összegeződnek. A pártoskodásnak, e magyar nyavalyának, sohasem lenne meg mindent átfogó, megrontó fontossága, ha nem tömegjelehségként kapna szünetlen új életre; ha a parlamenti rossz példától nem visszhangoznának a népgyűlések és a kortestanyák.

És elkövetkezhetik az az idő, midőn a megmételtyezett közvélemény kárörvendve szemléli az egyenetlen küzdelmet, amelyet az emberi nagyság a közélet porondján az emberi silánysággal vív. Láttuk, tudjuk, hogy tömegben nem a szellemi és erkölcsi kiválóságnak van a legtöbb esélye, hogy a maga tiszta fegyvereivel a győztes maradjon. Kivételesen boldogok a periklesi korok, midőn a nép a legjobb vezetőre hallgat; önző haszonlesés és elvakult szenvedély egy tehetség nélküli Alkibiadest, egy kalandort is megtehet a nép vezetőjének. Nemzetek sorsdöntő korszakai ezek: a nagy elbukik és a kalandor magával ránt a végromlásba egy egész országot.

III.

A modern parlamentarismus az önkénnyel folytatott évszázados küzdelemnek eredményeként jött létre, ép mint legfőbb biztosíték az önkényes rendelkezéseknek, a zsarnokságnak visszatérése ellen. Most, mert az intézmény teljes fejlettsége, tán túlérettsége idején úgy látjuk, hogy ahhoz szervi hibák kapcsolódnak, melyeknek jelei a fejlődés folyamán erősödtek, s melyek rendkívüli viszonyok között katastrófhához is vezetnek, most sutba fogjuk dobni az egész intézményt?

Nyilvánvalóan nem a parlamenti élet megszüntetéséről, hanem csupán módosításáról lehet szó. A hibák és hiányok mellé a parlamentarismus előnyeit és értékét is mindig oda kell gondolnunk, ha nem is beszélünk róluk. Igaz ugyan, hogy bármely biztosíték nyomban elveszítette létjogát, mihelyt azon munkát gátolja meg, melynek ellenőrzésére vagy elvégzésére mások helyett maguk a biztosítók vállalkoztak; de hisz a nemzetgyűlés nem minden esetben kerékkötője a helyes kormányzásnak és az állami haladásnak. A parlamenti biztosíték ugyan vajmi keveset szokott jelenteni fegyverre támaszkodó hatalommal szemben. De nem élünk mindenkor rendkívüli időket, s még ez utóbbiakra vonatkozóan is: a történet a gyáván meghunyászkodó és dicstelenül szétkergetett képviselőkön kívül dicsőséggel ellenállókról is be tud számolni. Azt mondtuk, hogy a parlamenti vitatkozások a politizálás tárgyi jellegét gyakran érzelmibe fordítják át a személyes ellentétek következtében. De viszont épúgy állíthatjuk, hogy a képviselők tanácskozási terme társadalmi nagy ellentétek esetében az érzelmi hő levezetésének, a józan egyezkedésnek fóruma lehet. Osztályérdekek mégis csak inkább a parlamentarismus keretei között, mintsem a nyílt utcán és tereken intézzék el egymás közt felmerülő ügyes-bajos dolgaikat. Folytonos ellenőrzés és még inkább ennek joga zaklatásokra igaztalan vádaskodásokra, zsarolásokra vezethet; de elképzelhetünk-e manapság állami igazgatást a parlament pénzügyi ellenőrzése nélkül? Nyilvánosság nem mindig, nem mindenütt, nem minden esetben kívánatos; de azért nem tagadhatjuk, hogy a képviselőházakban kivételesen

egy-egy közérdeket szolgáló interpelláció is hangzik el. A parlamentarismus előnyeit még olyan időkben sem szabad felejtenünk (mert vannak olyan idők is), amidőn a gyors és radikális cselekvés szükségének tudata a minimumra fokozta le az önkénytől való félelmet; midőn a zaklatott társadalom inkább feltétlenül adná át magát a tettek emberének, mintsem azt nézze és hallgassa végig, hogy mint iparkodik az üres parlamenti fecsegés — egy tehetetlen kormány fedezésére — a serény munkálkodásnak látszatát ébreszteni.

A parlamentek alkati hibáját abban találtuk meg, hogy a működésük által feltételezett együttlét folytán tömeget jelentenek, s így a tömeglélektan törvényei alá esnek, melyek — nagy általánosságban szólva — az egyén értelmi (kritikai) képességének lefokozódását, érzelmi és akarati készségeinek növekedését követelik. A baj constatálása már az ellenszer ismeretét magában rejt. Mondottuk, hogy az egyének nem egyforma módon viselkednek azon hatásokkal szemben, melyeket rajok tömegjelenségek gyakorolnak; vannak, kik könnyen és teljes mértékben illeszkednek a tömeghangulatba, míg mások több-kevesebb ellenállást fejtenek ki a befolyások leküzdésére. Tömeg és tömeg között ép abban rejlik a lényeges különbség (külső feltételeket és elkülönülő célokat leszámítva), hogy a kérdéses ellenállás szempontjából más és más jellegű tagokból tevődik össze. Ha nem így állana a dolog, akkor népmeeing és akadémiai ülés egyet jelentene; akkor nem lenne különbség egy indián törzsnek haditanácsa és az angol parlament között. Igaza van a tömegpsychologia egyik olasz bírálójának, Miceli-nek (*La psicologia della folla*, Riv. It. di soc, marzo 1899.), hogy a haladás nevében és érvelésével protestál az állandó természetűnek elképzelt tömeg gondolata ellen. Ilyen állandóság valóban nem is létezik és nyilván téves az a tömegpsychologia, amely feltételezi. A lélektani törvényszerűség csak a tüneteknek általános irányát szabja meg, de nem determinálja véglegesen az egyes eseteket. Utóbbiak sokkal összetettebbek és többféle tényezőtől függenek, semhogy a végső eredmény azonosságára gondolhatnánk. A tömeg az azt alkotó egyének minősége szerint fog változni, mert a számszerűség mellett a minőség szempontját sem szabad figyelmen kívül hagynunk. Nemcsak hogy az egyén nem merül el teljesen a tömegben, de még az egyes egyének is különbözőkép, mert különböző mélységben merülnek el. Amint az individuumnak megvan a maga fejlődése, az individuumokból összeverődő tömeg is fejlődésképes, A mai angol parlament nem a 18-ik századbéli; pedig az éleszemű Chesterfield, ki az utóbbiról jól megállapította a tömegszerűséget, ezt a mairól is constatálhatná (idézve Sighelenél, 224. L).

Általános tételként mondhatjuk ki, hogy mentől sikeresebb ellenállást tudnak a tömeg egyes tagjai tömegjelenségekkel szemben tanúsítani, annál kevésbé fogja az az egész tömeg az egyébként tipikus tömegpsychologiai sajátságokat felmutatni. Ennélfogva a parlament reformjának kérdése a következőképen hangzik: kik, minő minőségű képviselők biztosítják a legjobban az itt is megkívánt ellenállást? Változó érzelmi hangulatoktól és ezek befolyásától négy tulajdonság

ív meg a legsikeresebben: a biztos tudás, a világos kritika, az erős hit és a hajthatatlan karakter. Biztos tudású, világos kritikájú, erős hitű és hajthatatlan jellemű egyénnek kell a nemzetgyűlés tagjának is lennie, ha époly kevéssé akar maga érzelmi politikát kezdeményezni, mint a másoktól inaugurálnak rabszolgája lenni. A négy tulajdonság közül külön-külön egyik sem elegendő; csak összejátszásuk garantál önálló egyéni állásfoglalást. Csupán ismeretekről akkor beszélhetnénk, ha a döntés politikai kérdésekben hitszerű meggyőződést nem követelne meg, s ha a jobb belátás már egymagában elvű kitarást jelentene. De tényleg úgy tapasztaljuk, hogy politikai vélemény érzelmi megkötöttség nélkül nem képzelhető és hogy a tudást kemény jellemnek kell támogatnia, épenséggel tömeges együttlétben, ha az minden megalkuvás nélkül akarja a maga igazát érvényre emelni. Viszont a ratiótól függetlenül hit- és jellemzilárdság okos elhatározások helyett csak oktalan makacsságra vezethet, ha nem tudás és kritika a biztos irányítója.

De mindezen felül van a tömeghangulatok ellen folytatott küzdelemnek még egy nagy feltétele: ismerni kell a veszedelmet és tudatosan kell vele szembehelyezkedni. Rendes esetként a tömeget alkotó egyének gondtalan közvetlenséggel csatlakoznak társaikhoz és segítik ekkép elő a tömeghangulat kialakulását. Amit mi követelünk, az ennek ép az ellenkezője: ki-ki egyéni önállóságának kidomborítása és megóvása által a lehetőség szerint hasson oda, hogy jelentősebb erejű tömeghangulat ne keletkezzék. Láttuk, hogy a mandátumához jutott képviselő majdnem természetes önkéntelen seggel «szónokká» lesz a parlament atmoszférájában; most azt fogjuk tőle kívánni, hogy legjobb tehetsége szerint derhetorisálja magát. Megengedem, hogy ez az öncsonkítás merész követelményének látszik; hisz mondtuk, hogy a szónoki eszközök és formák alkalmazása nélkül a legnyilvánvalóbb igazság sem érvényesülhet a tömegben. De a rhetorisáló ügyeskedésnek vannak különböző fajtái és fokozatai, s ha teljességgel nem is számúzhetjük a szószerkről az érzelmi hangjátékok, értelem és jóízlés már régóta különbséget tesz bölcs beszéd és hangulatra vadászó demagógia között. Tulajdonképen csak azt követeljük itt fokozatos mértékben és tudatos műveletként, amit az egyéni fejlődés gyakran önkéntelenül úgyis magával hoz.

A desideriumok egész csoportja kíséri a főkövetelményt, részben mint ennek természetes következménye. A személyeskedés megrontja a tárgyilagos tanácskozást: tehát ne személyeskedjenek a képviselő urak; személyes ügy lehetőleg ne is kerüljön a parlament elé. A parlament saját okosságában találja meg elhatározásainak indítékát és mértékét, ne iparkodjék mindenáron a közvéleménynek kegyében járni; ne múltó hangulatok elismerésében és befolyásolásában keresse a maga jutalmát. Ha nem is lesz elkerülhető, hogy nagy elvi ellentétek ne némi csatazajjal csapjanak egymásra, ha a parlament meg is maradna a politikai értékek «börzójé»-nek, viszont nem szükséges, hogy börzének gondolja az ország házát a gyanútlanul arrajáró. Legyen a képviselő szerény hivatásának tudatában, ennek megfelelően viselkedjék, s ne tekintse a mandátumot a nyilvános szereplés, a gladiatori hősködés alkalmának. Legyen ő maga

elsősorban áthatva a gondolattól, hogy a parlament mint nehézkes és bizonytalan hangulatú testület nem sokat nyújthat, s amennyiben még a jogos várakozáson is alul marad, ennek maguk a parlamenti tagok az okai. Az a képviselő, ki mennyiség és minőség tekintetében visszaél a beszédnek jogával, nem kisebbet vétkezik, mint a kardjával jog és ok nélkül hadonászó katona. A szabadság és nyilvánosság biztosítékait — rendes viszonyok között — megadja már a parlamentnek létezése maga és ennek általános tudata; fölösleges a politikai közvéleményt vásári csörteléssel szünetlenül a garanciákra figyelmeztetni. A nemzetgyűlésnek is megvan a maga szakismereteket kívánó törvényhozói feladata. Működése — rendes körülmények között és hivatásszerűen — ebben merüljön ki s tekintse a megoldás külső feltételeit és járulékait — szükséges rossznak.

Miképen, miféle választási rendszerrel lehetne a legjobban és legbiztosabban olyan képviselőkre számítani, kik képviselői feladatukat, parlamenti hivatásukat a kívánt módon fogják fel? Ebbe a kérdésbe ez alkalommal nem akarok belemélyedni. Egyelőre elegendőnek tartottam, hogy egy olyan parlamenti paedagógiát körvonaloztam, amely esetleg a jövő fejlődés szükségét és lehetőségét rejti magában.

Sighele a parlament tagjainak számszerű reductióját javasolja (500-ról 100-ra). De Sighele maga — csak épúgy, mint az egész tömeglélektan — adós marad annak megállapításával, hogy mely számnál kezdődnek a tömegszerű jelenségek, hogy mi módon és meddig fokozódnak a növekedő számmal egyenes arányban. Részemről inkább a minőség, mintsem a mennyiség kérdését látom egész problémánkban. Már pedig nem tudom elképzelni, hogy az általános activ választói jog lényeges megszorítása nélkül miként lehetne a kívánatos minőséget biztosítani. Sighele javaslatánál esetleg úgy alakulna a dolog, hogy mentől kevesebb a betölthető mandátum, annál inkább saját embereiket erőszakolnák az alsóbb néprétegekre támaszkodó pártok. Az ily értelemben reducált parlamenttel Sighele maga sem lenne megelégedve. A választók körének kellő megszorításán kívül tán a közvetett választási rendszer segíthetne. Mert abból a gondolatból rég kiábrándultunk, hogy közvetlenül maga a nép tudja a legjobban megválasztani a vezetésére legalkalmasabb egyéneket. Mintha a legszélesebb alapra és a közvetlenségre fektetett választási rendszer mind a mai napig egy radikális rationalismusként időelőtti terméke lenne.

Végül egy megfontolásra szánt észrevételt. Azon utat, mely a parlamentből a nyilvánosságba vezet, jócskán meg kellene szűkíteni. Hírlapjaink túlságos buzgalommal közlik a nemzetgyűlés apró-cseprőségeit: jelentéktelen felszólalásait és pikáns közbeszólásait. Mintha a nyugati journalistika abban az irányban fejlődne, hogy a parlamenti életből csupán a lényeges mozzanatokat hozza. Tán elégségesnek bizonyulna az elhangzott beszédeknek hivatalos jellegű bulletinszerű közlése. Valóban nincs is szükség reá, hogy a közvéleményt hetekig-hónapokig izgalomban tartsa, esetleg tettekbe ragadja egy-egy antimilitarista elszólás, vagy egy kultúrátlan embernek kirohanása a kultúra ellen.

Hornyánszky Gyula.

SOMLÓ BÓDOG.

AZ A MEGRÁZÓ tragédia, amely szept. 28-án Kolozsvárott lejátszódott, nemcsak a magyar tudományos életet sújtotta olyan vesztéssel, melyet a külföldi tudós világ is széles körben gyászolni fog: Somló Bódog földi pályafutásának váratlan és borzalmas befejezése azon ritka tulajdonságoknál fogva, amelyek őt mint embert ékesítették, betölthetetlen űrt jelent mindazon tereken, melyeken életfolyása mozgott.

Ezen életfolyás alapiránya, bizvást mondhatjuk, az igazság folytonos keresése volt. Kereste a jogbölcselet ingoványos talaján, a szociológia sűrűjében és az általános filozófia szédítő ösvényein haladva; kereste törhetetlen energiával, fáradhatatlanul, a jobbért a jót készséggel odahagyva s lerombolva sokszor, amit azelőtt nehéz munkával felépített; kereste a gondolat őseréjével, kérlelhetetlen logikájának s éles disztinváló képességének fényszórójával, amelynek segítségével épen olyan könnyedén felfedezte a dolgok legfinomabb árnyalati különbségeit, mint amilyen biztosan reávilágított a kérdések velejére. Kereste az igazságot valami belső szükségszerűségtől hajtva, azzal a lelkesedéssel és bátorsággal, amely ismeretlen tájak felfedezőit útjukon előrehajtja, a meggyőződés hitével s azzal a szókimondó nyíltságával, amely nem törődik a következményekkel. Kereste és kutatta az igazságot melléktekinteteket nem ismerve. Hogy a tudomány szempontját mennyire minden személyes szempont fölé helyezte, semmi sem bizonyítja jobban, mint az a körülmény, hogy kész volt legkedvesebb elméletét is azonnal feláldozni, mihelyt kutatásainak rendjén egy vagy más tekintetben helytelenségéről meggyőződött. Életének utolsó percéig fejlődött. Tudományos felfogását nem egyszer gyökerestül megváltoztatta s a fejlődés rendjén elhagyott előbbi álláspontját olyan kíméletlen szigorúsággal bírálta, mintha az nem is tőle származott volna. Ez a ritka pártatlanság és személyes érdektelenség, amely a kutatás minden kérdésében vezette, egyik legszebb nyilvánulása volt annak a páratlan objektivitásnak, mellyel vizsgálódásainak tárgyát, de a köznapni élet dolgait is nézte.

De nemcsak önmaga kereste szakadatlanul az igazságot, hanem értett hozzá, hogy másokban is felkeltse a kutatási vágyat. A jogfilozófia professzorának arra kell szoktatnia tanítványait, «hogy a saját szemükkel lássanak és a maguk fülével halljanak», «hogy ne boruljanak le a létező állapotok és tanok előtt, legyenek bátor gondolkodók, ne féljenek még az üldözéstől sem» — mondja a jogbölcselet tanításáról írott dolgozatában (A jogbölcselet tanítása. Jogállam I. 1902. 1. füz. 61. 1.) és minthogy a személyes példaadás bír mindig a legnagyobb szuggesztív erővel, ha

valaki, úgy Somló Bódog tudott hatni ebben az irányban. A tanári hivatás különben is teljesen eltöltötte. A jogi oktatás kérdésével ismételtelen cikkekben is foglalkozott.¹ Rendkívül lelkiismeretes, világos és vonzó előadó volt, aki hallgatóival nemcsak az előadások és szemináriumok keretében, hanem azon kívül is nagy kedvvel és fáradtságot nem kíméivé foglalkozott. «Minden tudós törekvést, minden csak némileg figyelemreméltó tudományos igyekezetet lelkesedésének egész melegével karolt fel és ez a melegség egyetlen fokkal sem szállott alá, ha a tanítvány az ő legkedvesebb meggyőződéseit ostromolta vagy értékteleneknek tekintette» — mondja Kuncz Ignácra írott megemlékezésében (Huszadik Század 1903. VII. k. 236. 1.), — de ezek a szavak senkire sem találnak úgy, mint ő reá önmagára. Jelen sorok írója is meghatolt lélekkel emlékszik arra az időre vissza, mikor mint igénytelen szegény diák Somló Bódogot hallgatta. Nehéz volna felsorolni azt a sok segítséget és támogatást, melyben tanulmányai közben részesítette. Ő ismertette meg és kedveltette meg vele a jogfilozófiai problémákat. De nemcsak tudományos téren volt segítségére, hanem életútját is mindenben egyengette, amíg saját tanzékének megosztásával a kolozsvári egyetemen katedrához segítette. S mindezt teljesen önzetlenül, még a tudományos felfogásban való követést sem várva, mint ahogy jól tudta, hogy nem egy kérdésben nem ért vele egyet és «Juristische Grundlehre» c. nagy művének legkíméletlenebb kritikáját is, amint mondta, épen tőle kapta.

Végtelenül jó ember volt. És gyermekies kedéllyel másokról is mindig a legjobbat tétélezte fel. Ezen rokonszenves tulajdonsága természetesen a jó emberismeret rovására ment és talán sokban hozzájárult ahhoz, hogy csalódott.

Egyéniségében harmonikusan olvadt össze a hatalmas ész és éles logika tárgyilagos világossága azzal a nemes és tiszta fénnel, amely melegen érző szívéből és kristálytisza jelleméből áradt. A mélyenszántó gondolkodó, az abszolúte korrekt férfiú érzékeny erkölcsi felfogását s a választékos ízlésű művész finom esztétikai érzését egyesítette magában. Ha gyönyörű nyelvezettel megírt s a legelvontabb kérdések tárgyalását is sokszor a legelevenebb képekkel, megkapó hasonlatokkal megvilágító munkáit olvassuk, nehezen tudnók eldönteni, mi volt benne nagyobb, világos ítélőképessége, vagy formákat alkotó genialitása? Ő valóban azon kevesek közé tartozott, akik színessé, életet lehelővé, frissé varázsolják, amihez csak hozzányúlnak. Bizvást elmondhatjuk, hogy ha az az ellentállhatatlan vágy, amelyet a filozófia iránt érzett, nem hajtotta volna a tudományos igazságok keresésének útjára, minden valószínűség szerint mint alkotó művész szépirodalmunkat gazdagította volna.²

¹ L. «A jogi szakoktatás reformja és a társadalmi tudományok» (Huszadik Század 1900. I. évf. 46—55. 1.) és «A jogbölcselet tanítása» (Jogállam 1902. I. évf. 1. füzet 58—61. 1.) c. cikkeit.

² Feljogosít erre a következtetésre különben a joghallgató Somlónak «Egy bohém álma» című szépirodalmi próbálkozása is. Megjelent az «Erdőn túl. Az Erdélyi Híradó karácsonya.» Kolozsvár, 1894. c. műben (59—63. 11.) s igen erős humoros érzékről tesz tanúbizonyságot.

Legerősebb hajlamai azonban a tudományok mezejére vontatták s jelen soroknak épen az a céljuk, hogy pár vonással bemutassák annak a tudományos munkának a folyását és eredményeit, melyet Somló Bódog e téren huszonnégy esztendőn keresztül végzett.

* * *

Az első nyomtatásban megjelent tudományos dolgozat, amely Somló Bódog tollából napvilágot látott és amelyhez «A parlamentarizmus fejlődéséről» írt doktori disszertációja szolgáltatta a kereteket: «A parlamentarizmus a magyar jogban» címet viselte. (Kolozsvár, 1896. 39.1.) Ezen dolgozatában arra az eredményre jut, hogy: «A parlamentarizmus ugyan a magyar közjogba sem a történelmi fejlődés, hanem az elmélet révén került, de olyan előzmények után, mint másutt sehol sem és ennek következtében nálunk kevésbé is idegen, mint Anglián kívül bárhol». (I. m. 10. 1.) Fejtegetéseiből a szerves történelmi fejlődés iránti érzék, az emberi fejlődés rendjén előállott intézményeknek pusztán relatív értékük gyanánti felfogása, valamint azon óhajlás domborodik ki, hogy a politikai tudományokban is teljesebb indukcióra kell törekedni. (I. m. 3., 39. 11.) Olyan gondolatok csendülnek fel tehát már első tudományos dolgozatában, amelyek későbbi írásaiban részletesen kibontakozva visszatérnek.

A történelmi fejlődés nézőpontjáról az evolucionista filozófiához, valamint az indukciók módszeréből az empirista természettudományos felfogáshoz könnyű az átvezető utat megtalálni. S valóban ez az út volt az, amelyet Somló Bódog további fejlődése követett. A kolozsvári egyetem doktora Budapestre jön s Spencer Herbert synthetikus filozófiájának és Pikler Gyula természettudományos-lélektani szociológiájának a hatása alá kerül. Útja ezen a csapáson látszólag egyenesen és simán halad előre ahhoz a forráshoz, amelynél pozitivitás és megdönthetetlen tények utáni szomjúságát lecsillapíthatja. (V. ö. Huszadik Század 1903. évf. VII. köt. 397. 1.) Még nem tárulnak fel szemei előtt azok a szakadékok, amelyek a történelmi és a természettudományos szempont, a természettudományok objektivitása és a lélektani szociológia szubjektív racionalizmusa között tátonganak.

Fejlődésének ezen első idejében a legerősebb hatást Pikler gyakorolja reája, kiről később is hálásan emlegette, hogy az egyedüli volt, ki őt tudományos pályája kezdetén tanáccsal és útbaigazításokkal ellátta, — igaz ugyan, hogy ez a tudományos támogatás épen az ellenkező irányba vezette, mint amelyet később a jogfilozófiai kutatás helyes útja gyanánt felismert. Pikler Gyula, amint az eléggé ismeretes, a jogbölcsestet alatt a jog természettudományát értve, az ő belátásos elméletének a megalkotásával akként gondolta a társadalomtudományok számára szükséges természettudományi alapokat megvethetni, hogy teljesen a természettudományos értelemben vett lélektan alapjaira helyezkedett. Ezekből a szempontokból indulnak ki Somló Bódognak is azon írásai, melyek ebből a korszakból származnak. Dolgozatait azonban nem Pikler tanainak szolgálai utánzása, hanem eredeti és önálló alkalmazása jellemzi.

«Törvényszerűség a szociológiában» (Budapest, 1898. 23. 1.) c. értekezésében azt az alapgondolatot fejti ki, hogy «valamely

szociális jelenség létrejövetelénél közreható tényezők között csakis az emberi szervezetben adottak, azaz a lélektaniak, az emberi cselekvés általános törvényei, relatíve annyira állandóak és közösek, hogy mint okok állíthatók szembe a többiekkel, mint azok hatásának eredményét módosító körülményekkel». (I. m. 20.1.) Ezért «a szociológiának az a része, amely a szociológiai jelenségek végső okait keresi, nem tartalmaz speciális szociológiai törvényt, mert az csak lélektani törvények alkalmazása lehet társadalmi jelenségekre». (I. m. 9.1.) «Más szóval a szociológia nem a lélektan felett, nem azon kívül áll, hanem a lélektanon belül van — csak alkalmazott lélektan.» (I. m. 5. 1.) A szociológia különös része pedig, amely az általános elvek feltételezése mellett konkrét szociológiai eredmények magyarázatával foglalkozik, »egyáltalában nem emelkedik a törvény magaslatáig, hanem csak törvények hatásának bizonyos körülmények között való megnyilatkozásával foglalkozik). (I. m. 9. 1.) Mindezek alapján pedig kimondja, hogy sajátlagos értelemben vett szociológiai törvény nincsen». (I. m. 9.1.)

Hogy a lelki élet törvényei épen állandóságuknál fogva nem alkalmasak arra, hogy a társadalmi fejlődés változatosságát, a jogrendszerek különféleségeit megmagyarázzák — amint ezt hét esztendővel később tanítja (Jogbölc. Előadások I. füz. Kolozsvár, 1905.14—15. 1.) — valamint, hogy az «ok» és a «módosító körülmény» furcsa megkülönböztetése milyen ingatag alapon nyugszik az egységes kauzális felfogásban, az még nem tűnik fel neki. Érdekes, hogy már ezen dolgozatában igen részletesen foglalkozik Stammler felfogásával. Ez az éleseszű gondolkodó láthatóan már ekkor is nagy benyomást tesz reája. Azonban inkább a kauzális nézőpontra belőli vizsgálódásai érdeklik. A kauzális és a teleologikus szempontnak, a «mi történik» és a «mi történjék» kérdésének az az alapvető megkülönböztetése a jogfilozófiában, amely Stammlernek legnagyobb érdeme és amely Somló későbbi felfogásának is egyik legfontosabb támaszpontjává lesz, most még csak mint tévelygés tűnik fel előtte. («Törvény-szerűség a szociológiában» 22. 1.)

Pikler belátásos elméletét alkalmazza szerzőnk «A nemzetközi jog bölcseletének alapelvei» c. munkájában (Budapest, 1898. 71. 1.) a nemzetközi jogra is. E dolgozatban azt igyekeznek bizonyítani, hogy «a nemzetközi jog fejlődése nem érzelmek és jogelméletek, hanem célszerűségi belátás produktuma» (i. m. 49. 1.), »hogy az államok összeműködésük arányában alkotnak nemzetközi jogot és hogy minden nemzetközi jogelvnek külön kell kifejlődni nemzetközi célszerűsége alapján». (I. m. 20. 1.) Ezen alapvető tételt igen érdekesen bizonyítja különösen az államalakulást megelőző törzsközi jogra vonatkozó adatok felsorakoztatásával. Szerzőnk szerint ugyanis hiba, hogy a néprajzi tudomány eredményeit a nemzetközi jog irodalma nem hasznosítja a saját céljaira, holott ez a jog többi ágaira nézve igen jelentékeny sikerrel járt. Azon alapvető tételből, hogy a nemzetközi jog alakulásának legvégső tényezője az egymásra tált nemzetek érdekközösségének a belátása, következik az a másik tétel is, hogy az összeműködés fejlődésével «a közületközi jog addig-addig tökéletesedik, míg megszűnik közületközi lenni és egy magasabb közület belső jogává lesz». (I. m. 42. 1.) Minthogy pedig a nemzet-

közi összeműködés sohasem folyt olyan széles kiterjedésben, mint napjainkban, a nemzetközi alkotmány körvonalai is mind határozottabban bontakoznak ki szemünk előtt. Szerzőnk szerint: «A mai nemzetközi alkotmány egy oligarchikus köztársaság típusát viseli. A nagyhatalmak tanácsa rendelkezik minden nemzetközi kérdés legfőbb hatalmaképpen ... A nagyhatalmak... alakítanak és szüntetnek meg államokat... s szabják meg a kis államok határait. A kisebb államok alig jutnak szóhoz, azok kénytelenek magukat a nagyhatalmak diktátumának alárendelni». (I. m. 69—70.1.) Hogy milyen helyesen ítél ebben a kérdésben, azt semmi sem bizonyíthatja volna be fényesebben, mint napjaink szomorú eseményei. De épen napjainkban igen élénken érezhetjük azt is, hogy a nemzetközi viszonylatokban nem a belátás, hanem a durva erőszak uralkodik. Joggal felmerülhet tehát az a kérdés, hogy miként állunk a kiindulópontul használt célszerűségi belátás elvének az érvényesülésével a nemzetközi alkotmány kérdésében? Szerzőnk élelátása sejteti vele, hogy a belátásos elv itt cserbenhagyta és maga is akként ítél, hogy: «a szubjektív célszerűség tanából magából nem vezethető le semmilyen konkrét intézmény, mint eredmény... mert ez... attól is függ... hogy mennyire sikerült a célszerűnek gondolt intézményt megvalósítani. Itt azután a belátással szemben külső körülményeknek nevezhető tényezőkre kell irányítani figyelmünket, amelyek közül e helyen a hatalom csoportjába tartozókat fogjuk tekintetbe venni» (I. m. 65. 1.) Ennek az itt felbukkanó felismerésnek teljesen megfelel azután, hogy hét évvel később «Jogbölcseleti Előadásaiban» a jog keletkezését már egyáltalában nem a belátásra, hanem a hatalmi viszonyokra vezeti vissza, (Kolozsvár, 1905. 40-43. 1.) És jellemző Somló Bódog ritka tárgyilagosságára, hogy az igazság meglátását kutató tekintetét nem bírta elvakítani annak az elméletnek a napja, amely körül akkori gondolkodása bolygott. Ebből az időből, midőn Somló Bódog a belátásos elmélet periheliümában állott, származik «Der Ursprung des Totemismus» címén Pikler Gyulával közösen írt dolgozata is.¹ Itt Pikler azon magyarázatához, hogy a totemizmus a primitív képirás technikájából ered, gyűjti össze az induktív ethnologiai bizonyítékokat. A kezdetleges népek intézményeinek vizsgálata szorosan hozzátartozik a természettudományos szociológiához, melyben az élettan révén népszerűvé vált az a felfogás, hogy a kezdetleges fejlemények tanulmányozása igen tanulságos a magasabbrendű alakatok megértésére. Ezen felfogás szüli szerzőnknek «A dalék a matriarchalis családi szervezet kérdéséhez» c. dolgozatát is,² amelyben egy anthropológiai szempontot vet fel a matriarchátus magyarázatára.

¹ Der Ursprung des Totemismus. Ein Beitrag zur materialistischen Geschichtstheorie. Von Dr. Július Pikler und Dr. Felix Somló. Berlin, 1899. 36. old.

² Athenaeum VIII. évf. 1899. 3. sz. 407-414. — Az 1900. előtti időből származik még: «Dr. Ernst Neukamp, Einleitung in die Entwicklungsgeschichte des Rechts». (Jogtud. Közlöny 1897. XXXII. évf. 10. sz. 76. 1.) és «Pikler Gyula: A jog keletkezéséről és fejlődéséről» (Jogtud. Közlöny 1897. XXXII. évf. 28. sz. 220-221. 1.) c. bírálatos ismertetése is.

Kutatásainak további rendjén mindinkább belemélyed Spencér filozófiájának a tanulmányozásába. A Stampfel-féle Tudományos Zsebkönyvtár számára megírja az «E t h i k a» (59. füz. 1900. 61. 1.) és «S z o c i o l ó g i a» (79. füzet 1901. 64. 1.) c. füzeteket, melyek miként a bevezető sorokban mindenütt maga mondja, teljesen Spencer Herbert idevonatkozó gondolatmenetének rövidrefogott tartalmát adják vissza. A Társadalomtudományi Könyvtára első kötetében pedig lefordítja Spencer filozófiájának Collins F. Howard által írt kivonatából a «V é g s ő A l a p e l v e k e t» tárgyaló fejezetet. (Bpest. 1903. I. Rész: Végső Alapelvek. 1—66. 11.) Bár mennyire hatása alatt áll is azonban a szintetikus filozófiának, nem mond le az önállóan gondolkodó kritika jogáról. Már «H á b o r ú é s b é k e» c. értekezésében (Magyar Egyetemi Szemle. 1. sz. 1900. okt. 21—30.1.) kimutatja, hogy a Spencer-féle szociológiának legdominánsabb szintézise, a militarizmus és az industrializmus éles szembeállítása, nem helyes, minthogy épen az industrializmus egyik legerősebb oszlopa a militarizmusnak. S a háborút nem lehet pusztán a militarizmus leáldozóféltben levő tökéletlenebb korszakából m a r a d v á n y n a k tekinteni, amelynek eltűnése csak idő kérdése, mert «a háborúk még napjainkban is fontos szükségletek kielégítésére szolgálnak» és a termelés és szaporodás anarchiáját mutató társadalmakban ezentúl is elkerülhetetlenek lesznek.» (I. m. 23, 25, 27, 28. 11.) Ezen fejtegetések míg egyrészt a «nemzetközi alkotmány» tárgyalásánál alkalmazott realiztikus szemlélési módot juttatják eszünkbe, másrészt előre is sejtetni engedik, hogy szerzőnk a Spencer-féle túlzott individualizmussal szemben a szocialisztikus elméleteket fogja előnyben részesíteni.

Inkább csak a módszert és a végső irányelveket, a szigorúan természettudományos felfogást veszi át Spencertől, akinek a rendszere a természettudományi világnézet első teljesen kiépített várát jelenti. S ha Spencer volt az, aki az erkölcsnek is a bekapcsolását az okozati összefüggések láncolatába létrehozni próbálta s az erkölcsi jelenségeket is mint a fejlődés eredményeit mutatta be, úgy ebből az időszakból származó, dolgozataiban Somló Bódog is pusztán ebből a kauzális természettudományos szempontból nézi az erkölcsöt. «A z e r k ö l c s t ű l k ö v e t e l é s e i» c. előadásában¹ pusztán pszichológiai determináló okot lát benne, amely az esetek legnagyobb részében t ö b b e t követel, hogy így az ellenkező irányban ható egoisztikus motívumokkal szemben a kevesebb jelentő helyes cselekvést biztosabban elérhesse.² Minthogy ilyen felfogás mellett az ethika pusztán az erkölcsi hatóokok mechanikája volna és csak azt kutatná, hogy «miként jönnek létre, miként hatnak, miként változnak, mitől függnék az (erkölcsi) parancsok és tilalmak», de maga nem állíthatna fel parancsokat és tilalmakat (i. m. 23. 1.) — azért szer-

¹ Előadta a Társ.-tud. Társ. 1901. dec. 30-iki ülésén. Megjelent a Huszadik Században III. évf. 1902. V. k. 13-27. 11.

² A helyes cselekvés alatt természetesen a célszerű, a hasznos cselekvést kell itt érteni; szerzőnk szerint «az erkölcsi szabályok egy részének illetően felfogása a hasznossági iskola keretében mozog». I. m. 23. 1.

zónk úgy utoljára említett felolvasásában, mint «Spencer Herbert etikája» című dolgozatában¹ hibáztatja is, hogy Spencer etikájában nemcsak «deskriptive és magyarázólag, hanem preskriptive (is) jár el és egy új erkölcsi kódexet igyekszik pozitív ismereteinek szikláin felépíteni.» (I. m. 99. 1.)

A természettudományos módszeren kívül még különösen a fejlődés gondolata az, amit szerzőnk minden fenntartás nélkül átvett a spenceri filozófiából. «A társadalmi fejlődés elméletéről és néhány gyakorlati alkalmazásáról» c. dolgozatában² kifejti, hogy «a társadalmat, amely a természetnek legrohamosabban fejlődő része, kizárólag csakis fejlődéstanilag lehet helyesen felfogni.» (I. m. 209.) Sőt amiként az etika természettudományos felfogásában logikusan tovább ment, mint a nagy angol filozófus és helytelenítette Spencer etikájának preskriptív részét, úgy a fejlődéstani felfogásban is logikusabb, mint az evolucionista filozófia megalapítója és mint a fejlődés gondolatával ellenkezőt hibáztatja, hogy «Spencer a társadalmi fejlődés szempontjából két korszakot különböztetett meg: egy átmeneti állapotot és a teljes alkalmazkodottság állapotát» ... s hogy ebben az utóbbi korszakban a tökéletesen fejlett társadalomban élő teljesen alkalmazkodott emberre vonatkozólag lehetségesnek tartja a cselekvésnek azt az ideális kódexét, amelyet abszolút etika néven ismer a szintetikus filozófia. (I. m. 399—400.) Somló szerint minden csak relatív érvényű, s a «fejlődés elve az egyedüli elv, amelyet nem haladhat túl semmiféle fejlődés.» (I. ni. 409.) — Természettudományos indukciók, — fejlődés elve, — relatív érvényűség — gondoljunk csak vissza arra az első dolgozatra, amely Somló Bódó tollából napvilágot látott!

A legerősebb ellentétbe azonban szerzőnk Spencer szélső individualista felfogásával jutott. Már «Spencer Herbert» című 1900-ban megjelent cikkében (Huszdik Század I. évf. 1900. I. k. 405—414.), valamint a Tudományos Zsebkönyvtár számára írt «Jogbölcselet» c. füzetben,³ továbbá fentebb említett «Spencer Herbert etikája» c. előadásában (különösen 105—107. 1.) kifogásolja Spencer individualizmusát és ennek folytán etikájának azt a részét, amely az állami étellel foglalkozik. E problémának a jog-és állambölcseletben különösen a modern szocialista törekvések folytán elfoglalt óriási jelentősége pedig arra bírja, hogy vele «Állami beavatkozás és individualizmus» címén külön monográfiában foglalkozzék. (Társ.-tud. Könyvtár II. k. Bpest 1900. X—175. 1.)

A történelmi materializmus alapjain felépült modern szocialista

¹ Elmondott a Társ.-tud. Társ. 1904. évi jan. 24-iki Spencer-émlékünnepélyén. Megjelent a Huszdik Században V. évf. 1904. IX. k. 98—110. 11.

² Felolvasta a Társ.-tud. Társ. 1903. márc. 29-iki ülésén. Megjelent a Huszdik Században V. évf. 1903. VII. k. 397—409. 11. — Ez a dolgozat volt az előidézője az akkoriban nagy feltűnést keltett «nagyváradai esetnek».

³ 75. füzet. Budapest 1901. (62. 1.) — V. ö. 38—39. 1. hol «Spencer természetjogáról» beszél, minthogy szintetikus filozófiájának az igazságosságról szóló része nagyban és egészben a 18-ik század természetjogával közös végső következtetésekre jut.

törekvések, amelyek szintén a szigorúan kauzális világfelfogásból és a társadalom természettudományos szemléletéből indulnak ki, az állami beavatkozás mérhetetlen kiterjesztését jósolják a jövőre nézve, S ezzel szemben a természettudományos világnézet leggrandiózusabb képviselője, Spencer Herbert a legélesebben elítél minden állami beavatkozást, mint ami kontárkodva akadályokat gördít a szerves világ fejlődésének leg-hatalmasabb tényezője, a természetes szelekció folyamata elé. Ekként tehát a modern természettudomány leghatásosabb elmélete, a Darwin-féle természetes kiválasztás tana lesz az ugyancsak modern és természettudományos szocialista elméletekkel szemben csatasorba állítva. Somló Bódog monográfiájának, «mely nem politikai vitairat, hanem az állami szabályozás élet- és lélektana akar lenni» (i. m. VI. 1.) most már az a célja, hogy az állami szabályozásnak a természetes kiválasztás szempontjából való tisztázatlan jelentőségét tisztázza. (I. m. VI. 1.) Fejtegetései során kimutatja, hogy a társasélet folyamán az emberek kölcsönös befolyásolásának és kölcsönös kényszerítésének az emberi szervezetek alpműködéséből kifolyólag végbe kell mennie. Az állami beavatkozás tehát, amely ezen kényszerítésnek csak egyik neme, a társadalmi fejlődésnek époly természetes folyamata, mint bármi más egyéb. A természetes kiválasztásnak és a mesterséges állami szabályozásnak szembeállítása csupán a spiritualisztikus gondolkodás maradványa. (I. m. 48, 88, 92, 93.) De még ha fenn is tartanak ezt a megkülönböztetést, akkor is be kellene látnunk, hogy az emberi belátás által vezetett állami beavatkozás az öntudatlan természetes kiválasztást nem szüntetheti meg, mert ezt csak akkor lehetne Megakadályozni, ha környezetünk összes jövőndő változásait előre tudnók látni és ismereteink segítségével létre tudnók hozni azokat a variációkat éppen abban a számban, melyeket az illető környezet igényel. (I. m. 58, 86.) Minthogy tehát a természetes kiválasztás az állami beavatkozás folytán meg nem szűnhetik, hanem csak eltolódhatik, azért nem a beavatkozás elve, hanem legfeljebb a beavatkozás mikéntje lehet csak helytelen s a helyes álláspont az, hogy «avatkozunk be, ahol csak el tudjuk érni a kívánt eredményt». «Az ideális állapot pedig mindenre kiterjedő ismeretek mellett mindenre kiterjedő beavatkozás.» (I. m. 100. 1.) Ezen elméleti megfontolások után a társadalmak történeti fejlődésének vizsgálatára tér át szerzőnk és az ebből meritett induktív bizonyítékok alapján is úgy találja, hogy «ismereteink növekedésével... egyre nagyobb körű, többet felölelő állami szabályozás felé haladunk» (i. m. 139. 1.), azonban «a kényszerhatalomnak való alárendelődés a fejlődés rendén egyre önkéntesebb, egyre spontánabb lesz.» (I. m. 154.) «Az állami beavatkozás — ez a könyv konklúziója — egyre nagyobb körre terjed, de az emberek szabadsága ennek a mindenkorai beavatkozásnak a megváltoztatására is egyre nagyobb lesz. Növekvő állami szabályozás, növekvő politikai szabadsággal karöltve: ez a fejlődés iránya; mindenre kiterjedő állami szabályozás és tökéletes szabadság ennek a szabályozásnak a megállapítására vagy megváltoztatására: ez a fejlődés ideálja.» (I. m. 175. 1.) Hogy azonban ez a megállapítás csak egy legáltalánosabb irányelv akar lenni, úrra figyelmeztet szerzőnk azon intelme, amely szerint;

«Hogy... in concreto hol és kire nézve vagyunk a beavatkozáshoz szükséges ismeretek birtokában, hol milyen beavatkozás, helyes, avagy hol helyesebb a beavatkozástól való tartózkodás, ezek oly kérdések, amelyek csak konkrété oldhatók meg.»¹ S hogy az állami beavatkozás csak az individualizmusnak az ellentéte, de nem képezi szerzőnk szerint az egyéniség szabad kifejlődésének akadályát, arra nézve pedig idézhetjük «Jogbölcseleti Előadásaiából» a következő idevágó helyet: «ha valószínűk kell tartanunk a baromi munka és az utolsó csepp munkaerőig való kiszipolyoztatás megszűnését, a tudomány és művészet áldásainak és szeretetének általánosabbá válását... akkor hinnünk kell az egyéniség dúsabb fejlődésében, keményebb érvényesülésében, szabadabb mozgásában, nagyobb megbecsülésében és annak az igazi szabadságnak megvalósulásában, mély a társadalmi együttlét és a jogi szabályozás békőiből szárnyakat alakít.» (Jogbölc. Előadások 1905. I. füz. 103.)

Az elmondottak alapján kibontakozik annak a felfogásnak a képe, amelyhez Somló Bódog tudományos fejlődésének első időszakában eljutott. Ezen kép alapszíneire a Pikler-féle célszerűségi belátás elmélete és a Spencer-féle evolucionista filozófia voltak a legnagyobb hatással. Azonban egyiket sem fogadja el kritika nélkül, hanem lenyesegeti belőlük azt, amit nem tud megegyeztetni eredeti gondolkodása saját irányjaival. Az említett két rendszeren kívül erősen hat reája továbbá a történelmi materializmus is; ha vissza is utasítja ezen elméletet egyoldalúsága miatt (Jogbölcselet 22.; Áll. Beav. és Indiv. 15—24.; Jogbölc. Előadások I. 53—56.), mégis egyetért a szocializmussal az állami beavatkozás kérdésében² és az alsóbb néposztályok sorsának a javítására irányuló törekvésben. Írásainak hangja különösen meleggé válik, midőn ezen utóbbi kérdésről van szó.

Eddigi kutatásaiból leszűrt gondolkodásmódjának leghívebb tükre «Jogbölcseleti Előadásainak» két füzeté. (Kolozsvár, Kéziratgyarán. I. füzet. 1905. Általános rész. 134. l., II. füzet. 1906. A büntetőjog bölcselete. 156. l.) Természettudományosan monisztikus világnézet, az evolucionista elvnek szigorú keresztülvitele, utilitarisztikus értékelés jellemzik. A jogbölcseletet a jog szociológiájának tekinti, amely a jogra vonatkozó ismereteinket egész tudásunk egységes rendszerébe illeszti, különösen azért, hogy a jog és a társadalmi élet egyéb jelenségei között az összefüggéseket felderíti. A jogot teljesen a természettudományos kauzalitás oldaláról nézi. Keresi a jog okait és hatásait, valamint megállapítja azokat a fejlődési tendenciákat, amelyek a jogfejlődés rendjében konstatálhatók és amelyek bizonyos mértékben következtetést enged-

¹ I. m. 100. l. — Az «Állami beavatkozás és individualizmus»-ban tárgyalt kérdéseket fejtegeti szerzőnk «A természetes kiválasztás az emberi társadalmaiban» (Huszadik Század III. évf. 1902. VI. k. 406—420. o.) és «Természet és társadalom» (Huszadik Század IV. évf. 1903. VIII. k. 992—994. l.) című dolgozataiban is.

² Áll. beav. és ind. 134. l.: «a szocializmus jutott legközelebb az objektív tudományos igazsághoz.»

nek a jövő jogára is. Foglalkozik a helyes jog kérdésével is, azonban azt hiszi, hogy a célok és értékek világába léphet anélkül, hogy az ok birodalmát elhagyni kénytelen volna. Stammlerrel polemizálva azt vitatja, hogy a cél fogalmát be lehet illeszteni az okozati felfogásba. (I. m. 109. 110.) A cél alatt «elképzelt okozatot» ért csupán, az érték momentumát a cél fogalmában még nem látja. S a végső cél megállapításához is pusztán kauzális összefüggések útján gondol eljuthatni. Egyszerre két csapást is megjelöl erre a felfedező útra. Az egyik, az objektív módszer a természet szükségszerű fejlődési irányából indul ki és úgy találja, hogy «a természet a környezetükhöz minél jobban hozzáalkalmazkodott élőlények minél nagyobb számát hozza létre», amiből folyólag az emberiség és így a helyes jog végső célja is: «minél nagyobb számú, minél tökéletesebb embernek létrehozása. (A tökéletességet a környezethez való minél tökéletesebb alkalmazkodottság értelmében véve).» (I. m. 111.). A másik csapás, az ú. n. szubjektív módszer, az emberi szervezetből indul ki és úgy találja, hogy a boldogságra való törekvés az emberi szervezetben minden körülmények között szükségképpen előáll, annak nélkülözhetetlen, lényeges jellemző tulajdonsága. Ebből kifolyólag jut el azután az utilitarisztikus Bentham-féle elvhez, a lehető legnagyobb szám lehető legnagyobb boldogságának a végcéljához. (I. m. 112—114.) A jog helyességének ekként megállapított mértékét alkalmazza most már a büntetőjog bölcséletében, amelynek folyamán különösen a büntettek elkövetésének okait és a büntett elleni küzdelem helyes eszközeit kutatja. Munkájának e része rendkívül világos és szabatos bemutatása a Lombroso, Garofalo és Ferri által megalapított modern pozitív büntetőjogi iskola tanainak. «Jogbölcséleti Előadásai» egyáltalában rendkívül világosan, igen könnyen érthetően s a nyelvnek olyan kifejező erejével s olyan lendületesen vannak megírva, mint talán Somló Bódog munkái közül is kevés.

A «Jogbölcséleti Előadásoknak» talán legsebezhetőbb pontja a helyes jogról szóló fejezet. Tévedéseit azonban szükségtelen kutatnunk, minthogy azokra nyolc évvel később maga Somló Bódog mutatott reá «A helyes jog elméletéről» című dolgozatában. (Különlenyomat az Erd. Múzeum Egylet jog- és társad.-tud. szakosztályának kiadványaiból 1912—13. évi V. füzet. — Kolozsvár 1914. 10. old.) Ezen dolgozat tulajdonképpen nem más, mint annak a két módszernek, az «objektív» és «szubjektív» levezetési módnak a cáfolata, amellyel a «Jogbölcséleti Előadások» a jog végső célját megállapíthatni gondolták. Kimutatja ez a dolgozat, hogy helytelen a naturalizmus álláspontja, amely a természet szükségképeni fejlődési irányából, a szociális élet természettörvényeiből vagy a jogtörténeti fejlődési tendenciákból akarja a helyesség fogalmát levezetni, mert «a tényleges történelmi alakulás folyamata magában véve még se nem helyes, se nem helytelen ... a fejlődésnek ez a tisztán természettudományi fogalma még nem jelent értéket.» (I. m. 5—6.) A szükségszerű és a helyes két teljesen különböző dolog. Kimutatja a Bentham-féle elvvel szemben is, hogy az szintén két különböző dolog, ha a magam hiányérzetéből indulok ki és ha a mások hiányérzetéből. «Mihelyt nem pusztán a magunk, hanem valamennyi ember hiányérzetének a megszüntetését tesszük céllá, akkor nyomban új mérté-

ket választottunk», (i. m. 7—8.) — az egyéni örömről kiindulva sohasem juthatok el tehát a legnagyobb szám legnagyobb boldogságának az elvéhez.

A «Jogbölcséleti Előadásokban» képviselt felfogásból további fejlődésének rendjén legegyszerűbben a helyes jogkérdésében elfoglalt naturalista álláspontot adja fel szerzőnk. Már 1908-ban hangsúlyozza «*D as Problem der Rechtsphilosophie*» című értekezésében,¹ hogy sem a szociális élet kauzális törvényszerűségeinek felismeréséből, sem a jövőbeli fejlődési irány valószínűségéből semmiféle cselekvési norma nem következik. (I. m. 1056.) Jelen sorok írója 1908/9-ben hallgatta Somló Bódog kolozsvári egyetemi előadásait, amikor a jog helyes végecélnak «objektív» megállapítási módját már elvetette, a Bentham-féle elvhez azonban még ragaszkodott. Ahhoz, hogy a helyes jog kérdéséről vallott egész felfogása gyökeresen megváltozzék, kutatásainak ismeretelméleti és értékteni kimélyítésére volt szükség.

Hogy a «Jogbölcséleti Előadások» az ismeretelméleti és értékteni vizsgálódások hiányát mutatják, az természetes, hiszen az az általános filozófiai talaj, amelyből kinőttek, a spenceri filozófia.³ Az, aki a dolgokkal ismerős, már ama első bevezető sorokban, melyek «a minden egység nélkül való ismerettel» ellentétben a tudományt «részben egységesített ismeretnek» a filozófiát pedig «teljes egységbe illesztett ismeretnek» definiálják, felismerheti a «*First Principles*» 37-ik §-ának felfogását³, azt a naiv dogmatizmust, amely a filozófia előtt nem lát egyéb feladatot, mint kész ismereteink rendszerbe foglalását. Hogy a filozófia legsajátabb feladata, az ismeret lehetőségét magát kritika tárgyává tenni, ennek a belátását hiába keresnök Spencernél, ki saját bevallása szerint néni jutott tovább a «*Tiszta Ész Kritikájának*» az első lapjainál. (An Autobiography by Herbert Spencer. London 1904. Vol. I., p. 252—253.; 378.) Meg fogjuk azonban találni Somló Bódognál, mihelyt belemélyed a kanti filozófia alaposabb tanulmányozásába. A kritikus filozófia gyökeres változást hoz létre egész gondolkodásában, egészen új utakra, egészen új problémák hegycsúcsaira vezet az igazság kutatásának fáradhatatlan vándorát.

¹ Felolvasta a heidelbergi III. nemzetközi filozófiai kongresszuson. L. Verhandlungen des III. Int. Kongresses für Philosophie. Heidelberg 1908.1054—1059.11.

² Minden jogbölcséleti rendszer szükségképpen összefügg valamely általános filozófiai felfogással, amely összefüggés természetesen nem zárja ki azt, hogy ez a jogbölcséleti rendszer a speciálisan jogfilozófiai problémák megoldásánál egészen más eredményre ne jusson, mint amilyenre az a filozófus, akinek általános világfelfogását elfogadja, jutott, feltéve természetesen, hogy maga próbálta meg általános filozófiájának konzekvenciáit a speciális jogfilozófiai problémákra is alkalmazni, így Somló Bódog «*Jogbölcséleti Előadásai*» határozottan a spenceri filozófia alapjain épültek fel, bárha Somló jogbölcséleti felfogása gyökeresen különbözött Spencer jog- és állambölcsészeti felfogásától. Somló későbbi gondolkodása pedig a kanti filozófia pilléreire támaszkodik, habár ugyancsak távol állott tőle Kant természetjogi felfogását elfogadni.

³ «*Knowledge of the lowest kind is un-unified knowledge; Science is partially-unified knowledge; Philosophie is completely-unified knowledge.*» (First Principles by Herbert Spencer. London 1904-es kiadás 104. 1.)

Csakhogy mielőtt ez a hatás érvénesül, előbb még felfogásának egy kilengése következik be a szélső objektivizmus irányában. Míg «Törvény-szerűség a szociológiában» című értekezésében, amint láttuk, azt az álláspontot képviselte, hogy a szociológiai törvények alkalmazott lélektani törvények lehetnek csupán, addig «A 20. század szociológiája» című cikkében kilenc évvel később már azt fejtegeti, hogy a társadalmi tudománynak teljesen ki kell küszöbölnie mindenféle pszichológiát. (Budapesti Napló 1907. évre szóló Album-naptára.) Ezen utóbbi cikk megszólaltatja Pikler Gyulát is és közte és Somló Bódog között a «Huszdik Század» hasábjain hosszabb tudományos vita indul meg, amely nyilvánvalóvá teszi Somlónak a Pikler-féle belátásos elmélettel való gyökeres szakítását.¹ Nem győzi eléggé hangsúlyozni, hogy «a társadalmat egyéni lélektani alapon nem is érthetem meg» (i. m. 211.) s hogy kizárólag «az emberközi fizikai folyamatokkal» kell kapcsolatba hozni a megmagyarázandó társadalmi tünetényt (u. o. 214.), «kizárólag a társadalmi anyagcserefolyamatokban kell keresni a társadalmi történés okait». (U. o. 463.) Sőt konzekvensen odáig megy, hogy kétségbe vonja a tudomány objektív érvényű önálló voltát. «Valamikor ez az okoskodás — mondja Stammlernek a történelmi materializmussal szemben tett ismeretes ellenvetéséről² — megdöbbentő kényszerűséggel hatott reám és a történelmi materializmus e részének evidens cáfolatát láttam e rövid sorokban. (V. ö. Jogbölcs. Előad. I. 56.) Most nem látom át, miért ne lehetne minden tudomány ... a szociális folyamatok által determinált jelenség?» (Huszdik Század VIII. évf. XV. k. 460.) Elgondolni is szédítő, micsoda távolságot jelent ez Somló korábbi és — Somló későbbi felfogásához képest!

«Die neuere ungarische Rechtsphilosophie» című dolgozatában (Archiv für Rechts- u. Wirtschaftsphilosophie. I. Jahrg. 1908. 315—323. 11.) ő maga is a két szélső végletnek, Pikler lélektani szubjektív racionalizmusának és Méray-Horváth Károly objektív társadalomtudomá-

¹ V. ö. Huszdik Század VIII. évf. 1907. XV. k. 113-120. 1.: Pikler Gyula: «Lélektan és társadalmi tudomány»; u. o. 209—219. 1.: Somló B.: «A z o b j e k t í v szociológia. (Válasz Pikler Gyulának.); u. o. 229—235. 1.: Pikler Gyula: «Objektív szociológia és induktív logika»; u. o. 301—318. 1.: Pikler Gyula: «Az objektív szociológia» visszavonása, az 'epifenomenonok' és az 'anyagcsere-rendszerek'. «Viszonzválasz Somló Bódognak.»; u. o. 458—471 1.: Somló Bódog: a «Viszonzválasz Pikler Gyulának az Objektív Sociológia dolgában»; u. o. 471—475. 1.: Pikler Gyula: «„Anyagcsere' és belátás. (Zárszó.)» A vitába beleszól Méray-Horváth Károly is; u. o. 456—458. 1.: «Tudomány és vesébelátás. (Megjegyzések Pikler Gyula múltkori cikkére)» és u. o. 549—552.: «A Pikler-féle vitához» címen, mely utóbbi cikkekre Pikler u. o. 552—559. 1.: «Kompleter Unsinn» címen válaszol.

² Wwirtschaft u. Recht. I. kiadás 474. 1.: «Es ist merkwürdig, wie die materialistische Geschichtsauffassung es übersehen konnte, dass die durch ihre Aufstellung einer bedingungslosen Abhängigkeit aller psychischen Ausserungen des Menschenlebens von der Art der gesellschaftlichen Produktion an und für sich ja auch die objektive Geltung der Wissenschaft und damit — sich selbst aufheben würde.»

nyának az ismertetésével jellemzi az újabb magyar jogfilozófiát. S tudományos felfogása ekkor már megtette az egyik végtelből a másikhoz vezető hatalmas ingamozgást. Mintahogy az érintett Pikler-féle vitában nem is titkolta, hogy az alapvető kérdésekben egyetért Mérayval.¹

Abból az időből, midőn egy «objektív szociológia» képe lebegett szerzőnk előtt, származik az a két munkája is, amelyekkel a külföldi kritika a legtöbbet foglalkozott. (Egész kis füzetet tenne ki, ha a róluk szóló legkülönbözőbb nyelvű bírálatokat összegyűjteni akarnánk.) Az egyik a «*Der Güterverkehr in der Urgesellschaft*»,² amely azon legprimitívebb társadalmakban, melyekről még adataink vannak, mutatkozó jószágforgalmat — vagy hogy a Pikler-féle vitában használt Méray-féle kifejezéssel éljünk «emberközi anyagcsereforgalmat» — teszi igen beható induktív vizsgálódás tárgyává. Azok a főbb eredmények, melyeket az ausztráliai, tasmániai, botokud, tűzföldi, andaman, negrito, busman, seri-indián és vedda törzsek állapotának részletes vizsgálatából az európai őstörténet és a kissé magasabban álló törzsek figyelembevételével leszűr, a következők:³ helytelen az felfogás, mintha az általunk ismert legprimitívebb törzsek körében a csere ismeretlen volna; ezeknél úgy a törzsek közt, mint a törzseken belül igen jelentékeny jószágforgalommal találkozunk, amelyet igen nagy részben az ú. n. «ajándékcseré» közvetít, az ajándék és a csere jogügyletének ez az ősalakja; az ú. n. «néma csere» már jóval fejlődöttebb forgalmi forma; igen nagy szerepet játszanak továbbá a kezdetleges jószágforgalomban a hagyományos szokás által előírt «kötelező szolgáltatások», amelyekkel a törzsbeliek egymással, de különösen a főnökkel szemben tartoznak; jószágforgalommal találkozunk ott is, ahol még munkamegoszlás nincsen, a jószágforgalom tehát az elsődleges, s a munkamegosztás a másodlagos jelenség; szerzőnk a kasztképződést is a primitív törzsközi jószágforgalom jelenségeivel hozza összefüggésbe. Legfontosabb következtetései azonban azok, amelyekkel a primitív gazdálkodásra nézve felállítani szokott elméletek, még pedig úgy az «abszolút

¹ V. ö. Huszadik Század VIII. évf. XV. k. 219. 1. 463-471. 11. — Ugyancsak a Huszadik Században — melynek 1905. januártól 1906. júniusig felelős szerkesztője volt — «Méray kulturfiziológiája» címen (VI. évf. 1905. IX. k. 310—324. 11.), valamint «Válasz Méraynak» címen (u. o. 466—467.) még igen élesen bírálta Mérayt. U. o. «P o l i t i k a és szociológia. Méray rendszere és prognózisai» című cikkében (VII. évf. 1906. XIII. k. 369—381.11.) már sokkal nagyobb elismeréssel szól róla.

² Leipzig 1909. (VIII + 186 11. 4°.) Konklúziói angolra is lefordították. «*Primitive transfer of goods.*» (Translated by Albert Kocourek) címen megjelent az «*Evolution of Law*» (compiled by A. Kocourek and J. H. Wigmore) című gyűjteményben. Boston 1905. II. 439—451.

³ I. m. 153—177. 1. — Ezen főbb eredményeket magyar nyelven is összefoglalta «*A gazdaság őskorából*» című dolgozatában. Huszadik Század X. évf. 1909. XIX. k. 1—9. és 121—136. 11. Ugyancsak e munkája legfontosabb eredményeit foglalja össze «*Der wirtschaftliche Urzustand*» című dolgozatában. (Monatsschrift für Soziologie. 1909. 147—161. 11.)

egyéni gazdálkodási mód», mint a «kezdetleges őskommunizmus» elméletének a tarthatatlanságát kimutatja. A Bücher-féle individuális szükséglet-kielégítés korszakán semmiféle induktív adattal sem igazolható, minthogy a csakis saját magára és csakis a jelen pillanatra gondoló vadember alakja, ki az izoláltan megszerzett táplálékot azonnal fel is falja, pusztá képzeltbeli konstrukció. Ami pedig az őskommunizmus teoriáját illeti, az az induktív adatokban legfeljebb csak annyiban találhat támogatást, amennyiben ezek a primitív törzseknél bizonyos táplálékoknak szigorúan előírt közös elosztását méltatják. Azonban a termelés nem kollektív és a termelés eredménye is először a termelő magántulajdonába megy át, s részben általa is lesz elfogyasztva, részben pedig az «ajándékcseré» vagy a «kötelező szolgáltatások» útján jut más fogyasztók tulajdonába. A magántulajdonnak ezt a formáját, amely, ugyan a hatalmasabb számára kötelező szolgáltatások által erősen meg van terhelve, azonban mégsem nevezhetjük kommunizmusnak. Ekként szerzünk arra az eredményre jut, hogy: «A gazdaság őskorának kérdését nem intézhetjük el sem az egyéni táplálékkeresés hipotézisével, sem a kommunizmus vagy kollektív termelés jelszavaival. Nem indulhatunk ki sem a gazdaságilag teljesen elszigetelt egyénből, sem a gazdaságilag teljesen egybeolvadt egyének egy csoportjából, mint a legrégebb fejlődési fokból, hanem már az általunk még megközelíthető legősibb fokon egy összetett gazdasági csoporttal találkozunk, amely egymástól kölcsönösen függő gazdálkodó egyénekből és kisebb gazdasági csoportokból áll és amely nekünk a javak forgalmának ősfarmáját mutatja».¹

Somló Bódog azon másik munkája, amely ugyancsak az objektív szociológiának tények utáni szomjúságát tükrözteti vissza és amellyel szintén igen sokat foglalkozott a külföldi kritika, a «Zur Grundung einer beschreibenden Soziologie» címet viseli. (Berlin u. Leipzig, 1909. 50. l.) Ebben az egyes történeti Magy etimológiai példákkal való szociológiai bizonyítások fogyatékoságára mutat reá és a teljesen kimerítő exakt indukció útján történendő bizonyítás szükségességét hangsúlyozza. Egy ilyen kimerítő bizonyítási anyaggal végzendő tudományos munka azonban mindaddig nem lehetséges, amíg a mai végtelenségig specializált és differenciált szociológiai leírás organikus áttekintést nyújtó formába nincs öntve. Szükséges volna mindenekelőtt az összes társadalmak listáját összeállítani. Majd pedig minden társadalomnak, minden legkisebb törzsnek, valamint minden nép valamennyi történelmi korszakának a képe könnyen áttekinthető módon akként lenne leírandó, hogy belőle szociális berendezéseik, nézeteik, szokásaik stb. lehető teljes és hű vázlatát nyerjük. Ezen az alapon lehetséges volna végül a társa-

¹ A gazdaság őskorából, i. h. 136. l. — Az őskommunizmusra vonatkozó fejtegetései miatt éles támadásban részesíti szerzőnket Kautsky Károly a «Neue Zeit» (Nr. 8, 28. Jahrg. Bd. I. 282—284. 11.) hasábjain. Amire ő «Urwirtschaft u. marxistische Orthodoxie» címen az Archiv f. Rechts- u. Wirtschaftsphil.-ban (III. Bd. 1910. 391—394.11.) válaszol. (Magyarul: «Ő s g a z d a s á g és marxizmus» címmel a Huszadik Században XI. évf. 1910. XXI. k. 130-133. 11.)

dalmaknak típusok szerinti osztályozása, ami igen sok olyan tévedésnek venné elejét, amely onnét származik, hogy különböző típusú társadalmakra vonatkozó adatokat zavarunk össze, mint ahogy az, ami az egyik típusra nézve áll, a másakra nézve is állana. Egy ilyen értelemben készítenő nagy leíró szociológiai mű természetesen igen sok tudós egyesített munkáját igényelné, amely összeműködésre nézve szerzőnk közelebbi javaslattal is szolgál.

Eddigi fejtegetéseink rendjén elkísértük Somló Bódogot a belátásos elmélettől egészen az objektív szociológiáig vezető útján, amely időbelileg körülbelül az 1897—1909-ig terjedő tizenkét esztendő tudományos munkásságát öleli át.¹ Bármilyen hatalmas változáson ment is keresztül tudományos felfogása ezen idő alatt, legvégső filozófiai alapja változatlanul a spenceri filozófia világfelfogása: a belátásos elmélet szubjektív

¹ E korból származnak még következő dolgozatai — főként könyvbírálatok, — amelyeket eddig még nem említettünk: «C o m t e t ő l K i d d i g» (Huszadik Század, I. évf. 1900. I. k. 70—7.º. 11.); «Az organikus társadalomtan» (u. o. II. k. 145—147. 11.); «A nemzetközi jog történelme» (u. o. 152—153.11.); «Wallace összegyűjtött tanulmányai» (u. o. II. évf. 1901. III. k. 65—66. 11.); «A munka» (u. o. 448—451. 11.); «A kormányzat vagy az emberi fejlődés» (u. o. IV. k. 129—132. 11.); «A szociológia sarktétellei» (u. o. III. évf. 1901. V. k. 394—398. 11.); «A történelmi materializmus állambölcsélete.» [Jászi Oszkár könyve]. (Jogtud. Közlöny, XXXVIII. évf. 18. sz. 1903. 152—153. 11.); «Művészet és erkölcs (Budapesti Napló, 1904.); «Kidd Benjámín áldarwinizmus» (Huszadik Század, V. évf. 1904. IX. k. 29—37. II.); «A filozófia története» [Pekár K. könyve], (u. o. 61—62. 11.); «Magyarosság és irodalom» (u. o. 225—226. 11.); «Londoni Társadalomtudományi Társaság» (u. o. VI. évf. 1905. XI. k. 363—365. 11.); «A politika tudománya a törvényhozásba n» (A nagyvárad kir. kath. jogakadémia almanachja az 1904—1905. tanévről, 13—22.11.); «Past and Future of M a r r i a g e» (New-York American, 1906.); «A jogbölcselet mai helyzete» (Új Század, 1906. 3-ik sz.); «Marx és Engels», Szabó Ervin: Marx és Engels válogatott művei, I. k. (Közgazd. Szemle, 1907. jan. 50—52. 11.); Menger Antal: Új E r k ö l c s t a n. Ford.: Ormós Ede. Előszóval ellátta: Somló Bódog, Bpest, 1907. III—X. 11.; Werner Sombart: «Karl Marx und die soziale Wissenschaft» (Archív f. Rechts- und Wirtschaftsphil. II. k. 1908. 96—99. 11.); «Das soziologische Institut Solvay» (Blätter f. vergl. Rechts- u. Volkswirtschaftslehre, IV. évf. 1908. 110—114, 145—147. 11.); «A bruxellesi szociológiai intézet» (Huszadik Század, IX. évf. 1908. XVIII. k. 381—387. 11.); «Babonák ellen» (u. o. 1908. XVII. k. 399—402.11.); «Mazzarella Joseph: Les Types Sociaux et le Droit» (Monatschrift für Soziologie, 1909. 137—145. 11.). Végül a «Társadalom», «Tulajdon» c. cikkek a Magy. Közgazd. Lexikonban és «Aristoteles», «Bölcséleti jogtudomány», «Emberi jogok», «Észjog», «Fichte», «Kant», «Hobbes», «Grotius», «A házasság», ((Rousseau) és «T e r m é s z e t j o g» c. cikkek a Magy. Jogi Lex.-ban. — Hogy munkásságát külföldön is milyen sokra értékelték, mutatja az is, hogy véleményét kikérték az alapítani szándékolt német jogfilozófiai és szociológiai intézet kérdésében. «Ein deutsches Institut für Rechtsphilosophische u. Soziologische Forschung?» Eine Enquete. Berlin u. Leipzig, 1911. 26—31. 11. (1. Archív f. Rechts- u. Wirtschaftsphil. IV. k. 1910. 215—222. 11.).

racionalizmusától egészen az objektív szociológia szélső végletéig vezető ingamozgás egész ideje alatt érintetlen maradt az a szög, amelyen az inga függött. Jeleztük azonban már azt is, hogy ismeretelméleti és értéktani vizsgálódásainak az ütései alatt ez a szög is meginog, filozófiai alapfel-fogása gyökeresen megváltozik: elhagyja a spenceri filozófia talaját és a kanti ismeretelmélet szikláira helyezkedik.

Ezen változás első jelét a már említett «Das Problem der Rechts-philosophie» (1908.) c. felolvasásában találhatjuk meg, amelyben bizonyára a neokantianus Stammler hatása alatt, igen világosan kifejti, hogy a kauzális összefüggések ismeretéből a cselekvésnek semmiféle normája sem folyik. Feladja tehát régebbi naturalista felfogását. «M a s s t ä b e zur B e w e r t u n g des R e c h t s»¹ c. dolgozatában azután az utilitarisztikus értékelés álláspontját is elhagyja. A helyes jogra vonatkozó különféle elméletek cáfolata után kifejti itten, hogy a helyes jog az, amely valamely pozitív erkölcs mértékének megfelel. Az erkölcs megítélésére pedig magasabb mértékünk nincsen, ezt is csak valamely más erkölcs alapjáról Ítéltethjük meg. (Masstäbe, 14. 1.) Hogy most már melyik erkölcs alapjára helyezkedünk — mondja «K a u z á l i s v a g y n o r m a t í v e t i k a» c. dolgozatában (Alexander-Emlékkönyv, Bpest, 1910. 125—130. 11.) — az nem függ tetszésünktől, «mert az reánk nézve adott dolog». Mai kulturális állapotunk mellett — szokta mondani — az a mérték, amellyel a többi erkölcs, a jog és az egyéb szociális tünemények helyességét meg-ítéljük, a keresztény erkölcs. Az erkölcs tartalmát megadó szabályok — írja továbbá legutóbb említett dolgozatában — szociális eredetűek, a történelmi fejlődés rendjén (jönnek létre, változnak), relatívok. Csak-hogy relativitásuk pusztán kauzális relativitás, l é t r e j ö v e t e l ü k r e l a t í v i t á s a, de normatív abszolút érvényűek. Mint parancs az erkölcs min-dig abszolút.» (Kauzális v. norm. etika, 128—129. 1.) Amiért is, amíg egy-részt az erkölcsnek mint szociális fejleménynek a kialakulása egy kauzális tudománynak, a szociológiának tárgyává tehető és teendő, addig másrészt valamely kultúrailag adott erkölcsi értékelés rendszeres és kö-vetkezetes keresztülvitele lehetővé teszi a normatív etikát. «Az etika ott kezdődik, ahol a kitűzendő célok közt a helyesség szempontjából tes-zünk különbséget. Ezt azonban kauzális tudományból nem lehet kidesztíl-lálni.» (U. o. 130.) Igaz, hogy a pozitív erkölcs történelmileg fejlődik, ettől a kauzális oldalától a dolognak azonban teljesen absztrahálnunk kell, ha értékelünk.

¹ Felolvasa az «Internationale Vereinigung für Rechts- und Wirtschafts-philosophie» első kongresszusán Berlinben, 1910. május 18-án; megjelent az «Archiv f. Rechts- u. Wirtschaftsphil.»-ben, III. k. 1910. 508—522. A vitában vele szemben tett ellenvetésekre adott válaszáat ugyancsak az «Archiv» etc. közli (u. o. 589—591. 11.) Magyarul megjelent a «Huszadik Századában (XI. évf. 1910. XXII. k. 1—14. 11.). «A jog értékmérői» címen. Ezen utóbbi cikk alapján ugyancsak a ((Huszadik Százada hasábjain vita fejlődik ki közte és Rónai Zoltán közt, melyben Somló «A helyes jog» (u. o. 390—395. 11.); «M é g e g y s z e r a h e l y e s j o g r ó l» (u. o. XII. évf. 1911. XXIII. k. 71—73. 11.) és «Újból a hely es jogról és egy h elv- telen cikkről» (u. o. 334—346. 11.) címen vesz részt.

A helyes jog kérdése tehát elvezette szerzőnket az erkölcsi értékelés problémájához. Ezen utóbbi kérdés viszont általában az értékelés és különösen az abszolút érték vizsgálatára készíti, amely értéktani vizsgálódásai egészen az ismeretelméleti probléma gyökeréig hatolnak. Kutatásainak az eredményét «Az érték problémája» c. dolgozatában¹ foglalja össze, amelyben ezt az egész kérdéskomplexumot mélyen megalapozott filozófiai talpazatra helyezi. Filozófiai szempontból ez a kis dolgozat Somló legértékesebb műve. A rövid, 28 oldalra terjedő «szisztematikus rész» tömörség, súlyos tartalom és éles logika tekintetében a filozófiai irodalom legjobb termékei mellé állítható.²

Kiindulópontja, hogy az «abszolút érték olyan érték, amely úgy minden képzelhető alanyra, mint minden képzelhető tárgyra nézve minden feltétel mellett érvényes». (Az érték probl. 88. 1.) Ebből kifolyólag kimutatja, hogy «bármilyen is legyen az abszolút érték, csak egy ilyen abszolút érték lehetséges». (U. o. 89. 1) Egy ilyen abszolút értéknek a felvétele pedig okvetlenül szükséges, minthogy «az az állítás, hogy csak szubjektíve feltételezett értékek vannak (nincs abszolút érték) ellenmondó, mert maga ez az állítás mégis abszolút érvényt igényel». (U. o.) Végül ebben a gondolatmenetben, mellyel az abszolút érték tagadásának a lehetetlen voltát kimutatta, már benne rejlik annak a meghatározása is, hogy ez az abszolút érték az igazságérték. «Az igazságérték (ugyanis) az egyetlen érték, amelyet csak elismerni lehet, minthogy annak tagadása is már annak elismerését foglalja magában.» (U. o. 90. 1.) Ebből azután levonja azt a következtetést, hogy «az abszolút érték fogalmában rejlő föltevések következetes szem előtt tartása az ismeretelmélet problémájához vezet el bennünket. Az igazságértékkel értékelni és megismerni ugyanis egy és ugyanaz... Az abszolút érték problémája és az ismeretelmélet problémája ugyanarra a kérdésre vonatkoznak.» (U. o. 91. 1.) Mindkét esetben csak arról van szó, hogy gondolkodásunk egy végpontját konstatáljuk, amelyen túlmenni nem lehet. (U. o. 92. I.)³

Miután ekként kimutatta, hogy abszolút érték csak az igazságérték, fölmerül az a kérdés, hogy minek tekintjük most már az erkölcsi értéket? E tekintetben konstatálja, hogy «az erkölcsi érték mint öntudatunk *ténye* van adva. Minden tény pedig — belső tapasztalataink tényei is — alá vannak vetve az igazságérték mértékével való megítélésnek ... Hogy

¹ Athenaeum, 20. évf. 1911. 2. sz. 84—113.11.; 3. sz. 37—66. 11. Németül «Das Wertproblema» címen a «Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik» 145. és 146. kötetében jelent meg. (Leipzig, 1912. 66. old.)

² A következő «polemikus rész» Kant, Windelband, Rickert, Nelson, Münsterberg, Simmel (csak a német kiadásban) Krueger és Böhm Károly (csak a magyar kiadásban) vonatkozó felfogásának élelemjű kritikája.

³ Az ismeretelmélet további nehézségeivel azonban ezen dolgozatában nem kíván foglalkozni. (U. o. 93. 1.) Ezen kérdések megoldása azon hatalmas műnek a feladata lett volna, amelynek a gondolatkörével életének utolsó éveiben foglalkozott és amelynek összefüggő papírravetéséhez «*Prima philosophia* oder die Lehre vom Unbedingen als philosophische Grundwissenschaft) címen már 1918. októberében hozzákezdett.

az erkölcsi érték lelki életünknek ténye, hogy általános érvényű a mindenki számára szóló érvényesség értelmében... mindezek a tételek igazságot igényelnek. Az erkölcsi érték megállapítása tehát már tartalmi igazság. Az erkölcsi érték nem végső, nem legfelső, hanem olyan mérték, amelynek el kell tűrnie, hogy egy magasabbnak alája rendeltessék.» (U. o. 98. 1.) Az erkölcsi értékelés azonban különbözik a hasznossági és kellemességi értékeléstől, különbözik az akarattól. «Az erkölcsi helyeslés elismerése egy általános érvényű értéknek szemben a csak individuális érvényű szubjektív értékkel.» Lelki életünknek egy fundamentális ténye, olyan elemi jelensége, mint az öröm vagy fájdalom. (U. o. 94—95, 100. 11.) Az a tartalom már most, amelyre az erkölcsi értékelésnek a lelki tevékenysége vonatkozik, vagyis «az erkölcs tartalmát megadó szabályok, szociális eredetűek.» (Kauzális vagy normatív etika, 128. 1.) S ezért «az erkölcs tartalmának fogalma a pozitív morál fogalmával esik össze. Nincsen más erkölcsiség, mint valaminő pozitív morál.» (Az érték probl., 108. 1.) Hogy azután hogy jön létre a pozitív morál, különösen hogy egy tartalmi erkölcsi értékelés szükségképpen egy egész embercsoportnak egyenlő értékelését jelenti-e, az szociológiai ténykérdés. (U. o. 108. 1.)

Amint ebből az ismertetésből is kitűnik, szerzőnk álláspontja «az igazságértéket illetőleg Kant észkritikájának alapján áll». (U. o. 110.) Az erkölcsi értékre vonatkozó felfogása ellenben «a Kant-féle filozófiával teljes ellentétben áll». (U. o. 111.) A praktikus ész primátusára nézve még külön is kiemeli, hogy «az igazságnak értéként való felfogása nemcsak hogy nem vezet el a gyakorlati ész elsőségének a tanához e szónak legvakmerőbb értelmében, mint Rickert hiszi... hanem ez a felfogás éppen ellenkezőleg arra alkalmas, hogy a gyakorlati ész elsőségének a tarthatatlanságát kézzelfoghatóvá tegye». (U. o. 99.)

Érdekes, hogy élete utolsó éveiben felfogása az erkölcsöt illetőleg is teljesen közeledett a Kantéhoz. Már «*Juristische Grundlehre*» című nagy művében (Leipzig, 1917. X. 556.) teljesen autonómnak és abszolútnak tekinti az erkölcsi szabályt. (I. m. 67. 205.) «Die ethischen Normen sind um es kantisch auszudrücken, Normen der praktischen Vernunft, sie sind von unmittelbarer Evidenz.» (I. m. 67.) Ugyancsak e művében már több abszolút értékről beszél. (I. m. 59.) Sőt életének utolsó éveiben még a praktikus ész primátusának a kérdésében is közeledett a fentebb idézett helyében kifogásolt Rickert-féle felfogáshoz: «*Prima philosophia*» című készülő munkája arra az eredményre jut, hogy a filozófiának nem az igazságértékből, hanem egy erkölcsi normából kell mint végső elvből kiindulnia! Íme ismét egy hatalmas ingamozgás, amely az 1911-től napjainkig terjedő időben a theoretikus ész primátusától a praktikus ész primátusáig vezet. Csakhogy az inga most már nem a spenceri filozófia, hanem a kanti világfelfogás szegén mozog.

Az természetes, hogy filozófiai alap felfogásának ezen gyökeres változása mellett a szociológiáról és tulajdonképeni szaktudományáról, a jogbölcseletről vallott felfogása sem maradhatott változatlan. Míg (Jogbölcseleti Előadásaiiban) (1905) még pusztán csak a jog szociológiájának tekinti a jogbölcseletet, addig «*Das Problem der Rechtsphilosophie*» című

dolgozatában (1908) a kauzális szociológiai szempont mellé mint teljesen egyenértékűt állítja oda a teleologikus értékelő szempontot, végül pedig «Das Verhältnis von Soziologie u. Rechtsphilosophie, insbesondere die Förderung der Rechtsphilosophie durch die Soziologie» c. felolvasásában (1911)¹ már teljesen kívánja a jog szociológiáját a jogbölcselet köréből. Nézete szerint a jogbölcseletnek két probléma-komplexum megoldására kell szorítkoznia, a jog fogalmával összefüggő kérdéseket és a jog értékelésével összefüggő kérdéseket kell tisztáznia. (I. m. 565.)

Az utóbbi kérdésekkel a helyes jogról és az érték problémájáról szóló dolgozataiban, melyeket fentebb már ismertettünk, foglalkozott, a jog fogalmával összefüggő probléma-komplexumot pedig «Juristische Grundlehre» c. nagy munkájában igyekezett megoldani, miután az e probléma-körbe tartozó kérdések közül a jogalkalmazás és a szokásjog kérdését már előzőleg külön értekezésekben dolgozta fel. «A jog alkalmazásról» c. dolgozatában² arra az eredményre jut, hogy «a törvénymagyarázat szabályainak csakis mint valamely pozitív jog részének van józan értelmük», illetőleg hogy «a bírói jogmagyarázatnak egy bizonyos módon való szabályozása helyes jogként követelhető». (I. h. 88.) Dogmatikusan e tekintetben csak az az egyetlen tétel állítható fel, hogy a bíró a jognak feltétlenül alá van rendelve. (U. o.) Amely tételhez »Juristische Grundlehre» c. művében még azt a jog fogalmából folyó általános követelményt fűzi, hogy «a legfőbb hatalom nyilatkozatai a jogszabályok egy ellentmondás nélküli rendszerévé illesztendők össze.» (Jur. Grundl. 383.) Ezen eredményhez a szabadjogi iskola tanításainak egy igen éleselméjű kritikáján keresztül jut el. Ennek folyamán megcáfolja a jog hézagosságáról szóló elméletet, kimutatva, hogy a joghézag csak mint jogpolitikai fogalom, mint a jog helytelenítése, kritikája állhat meg, de nem beszélhetünk jogalkalmazási hézagról, minthogy a fennálló jog alapján mindenkor el lehet dönteni, hogy valamely konkrét eset tiltott, parancsolt, megengedett vagy jogilag irreleváns-e. Az, hogy e döntés célszerűtlen vagy igazságtalan eredményre vezetne, egészen más lapra, épen a jogkritikai oldalra tartozik. Hasonlóképpen nem a jogalkalmazás kérdése a szabadjogi iskolának az az érvelése, hogy a bírói joggyakorlat sokszor a jogtól eltérő új jogalkotáshoz is vezethet. Ez a jogforrások tanába tartozik. És végül helytelenül hivatkozik a szabadjogi iskola arra is, hogy a bíráskodás lelki folyamatában nemcsak logikai, hanem értékelő funkciókat is találhatunk, mert «egyesegyedül a jog tartalmától függ, hogy a bírónak mennyiben kell ítélezése közben csak logikai funkciókat, mennyiben pedig ezeken kívül még erkölcsi ítéleteket is, vagy pedig még tetszése szerinti döntéseket is véghezvinnie.» (A jog alkalmazásáról 186.)

¹ Felolvasta az «Internationale Vereinigung für Rechts- u. Wirtschaftsphilosophie» II. kongresszusán, Darmstadtban, 1911. jún. 8-án. Megjelent az «Archiv f. Rechts- u. Wirtschaftsphil.» IV. köt. 1911. 563-569. 11.

² Jogállam. X. évf. 1911. 97—103, 177—189. 11. — Megjelent németül is «Die Anwendung des Rechts» címen a Grünhut-féle Zeitschrift für das Privat- u. öffentliche Recht der Gegenwart XXXVIII. kötetében. 1911. 55—74. 11.

«A szokásjoga c. dolgozatában (Farkas Lajos —Emlékkönyv. Kolozsvár 1914. 339—369. 11.) pedig a jog fogalmának rövid kifejtése után azt a tételt állítja fel, hogy az elsődleges szokásjog és az elsődleges írott jog teljesen egyenértékűek, minthogy mind a kettő a legfőbb jogalkotó hatalom akaratát foglalja magában és épen ezért nem létezhetik olyan szabály, amely ezen főhatalom felett állva azt akaratának nyílt vagy hallgatóságos kifejezésében korlátozhatná. Minthogy pedig csak a jogalkotó hatalmat alkotó legfőbb szervek alkothatnak elsődleges szokásjogot, azért a «nép meggyőződése», a «közvélemény» legfeljebb csak konvencionális szabályt hozhat létre. Hogy ez jogivá váljon, ahhoz szükséges, hogy a főhatalmi szervek nyíltan vagy hallgatóságosan adoptálják. Igaz, hogy sokszor a másodlagos bírói szokásjog ellenkezik a törvénnyel, amely jelenség azonban csak úgy lehetséges, ha a legfőbb hatalom ezt az eltérést hallgatólag akceptálja, amikor is tulajdonkép ő alkot a törvénytől eltérő elsődleges szokásjogot. A másodlagos szokásjog kérdése szerzőnk szerint tisztára tételes jogi kérdés.¹

Hátra volna most még, hogy «Juristische Grundlehre» (Jogi Alaptan) c. művét ismertessük.² Ez a közel 600 oldalra terjedő hatalmas munka Somló Bódog azon munkái közül, amelyek életében megjelentek, az egyedüli, amely egy nagy probléma-komplexumnak rendszerbe foglalt részletes kifejtését tartalmazza. Kiemelkedő jelentőséggel bír e mű munkái közül továbbá azért is, mert benne lefektetett nézetein későbbi változtatásokat már nem eszközölt. A «Jogi Alaptannál» nézeteinek élő szervezet módjára lefolyó folytonos továbbfejlődése és újjáalakulása megállott. Ezen munkájának jelentősége szerinti ismertetése azonban jóval meghaladná jelen értekezésünk kereteit. És nem is látszik szükségesnek kitűzött célunk szempontjából, amely főként odairányult, hogy Somló Bódog tudományos felfogásának fejlődésmenetét bemutassuk. Ezért pusztán arra fogunk szorítkozni, hogy vázoljuk ezen munka alapfelfogását és reávilágítsunk azon összefüggésre, amelyben Somló Bódog fentebb ismertetett filozófiai fejlődésével áll.

Szerzőnk szerint, mielőtt a tételes jogtudományok területén a jog tartalmának rendszeres feldolgozásához hozzáfoghatnánk, előbb ismerünk és ezért tisztáznunk kell a jog fogalmát, az abból folyó koncepciókkal együtt. Minthogy pedig a jog fogalmi alkatelemének minden jogszabályban, tekintet nélkül annak tartalmára, benn kell foglaltatnia,

¹ A «Juristische Grundlehre» előtt megjelent, annak a gondolatkörébe tartozó írása Somló Bódognak még a «Rechtsbegriff u. Rechtsidee» c. dolgozata (Archív f. Rechts- u. Wirtschaftspril. VIII. köt. 1915. 525—528. 11.), amelyben Binder hasonló című könyvét bírálja, valamint Kelsen: Grenzen zwischen juristischer u. soziologischer Methode c. értekezésének kritikája. (U. o. V. köt. 1912. 644-645. 11.)

² Műve magyar kiadása a könyvkiadásra kedvezőtlen viszonyok miatt nem jelenhetett meg. Ezért «Jogbölcsezet. Jogi alaptan című műve nyomán» cím alatt kivonatossan adta hallgatói kezébe. (Budapest, 1920. Grill K. kiadása 133. 1.)

mert hiszen épen ez teszi az illető szabályt jog szabállyá, minősíti azt a bizonyos tartalmat jogi tartalomná, azért a jog fogalmához nem is lehet a jogszabályok tartalmának a vizsgálatából — bármilyen messzemenő általánosítások útján sem — eljutni. Hanem e célból mintegy a jog fölé kell emelkedni, el kell hagyni a jogszabályok területét; hogy ezt a területet a jog fogalmának megállapítása útján a szomszédos területektől elhatárolhassuk, arra a tágabb térre kell kilépnünk, amelyen maga a jogfogalom is megtalálható. (Jur. Grundl. 2, 5, 7.) Az a tudományág pedig, amely ekként előfeltétele minden jogtudománynak, amely, eltekintve minden jogi tartalomtól, pusztán a jog formájával foglalkozik, amely a jog fogalmát és a belőle folyó konzekvenciákat keresi, amely nem a jogi normák tartalmát adja elő, hanem e normákra vonatkozólag általános érvényű igazságokat állapít meg: a jogi alaptan.

Hogyan függ össze már most az ilyen értelemben felfogott «Jogi Alaptan» Somló általános filozófiai felfogásával? Akként, hogy Kant kritikus filozófiájának alap gondolatát, az abban rejlő *módszert* alkalmazza a jogtudományra. Amiként a «Tiszta Esz Kritikája» magának a tapasztalatnak a lehetőségét teszi kritika tárgyává és felfedi azokat az «a priori» fogalmakat, amelyek minden tapasztalatnak szükségszerű előfeltételei, — akként a «Jogi Alaptan» magának a jogszabálynak a jogi mivoltát teszi vizsgálódása tárgyává és keresi azokat a jogi tartalom szempontjából «a priori» «jogi alapfogalmakat», amelyek minden jogszabály jogi mivoltának szükségképeni formális előfeltételei. Amiként Kant a tiszta ész határait akarja kimérni, kiterjedését pontosan megállapítani és azokat az a priori fogalmakat, amelyek minden tapasztalatban benne vannak, de amelyekben nincsen semmi sem a tapasztalat empirikus anyagából, teljes rendszerbe foglalni, — akként szeretné Somló is a jogfogalom területét pontosan elhatárolni és lehető teljes rendszerbe foglalni mindazokat a jogi alapfogalmakat, amelyek minden joggal együttjárnak, de amelyekben semmi sincs az esetleges és változékony jogi tartalomból. És amilyen élesen elhatárolja Kant az «a priori»-t az «a posteriori»-tól, éppoly élesen elválasztja Somló a «jogi alapfogalmakat» a «tétéles jogi fogalmaktól». Nem pusztán véletlen tehát, ha azt mondja, hogy művét a «Prolegomena minden jövőendő jurisprudentia számára» címmel is lehetne illetni (i. m. 2.): a kanti szellem nyoma felismerhető az egész könyvön.

Érdekes, hogy amilyen élesen igyekszik Somló a jogi alapfogalmakat a tétéles jogi fogalmaktól elhatárolni s a jog fogalmából folyó ezen jogi alapfogalmaknak a rendszeres kifejtése útján magának a jog fogalmának a kiterjedését megállapítani (i. m. 427., 378.) — éppoly kevés súlyt helyez arra, hogy ez a jogfogalom szilárd alkatrészekből és ne elasztikus elemekből legyen felépítve. «A jogfogalomnak bizonyos mérvű folyékony-sága, széleinek csipkézettsége ugyanis szintén hozzátartozik — mondja — a fogalom sajátosságaihoz. Aki a jognak egészen simára köszörült, éles fogalmát igyekeznék nyújtani, már ezzel eltévesztette volna feladatát» (Jur. Grundl. 106. 1.)

Ami ezek után a jog fogalmáról adott meghatározását illeti, jog alatt azon empirikus társadalmi szabályokat érti, amelyek a «legfőbb

hatalomtól» származnak. Legfőbb hatalomnak pedig azt az állandó jellegű hatalmat nevezi, amely akaratát rendszerint és más hatalmáknál eredményesebben tudja keresztülvinni s amely az életviszonyoknak egy széles körét vonja szabályozása alá. (U. o. 86. 105.) Ezen jogfogalom alapján dönti el azt a sokat vitatott kérdést is, hogy jog-e a nemzetközi jog, úgy találván, hogy a nemzetközi jogszabályok — eltekintve attól, hogy a mögöttük álló hatalom nem elég állandó s szabályait túlgyakran sértik meg, — főleg azért nem tekinthetők jogi szabályoknak, mivel az életviszonyoknak csupán egy kis körére terjednek ki.¹ Majd a jogfogalom elemeit boncolgatva arra az eredményre jut, hogy a szabály fogalma nemcsak parancsot jelenthet, hanem ígéretet is, amennyiben a jogalkotó hatalom saját jövőbeli magatartására nézve tesz az alattvalók számára kijelentéseket. Az «ígérő jognak» ezen fogalma alapján tárgyalja a legfőbb hatalom jogi megköthettségének s az alanyi jogoknak a tanát. Behatóan kifejti továbbá a társadalom és az állam fogalmát, a szuverenitást, az államkapcsolatok, a jogforrások, a jogalkalmazás, a jogalanyok elméletét és még egy csomó kisebb jelentőségű kérdést. Mindezen problémák fejtegetését az alapítani, a tételjes jogi és az értékelő szempont éles szétválasztása jellemzi. Érdekesen mutat reá magának a jog szónak is a kétértelműségére, amely a jogi értelemben vett jogosnak és az erkölcsi értelemben vett jogosnak a különböző jelentéseit fedi. Az említett három alapvető szempontnak következetes szétválasztása annál fontosabb, mivel rendszeren nem szokott megtörténni, aminek folytán máris igen sok zavar támadt az elméleti jogtudomány legfontosabb kérdései körül. Azt az óriási érdemet, amely az említett szempontok éles szétválasztása tekintetében a «Jogi Alaptant» megilleti, azoknak is el kell ismerniök, akik különben nem értenek egyet a jogról adott fogalommeghatározásával.

Amiként a «Juristische Grundlehre» a jogra vonatkozólag általános érvénnyel megállapítható igazságok rendszeres kifejtése akar lenni, akként lett volna készüléfében levő munkája, amelynek a «Prima philosophia» vagy magyarul «Gondolatok egy Első Filozófia köréből» címet adta, filozófiai gondolatainak összefoglalása. Magában foglalta volna azokat a végső eredményeket, amelyekre Somló Bódog hosszú éveken keresztül folytatott metafizikai, ismeretelméleti és értékteni vizsgálódásai alapján jutott. Visszatükröztette volna azt a gondolatvilágot, amelyben legtöbbit és a legszívesebben időzgetett. S megvetette volna végül azokat a szilárd alapokat, amelyeken szerzőjük felfogása szerint a helyes jog kérdéssel foglalkozó jogi értékten felépülhetett volna. A végzet nem engedte meg, hogy ez a hatalmas mű, amely a «Juristische Grundlehre»-nek lett volna méltó filozófiai pendantja, elkészülhessen.² Súlyos vesztesége ez a filozófiai irodalomnak, amely nem érthette meg, hogy egy már majdnem teljesen kész

¹ Ugyanezt fejti ki «A nemzetközi jog mibenléte» c. értekezésében is. (Kolozsvár, 1917. 19. 1.)

² Kézirata nyomdára nem kész állapotban maradt hátra. E mű tartalmának, melyet csak a szerzővel folytatott megbeszélésekből ismerek, bővebb méltatásába a kézirat ismerete nélkül nem bocsátkozhatom.

eredeti metafizikai munka, amelyekben a magyar filozófiai irodalom története különben is igen szegény, tető alá jussón. És Somló Bódog sorsának tragikumát is jelentékenyen növeli az a szomorú valóság, hogy éppen az a mű, amelyet élete főmunkájának tartott, maradt — torzó.

* * *

Ha ezen tragikus sors keltette fájdalmas érzéssel visszatekintünk Somló Bódog időelőtt letört életének munkájára, úgy a fejlődésnek egy fordulatokban gazdag változatos képe áll előttünk.

Filozófiai felfogásában ezen fejlődés egész ideje alatt az erkölcs kérdése foglalja el a centrális probléma helyét. A naturalizmustól az utilitarista felfogásig, majd a pozitív morál álláspontjáig s végül az abszolút autonóm erkölcs kódos magaslatáig az erkölcs mind magasabb régiókba emelkedik, felfogása mindjobban nemesül és átszellemül, míg végre megtisztul minden empirikus salaktól. És ezen az úton az erkölcs mint hódító halad előre, egyre terjeszkedik, mind nagyobb lesz az a tér, amelyre uralma kiterjed. Míg kezdetben az ethika csak mint egy tartománya jelentkezik a szociológia hatalmas birodalmának, addig később nemcsak hogy teljesen függetlenné lesz s hatalma alá hajtja mint a helyesség legfőbb mértéke az emberi cselekvés minden területét, hanem végezetül meghódítja még az ismeretelmélet transzcendentális határait is: még a hideg tudományos igazság is az erkölcsi norma melegítő fényében jelenik meg.

S ezen ethikai felfogás sugaraitól a nemzeti eszme is új szint és új melegséget kap. Míg ezelőtt huszonegy évvel legelső dolgozatainak egyikében a nemzeti és a kozmopolita érzés közötti küzdelemben a kozmopolita irány térfoglalását e szavakkal köszöntötte szerzőnk, hogy: «már pirkad», (A nemzetközi jog bölcséletének alapelvei. 1898. 51. l.) addig életének utolsó esztendejében megírja «Platon államtanára», (Magyar Jogi Szemle könyvtára 2. füz. Budapest, 1620. 13. l.) valamint «Machiavelli»¹ című tanulmányát, amelyeknek nemcsak az a jelentőségük van, hogy az ókor nagy költő-filozófusának s a renaissance művészi hajlamú politikusának államelméleti felfogását ismertetik,² hanem amelyek azon aktuális jelentőséggel is bírnak, hogy tanúbizonyságot tesznek szerzőjük erős nemzeti érzéséről: «Platon államtanának» szavai szerint «a nemzeti eszme tükröződését ott (akarja) látni minden arcon» (I. m. 11.) «Machiavelli» című dolgozatából pedig elégséges, ha elolvassuk a «Principe» 26-ik fejezetét idéző passzust, hogy felismerjük benne a magyar irredenta hangját.³ Régi

¹ Jelen folyóirat első száma részére írta s közvetlenül végzetes kolozsvári útja előtt fejezte be. Ez az utolsó dolgozat, amelyet Somló Bódog sajtó alá bocsátott.

² Jellemző Somló Bódog congeniális esztétikai érzésére, hogy éppen ez a két művészelkű író ragadja meg érdeklődését.

³ L. jelen számunk 62—63. l. — Dolgozatainak ezen aktuális jelentőségére különben maga is utal, midőn «Platon államtanában», — amely lépten-nyomon visszatekintő szerzője ellenszenvét a háta megett lévő bolsevista diktatúrával szemben, — azt véli, hogy «Platon harmadfélezeréves bölcsessége különös aktualitással csenghet napjaink magyarjainak a fülébe», (7—8. l.) vagy midőn «a magyar közelmúlt szomorú napjaira» utal (10. l.) avagy amidőn «Machiavelli» bevezető soraiban «a mi külön magyar tragédiánkat» említi.

barátai közül sokan, kik a magyar kommün rémuralmának napjaiban szemben találták magukkal Somló Bódog férfiasan szilárd magatartását és ezen meglepődtek, ezzel tehát csak azt bizonyították be, hogy nem bírtak tudomással arról a fejlődésről, melyen világfelfogása már évekkel ezelőtt keresztülment.

Somló Bódog azok közé a gondolkodók közé tartozott, akik a filozófiát nemcsak átgondolják, hanem át is élik. A bölcséleti megismerés nála nem észbeli számítási művelet csupán, hanem személyes élmény. Ha végigfutunk műveinek során, úgy nemcsak gondolkodásának eredményeit látjuk, hanem bepillanthatunk magának a gondolkodásnak a műhelyébe. Ez teszi tanulmányozásukat olyan érdekessé, tanulságossá és vonzóvá.

Miként az élet árja szüntelenül változó folyam, akként az ő filozófiai alapfelfogása is nem egy holt rendszer csontváza, hanem elevenen fejlődő, folytonosan újjáalakuló és tökéletesbülő organizmus: élettörténet, autobiografia.

S a műveiben foglalt ezen öntudatlan élettörténetből elibénk lép maga az egész ember az ő keresetlen őszinteségével, amint szünet nélkül az igazságot kutatja, tévedéseit azonnal beismeri és azután megint lázas sietséggel indul a távolból felcsillant új igazság nyomába, mely őt egyre magasabb és emelkedettebb régiókba viszi.

Igazság keresésének fáradhatatlan, fáradt lovagja, bátor lovagja, most már pihenj meg! Sit tibi terra levis.

Moór Gyula.

MACHIAVELLI.

MACHIAVELLI neve — egyike azoknak, amelyeket az emberiség nem felejt el többé — napjainkban megint egyszer különösen aktuálissá vált. Concha Győző már a világháború elején megállapította a machiavellizmus újraéledését. (Budapesti Szemle, 1914. nov.) S csakugyan, a világháború Flórenc titkárának eszmevilágában mozgott, legfeljebb gigászi arányaival haladva meg a Principe méreteit. A háború utáni események is csak megerősítik Concha diagnózisát. S főleg a mi külön magyar tragédiánk nagyon is a Machiavelli recipéi szerint folyt le és folytatódik. Így nekünk, akiknek politikájában minden más inkább volt, csak machiavellizmus nem, van okunk rá Machiavelli iránt érdeklődni.

Machiavelli szellemét az államtudomány többnyire csak azért szokta megidézni, hogy megtagadjon vele minden közösséget, holott tanácsainak mérges virágai között mély bölcseségek is rejtőznek. Az államtan történetírójának ezeket is észre kell vennie.

* * *

Machiavelli tudományos jelentőségének egyik része abban rejlik, hogy néhány problémát szellemének éleselméjűségével és egyoldalú racionalizmusának kérlelhetetlenségével a lehető legélesebb világitásba helyezte. Oly riktó világitásba, hogy az államtudomány többé nem haladhat el mellettük.

E problémák egyike a politika és a morál viszonya. A probléma nem volt új Machiavelli korában sem. Amióta csak az államról gondolkodni kezdtek, azóta ott kígyózott ez a kérdőjel is a politikai elmékedések mélyén. A nagy pogány bölcsészek akként nyúltak hozzá, hogy az erkölcsről szóló tanításaikat a politika részévé tették. Az ő rendszereikben az ethika az államról szóló tudomány egyik fejezete. A nagy keresztény bölcsészek az Isten országára szegzett messzenéző szemmel vagy másodsorba helyezték az államot, vagy egészen le is nézték. Machiavelli éles szeme viszont csak az államot látja meg, de semmi egyebet; az erkölcs színeivel szemben vak. Mint ahogy a Turner képei azt is megmutatják, miként tükröződik a világ a rövidlátó szemben, úgy Machiavellinek az államról festett képei azt is mutatják, miként tükröződik az állam az erkölcsileg színvak szemében. Ez a bántó egyoldalúsága állandóan izgat azóta a probléma helyes megoldására. És így Machiavelli c részben egyik legjobb példája annak, hogy a társadalomtudományokban az egyoldalúság bátorságával vagy inkább fogyatkozásával fellépő elméletek igazi értéküket mennyire meghaladó jelentőséghez jutnak. Nem lehet

mellettük elmenni, mert nem lehet őket cáfolatlanul hagyni. Merész egyoldalúságukkal a lehető legrikítóbban megformuláltak egy problémát; megoldásaik féligazságai állandó ösztönzésül szolgálnak rá, hogy kiegészítsük azokat az igazságnak belőlük hiányzó részével. Minthogy ez pedig gyakran igen nehéz, e vakmerően egyoldalúak oly örökéletűekké válnak, mint a probléma, amellyel nevük egybeforrott. Egyik részében ily természetű a Machiavelli halhatatlansága is. Szellemének egyoldalúságával mindenki másnál erősebben rázogatta e nagy probléma kapuját, amelynek hogy nyitjára akadjon, nem volt eléggé mély bölcsész.

* * *

Machiavelli Miklós Flórencben 1469-ben született, úgy apai, mint anyai ágon régi nemesi családból. Ifjú éveiről keveset tudunk. Huszonöt éves korában az ókori irodalom egy tanára mellett titkárkodik. Huszonkilenc éves korában a flórenci signoriánál, majd a tízek tanácsánál nyer alkalmazást. E szolgálatát 14 éven keresztül nagy buzgalommal és odaadással végzi. Számos követésbe megy önállóan vagy mások mellett. Többek között a pápához, Borgia Caesarhoz, a német császárhoz és ismételten a francia királyhoz. Állandóan anyagi zavarokkal küzd. Soderini Péternek, a flórenci köztársaság élethossziglan választott gonfalonierejének belső bizalmasa lesz és e révén a háttérből nagy befolyást nyer hazája közügyeire. A Medici-ellenes párt exponált híve. Ezért 1512-ben a köztársaság bukásával és a Mediciék visszatérével elveszti állását és egy a város határán kívül, az országút mentén fekvő házikójába internáltatik. 1513-ban a Mediciék elleni összeesküvésben való részesség gyanúja miatt rövid időre börtönbe, sőt kőpadra is kerül s bár ártatlansága csakhamar kiderül, ez az incidens még inkább megakadályozza annak az igyekezetének sikerét, hogy az új rend szolgálatába állhasson. Ebben az időben írja meg politikai műveit.

Utóbb Medici Gyula bíboros megbízza Flórenc történelmének megírásával s ezért évről-évről biztosit neki.

1527-ben egészsége rohamosan hanyatlik s ez évben, 58 esztendőskorában meg is hal, egy leánygyermeket és négy fiút hagyva hátra.

Megírta Flórenc történetét; több színdarabja is van és néhány másfajta költői kísérlete; egy terjedelmes értekezése a háború művészetéről, több kisebb politikai dolgozata. Bennünket elsősorban két nagyobb politikai műve érdekel: az *Elmélkedések Titus Livius első tíz könyvéről* és az ezt kiegészítő *Fejedelem*.

Temérdek követi jelentése és számos magánlevele is fennmaradt. Ez utóbbiak adják írójuk legközvetlenebb és legelevenebb képét. Közvetlen és fesztelen hangon vannak írva és nem a legjobb erkölcsűnek mutatják írójukat; inkább olyan embernek, aki nem szigorú sem magával, sem másokkal szemben, az élet örömeiből semmit sem tagad meg magától, akit valami szellemi élvhajhászat-féle vonz minden szellemi nagyság felé és aki az állam dolgait a kedvtelés szenvedélyével űzi, nem a kötelességteljesítés öntudatával.

Minden művét fényes és könnyed stílus jellemzi. Az olasz prózának

ő egyik legelső mestere. Csevegések formájában tárgyalja az államtan kérdéseit is. Minden nehézkesség nélkül ömlik tollából történelem, értekezések, követi jelentések és magánlevelek keretében a politikai tanácsok és elmélkedések szakadatlan sora.

* * *

Machiavelliben szenvedélyé fokozódott a közügyekkel való foglalkozás. Igazi politikai temperamentum. Neki éltető eleme a florenci ügyek igazgatása; ez az a levegő, amely nélkül valósággal lélegzeni sem tud. Jól jellemzi önönmagát egyik volt követtársához, Vettori Ferenchez írt levelében: «Nem tudok én beszélni — úgymond — sem selyemről, sem gyapjúról, sem nyereségről, sem veszteségről; vagy némának kell maradnom, vagy az államról kell szólnom».

Ezért volt neki oly elviselhetetlen, hogy a Mediciek nem akarták igénybevenni szolgálatait. S ha már sehogy sem foglalkozhatott hazája közügyeivel, a régi Róma históriáját lapozgatja Titus Liviusban és ennek nyomán tollal a kezében elmélkedik az államok dolgairól. Így születik meg két politikai munkája, hírességének alapja: a Titus Livius első 10 könyvéről való elmélkedések és a «Fejedelem»-ről írt munkája. Keletkezésük történetét maga mondja el egy Vettori Ferenchez írt levelében. Korán kel, kimegy az erdőre, ahol fát vágat és ahol a favágókkal tölt el két órát. Onnan egy forráshoz vonul, költővel kezében. Majd a korcsmába megy, elbeszélget az átutazókkal, elkérdezi őket, mi újság hazájukban s megfigyeli ízlésük és képzelődésük különbözőségeit. Miután családjával megebédelt, ismét visszatér a korcsmába, ahol megvan a rendes társasága: a korcsmáros, egy mészáros, egy molnár és két mészégető. Ezekkel estig játszik szerencsejátékokat ezer veszekedés és szitkozódás között. Jóllehet többnyire csak egy garasért pörölnek, a szomszéd faluba is elhallatszik lármájuk. «Ebbe az alacsony életbe elmerülten — írja — kidugom fejemet a penészből, gúnyolva sorsom mostohaságát, mert látni akarom, nem szégyeli-e el magát. Ha eljő az est, hazamegyek dolgozószobámba. A küszöbön levetem a piszkos és sáros parasztgúnyát, királyi udvarhoz illő ruhát öltök magamra és így, illő öltözetben lépek be az ókor nagyjainak udvarába. Itt szíves fogadtatásban részesülök és azzal a táplálékkal üditem magam, amely egyedül nekem való s amelyre születtem. Nem restellek velük beszélni, megkérdezem tőlük tetteik indokait; ők pedig nyájasan felelnek, úgy hogy négy órán keresztül nem érzek unalmat és elfelejtem minden viszontagságomat; a szegénység nem ijeszt, a halál nem rettent. Egészen felolvadok bennük. S Dantéval tartva, aki azt mondta, hogy a halottak megjegyzése nélkül nincsen tudomány, följegyeztem magamnak beszélgetéseikből a legfontosabbat és egy kis munkát szerkesztettem belőle: de Principatibus, amelyben, amennyire csak tudok, belemélyedek abba, hogy mi a fejedelemség, melyek a fajai, hogyan szerzhető meg és hogyan vész el. Ha valamelyik ötletem valaha megnyerte tetszésedet, úgy ez nem fog visszatetszeni s egy fejedelemnek, főleg egy új fejedelemnek bizonyára kedvére való lesz, amiért is Juliano ő Fenségének fogom ajánlani.» Medici Gyula azonban időközben elhalt s így

Machiavelli Medici Lőrincnek ajánlotta művét. Ő Fensége kegyeit a kis könyv ugyan elmulasztotta megszerezni, de megszerezte írójának a halhatatlanságot.

* * *

Miként Ferrari megállapítja, Machiavelli gondolkodásának általános iránya az asztrologizmus egy nemének hatása alatt állott. Az egész világ-egyetemben mindenütt bizonyos szabályos körforgást lát. A csillagok járása, az évszakok váltakozása, az élet és a halál épen úgy mutatják ezt a körforgást, mint az ember szaporodása s pusztulása, vagy az alkotmányok körforgása.

Így az ember is benne áll a természet e rendjében; ugyan nem egészen tehetetlenül. Mert ha a fölötte uralkodó törvényeket megváltoztatni nem is tudja, az értelem fegyverével mégis meg tudja ragadni a törtelem kerekeinek küllőit és siettetni vagy késleltetni képes azok forgását.

Szóval sorsunk egy részét mi magunk alakíthatjuk, másik részében azonban a végzet uralkodik rajtunk, amelynek sötét útjaiba legfeljebb csodálatos próféciák vetítenek egy-egy világító sugarat. «Hogy honnan van — mondja Machiavelli — nem tudom, de régi és új példák mutatják, hogy az államot sohasem éri súlyos csapás, amelyet jósok, próféciák, csodák vagy égi jelek nem jövendőlnének meg előre. Hányszor jósolta meg Savonarola, hogy VIII. Károly francia király be fog törni Itáliába? Arezzo fölött — egész Toscana tudja — csatázó, fegyveres embereket láttak a levegőben. Medici Lőrinc halála előtt pedig villám csapott a dóm kupolájába és Soderini Péternek, a flórenci nép élethossziglan választott gonfalonierejének elüzetését nem jelezte-e szintén a palotába csapott villám? Livius is meséli, hogy a gallok Rómába érkezése előtt egy emberfölötti hang meghagyta egy plebejusnak, amidőn éjjél idején az új utcán haladt át, jelentse a szenátusnak, hogy a gallok el fognak jönni.» (Elmélkedések, I., 56.)

Machiavelli nem tudja e jelenségek okát. Olyasvalakinek kellene azokkal foglalkoznia — úgymond — aki átlát úgy a természetes, mint a természetfölötti dolgokon. Lehet, hogy annak a filozófusnak van igaza, aki szerint a levegő a jövőbe látó eszes lényekkel van telve, akik részéből ilyen módon figyelmeztetik az embereket a fenyegető bajra.

Íme a renaissance embere, hitetlen és hiszékeny egyaránt s amily járatos az emberbolyok nyüzsgésében, a cselszövények, pártütések és hódítások világában, oly járatlan a nagy természet birodalmában.

Az emberi életnek ebbe az alakítható részébe tartozik bele Machiavelli szerint jórészt az államok dolga is. Ezért helytelenül járnak el szerinte azok, akik az ókort sok minden tekintetben utánozzák, csak az államok dolgában nem fordulnak hozzá tanácsért, azt hívén, hogy e részben az ókor utánzása nemcsak nehéz, hanem lehetetlen is volna. «Mintha az ég, a nap, az elemek és az emberek nem volnának ma is ugyanazok mint hajdanában!» (Elmélkedések, I. kv., Bevezetés.)

Machiavelli az ókor renaissance-át, amelyet szemé előtt látott, az állami életre is ki akarja terjeszteni és kora ezer apró *olasz államocskájának* vak tülekedése helyébe visszaálmódja az ókori Róma nagyságát.

Ily gondolatokkal eltelve veszi kezébe Titus Liviust és keres belőle okulást minden idők politikusai, de elsősorban saját kora és hazája züllött állami élete számára.

Az állami életnek egyik adott tényezője az ember természete. Ezt a természetet Machiavelli állandónak nézi. Ha a régi és az új eseményeket vizsgáljuk, könnyen felismerjük, hogy minden állam és nép ugyanazokat a dolgokat óhajtja. Ha tehát figyelmesen kutatjuk a múltat, könnyű dolog a jövő eseményeket előrelátni és ugyanazokat az eszközöket alkalmazni, amelyeket a régiek alkalmaztak, vagy ha ezek épen nem állanak rendelkezésre, az események hasonlóságának megfelelő újakat kitalálni. (Elmélkedések, I., 39.)

Erről a változatlan emberi természetről azonban nagyon sötét képet alkotott magának Machiavelli. Aki alkotmányt vagy törvényeket készít, annak szerinte azt kell feltételeznie, hogy minden ember gonosz és hogy gonoszsága mindannyiszor érvényesül, valahányszor azt szabadon teheti. Az emberek még akkor is gonoszak, amikor nem látszanak annak. Mert ha az emberek gonoszsága valamely esetben ideig-óráig rejtve is marad, ez csak onnan van, hogy a tapasztalat még ki nem derítette, de az idő, minden bölcsesség atyja, előbb-utóbb nyilvánvalóvá fogja tenni. Az ember csak a kényszernek engedve cselekszi a jót. Az éhség és a szegénység teszik az embereket szorgalmasokká és csak a törvények teszik őket jókká. (Elmélkedések, I., 3.)

Az ilyen nagy pesszimistákat szokták rendszerint jó emberismerőknek mondani, úgy a politikában, mint a magánéletben. Pedig nekik sincsen igazuk. A gonosztevő mellett ott van a szent is, mint a «homo sapiens» tág lehetőségeinek egyik válfaja. De az átlagember is jóból meg rosszból van összetéve. Amit Madách a nőről mond, hogy sárnak és nap-sugárnak keveréke, az emberre általában áll. Az ember cselekedeteinek két főrugója, hogy vagy azért tesz valamit, mert helyesnek tartja, vagy azért, mert hasznosnak ítéli magára nézve. Nemcsak az önzés hajtja, hanem a jóság vágya, a hit, a helyesség áhítozása hasonlóképen.

Igaz, hogy a szent ritkább, mint a gonosztevő és lehet, hogy az átlagember motívumai között is sűrűbbek az önzők, mint a cselekvés helyességéről való meggyőződés. Innen van, hogy akik az ember alacsony szenvedélyeire s haszonleső természetére építik föl számításaikat, ritkábban tévednek, mint azok, akik pusztán ideális tulajdonságokkal számolnának. Ezért szokták magukat a feketén látók jó emberismerőknek tartani és szokták azokat, akik embertársaik nemes gondolkodására alapítják elméleteiket vagy gyakorlatukat, mint naiv álmodozókat és a politikához nem értőket lemosolyogni.

Machiavelli sem lát az emberben semmiféle jó tulajdonságot. Miként később a nemzetgazdaságtan tisztán az ember gazdálkodó természetének alapulvételével építette föl tudományát, úgy ő a politika tudományát tisztán az emberi gonoszságra próbálja alapítani. Csakhogy a nemzetgazdaságtan a társadalmi életnek egy szűkebb szelvényére nézve vont e fikció alapján következtetéseket és eredményeit még így is ki kellett igazítania azzal, hogy az elhanyagolt erkölcsi indítékokat később ismét számításba

vette; Machiavelli ellenben az emberi életnek egy sokkal átfogóbb darabját, az egész politikát próbálta ebből a félszeg kiindulópontból levezetni. Hibáinak jórésze már ezáltal adva volt: aki ördögök számára ír politikát, ördögi politikát fog írni.

Aki az emberi nem állami életéről akar egybefoglaló képet festeni, az összes emberi érzelmek, hitek, áhítatok, magasságok, szárnyalások, önfeláldozások, ábrándok, nemességek, igazságszolgáltatások és az összes emberi szenvedélyek, érdekeltségek, számítások, kapzsiságok, hiúságok, kicsinységek, sőt alacsonyosságok, árulások és boszúállások e minden másnál hatalmasabb drámájáról, — annak nem szabad rossz színműíró módjára sem angyalokkal, sem ördögökkel eljátszatni az ember e tragédiáját. Machiavelli egyik főhibája, hogy nem látta meg az embert a benne rejtőző ördögtől.

Machiavelliről nehezebb képet adni, mint másról, mert nála minden a részletekbe széled, az ő könyvei csupa dirib-darab. A problémákat úgy adja elő, amint Livius olvasása közben eszébe ötlenek. De csak ez a külső kapocs fűzi össze e jó tanácsok és elmélkedések széthulló csokrát.

Neki ugyanis nincsen rendszere, amelyet néhány tételbe foglalhatnánk. Tanait nem vezeti le általános kiindulópontokból. Nem filozófus-elme, hanem inkább egy-két konkrét történelmi eseményből igyekszik levonni a konkrét tanúságot. Gyakorlatiasságra törekvő eszejárása és természete nem engedi őt magas általánosságokig elkalandozni. Bár épen ez a módszer tereli őt mégis gyakran a túlgyors általánosítás útjára. Az ő munkája ugyanis igen nehéz talajon mozog. Ha minden következtetését kellően körülbástyázta volna mindama különleges feltétel, megszorítás és fenntartás felsorolásával, amely mellett az helyt állhat, ez akkora aprólékosságot igényelt volna a történelmi példák elemzésében és az abból levonható tanulság alkalmazásánál, hogy áldozatul esett volna munkájának eleven- sége és érdekessége.

Aztán meg őt a történelmi tanulság mégis csak a közvetlen gyakorlati használhatóság szempontjából érdekelte leginkább. Amint régebben megszokta, hogy követi útjain vizsga szemmel tekintszen körül s küldje haza ezerszámra követi jelentéseit, — úgy néz szét most politikai mellőz- tetésének keserű napjaiban az ó-kor uralkodói között, így írja e követi útjáról is a maga megszokott módján szapora jelentéseit, nehogy a hallot- takból és látottakból valami kárba vesszen az Arno-parti elhatározások számára.

Így aztán a Machiavelli munkái sajtáságos keverékei a túlságos casuisticának és a mindazonáltal túlzott általánosításnak. Machiavelli a történelmet a politikai aktualitásokhoz szokott szemmel nézi; az eseteket mint gyakorlati ember rendszerint egész különlegességükben látja. De, ami- dőn aztán felveti a kérdést, hogy mit tanulhat az államtudomány egy-egy ilyen esetből, akkor a következtetés rendszerint mégis az elsietett általáno- sítás hibájába esik. Machiavelli módszerét azzal jellemezhetjük legjobban, hogy egyes esetekre szóló recipéknek gyűjteménye, amelyek beváltak a tör- ténelem boszorkánykonyháján. Afféle politikai szakácskönyvek az ő munkái.

E módszer éles és határozott alkalmazásával ismét problémát dobott az államtudományba. Forgasd néhány lapját és önkéntelenül épen úgy kérdezni fogod, mit és hogyan tanulhat a politikus a történelemből, mint ahogy kérdezni kell, mi a politika viszonya a morálhoz? Machiavelli a maga határozott s markáns állásfoglalásával, az egyoldalúság bátorságával ránk kényszeríti e kérdéseket.

* * *

Két államtani főműve az *Elmélkedések Titus Livius felett* és *A fejedelem* című voltaképpen egymást egészítik ki. Egyidőben is keletkeztek, 1513-ban. Az előbbiben főleg a köztársaságok fennmaradásának és boldogulásának útjairól elmélkedik, az utóbbiban a fejedelmek nagyságának eszközeit keresi. Téves azonban úgy felfogni ezt a szétválasztást, hogy Machiavelli az egyikben a népnek hízelkedik, a másikban pedig — amelyet Medici Lőrincnek ajánlott — a flórenci köztársaság bukása után a zsarnokság dicséretét zengi. Ezt a beállítást már az a tény is megcáfolja, hogy Machiavelli az *Elmélkedéseket* is már a köztársaság bukása után írta. Sőt, hogy a *Fejedelem* előbb is készült el, míg az *Elmélkedések* befejezetlenek maradtak. Én úgy látom e kettőnek egymáshoz való viszonyát, hogy a *Fejedelem* nem egyéb, mint Machiavelli összegyűlt jegyzetei ama részének gyűjteménye, amely neki különösen alkalmasnak tetszett arra, hogy külön csokorba fűzve, felhívja vele magára a Mediciek érdeklődését és rávegye őket arra, hogy ismét visszafogadják a közszolgálatba. Így hát különszedte az erre vonatkozó részeket s ki is bővítette őket valamelyest és talán alá is húzott egyetmást, amiről feltételezhettem, hogy a Medicieknek tetszeni fog. Machiavellit rokonszenve inkább a köztársaság felé vonta. De ő elsősorban nem szobatudósnak, hanem gyakorlati államférfiúnak érezte magát san-cascianói magányában is. Mihelyt tehát úgy látta, hogy a flórenci köztársaság ideje lejárt, megbarátkozott a fejedelemség gondolatával. Ha rokonszenve a köztársaság felé vonzotta is, politikai érdeklődései sokkal szélesebb körűek voltak, semhogy a köztársaság vagy fejedelemség vitakérdésében kimerültek volna. Sőt politikai álmai egyik-másikának épen jól felelt meg a fejedelemség. A két munka közül az *Elmélkedések* című az átfogóbb, a fontosabb és terjedelmesebbik. Címét: *Elmélkedések Titus Livius első tíz könyvéről*, nem kell szó szerint venni. A munka csaknem hasonló joggal viselhetné azt a címet is: *Elmélkedések az olasz történelem felett*. Livius lapozgatása közben a legkülönbözőbb politikai vonatkozások jutnak az eszébe. Annyira telítve van az államra vonatkozó gondolatokkal, hogy bárminemű alkalom azonnal kiváltja belőle azok egész láncolatát. A gyakorlott politikus éleslátásával tudja magát beleélni egy-egy történelmi helyzetbe; mintha csakugyan követségben járna a régi Róma nagyjainál és jelentést írna tapasztalatairól Flórenc urai számára. Azonnal megkapja a történelemben a politikailag jelentős mozzanatokot „és nagy írói képessége néhány szóban oly eleven képet állít olvasója elé, hogy azt is egy-kettőre odavarázsolja Róma fórumára, tájékoztatja az aktuális pártkérdésekről és az ókori események oly figyelmes szemlélőjévé teszi, akárcsak kora valamely izgalmas tárgyalását hallgatná. Gyakorlati

szelleme azonban nem azért mélyed a múltba, hogy azon elmerengjen. Ő Flórenc éber titkára marad a régi Róma fórumán is. A római események csak kiinduló pontjai egy-egy elmélkedésének. Egy ugrással ismét a korabeli Itáliában terem, rávilágít a hasonlóságokra és nagy világossággal vonja le az ókori kirándulás tanulságait.

A rómaiakról való elmélkedéseibe sok más nép történelméből is sző bele adatokat. Így rólunk, magyarokról is megemlíti, hogy védőbástyái vagyunk a nyugati népeknek a keleti hordák ellen és hogy fegyvereink híjján Itália és a keresztény egyház nem egyszer érezték volna a tatár seregek súlyát.

* * *

Az államok alakulása tekintetében Machiavelli megkülönbözteti az őslakók államalapítását, amely rendszerint nagyobb biztonság és az ellenségnek való könnyebb ellenállás kedvéért megy végbe és az idegenek alkotta államokat, amikor egy állam gyarmatot létesít, vagy egy uralkodó a maga dicsőségére épít új várost, vagy pedig éhség, járvány vagy ellenség által régi hazájuk elhagyására kényszerített emberek alkotnak újat. (Elmétk., I, 1.)

Amióta Platón felvetette az államformák kérdését, az állambölcsek többé nem térhettek ki e kérdés elől. Machiavelli is rátér és szó szerint a Polybios formulázásában veszi át az Aristoteles-féle kétszer hármas felosztást, a három helyes és a három helytelen államforma tanát. Ez a Polybios-féle formula az államformák egymáshoz való viszonyáról volt leginkább ínyére Machiavelli pesszimista alaphangjának: A három helyes bármelyikét is válasszuk, rövid időre tesszük, mert az csakhamar átfordul a helytelenbe. A királyságot az utódok mihamar zsarnokságra fordítják; ezért a nép a kiválókat követi, akik elúzik a zsarnokot és arisztokráciát létesítenek. Ez azonban az alapítók utódainak kezében oligarchiává romlik, amelyet a népuralom elsöpör. Csakhogy ez meg szabadosságra fül; ennek pedig ismét zsarnokság a vége.

Ebben a pokoli körben kering az államok összesége. S csak azért ritka dolog, hogy ugyanegy állam többször járja végig ugyanezeknek a forradalmaknak e táncát, mert legtöbbször valamely felfordulás alkalmával egy másik állam hatalmába esik. A három jó tehát nem tartós, a három rossz pedig már alapelvénél fogva rossz. Ezért mondja Machiavelli Polybiossal, hogy a bölcseségükről híres törvényhozók nem alkalmazzák e három tiszta államforma valamelyikét, hanem az állandóbb természetű vegyes alkotmányt, amelyben a fejedelem, az ország nagyjai és népe együttesen kormányoznak. (Elmétk., I, 2.)

A tömeg csakugyan olyan változékony és állhatatlan — mondja egy másik helyt (Elmétk., I, 58.) — mint ahogy azt a történetírók egyre ismétlik. De az egyes ember és különösen a fejedelem — teszi hozzá — semmivel sem jobb. Sok fejedelem volt már a világon, de csak kevés volt köztük a jó és a bölcs. Ezért van szükség alkotmányos uralkodóra. Ő rajta nem lehet a tulajdonképeni emberi természetet vizsgálni, mert őt féken tartja a törvény. Az ilyen fejedelemmel csak a szintén törvénnyel fékezett tömeget lehet összehasonlítani. Az ilyenre sem áll többé a Livius mondása, hogy

vagy meghunyászkodva engedelmeskedik, vagy kevélyen uralkodik. Úgy a fejedelem, mint a tömeg, egyaránt vétkezik azonban, ha veszély nélkül teheti, vagyis, ha szabadjára van engedve.

Később ugyan a florenci alkotmány reformjáról szóló emlékiratában a egyes alkotmányok ellen nyilatkozik. Csak az az állam lehet állandó, úgymond, amely vagy igazi fejedelemség, vagy igazi köztársaság. Míg ugyanis a tiszta köztársaság csak a fejedelemség irányában, a tiszta fejedelemség csak a köztársaság irányában változtatható meg, addig a kettő közt fekvő vegyes államformák úgy a tiszta fejedelemség, mint a tiszta köztársaság irányában változhatnak. Ez az érv nem nagyon nagyon meggyőző, minthogy az államok állandósága nemcsak attól függ, hogy hány irányban van meg átalakulásuk lehetősége, hanem még sokkal inkább attól, hogy mekkora a változás irányában ható erő. Valószínű, hogy ezt az újabb állásfoglalását jelzett emlékiratában valamely egészen aktuális jellegű gyakorlati szempont sugalmazta.

A fejedelemségek közt aszerint tesz különbséget, amint azok öröklöttek, avagy részben vagy egészükben újonnan szerettek; amint az alattvalók hozzá vannak szokva az egyeduralomhoz, avagy azelőtt köztársaságban éltek-e; amint a fejedelem idegen segítséggel, avagy a maga emberiségéből, szerencsével vagy pedig vitézséggel szerezte-e meg uralmát; amint az újonnan hódított tartomány ugyanolyan, avagy más nemzetiségű, mint a fejedelem régi állama. (Fejed. 1. fej.) Itt Machiavelli már elhagyja a görög vezetőfonalat és a saját friss meglátásait tárja elénk. Rögtön meg is érzik azon, hogy nem a szokott módon a jogi jegecesedés formái különböztet, hanem politikai erőviszonyok szerint. Politikailag csakugyan más az olyan fejedelemség, amelynek alattvalói monarchikus érzelműek, mint az olyan, amelyben a monarchiát a szabadság bilincsenek érzik. Ahol sok a nemes, vagyis az olyan ember, aki bőségben és birtokainak hozadékából él, főleg, ha még váraik és alattvalóik is vannak, ott lehetetlen szabad köztársaságot alapítani. Itt királyi hatalomra van szükség, amely azokat féken tartsa. Viszont, ahol nagy az egyenlőség az emberek között, ott bajosan fog sikerülni korlátlan fejedelemséget alkotni. (Elmék., I, 55.)

Az öröklött fejedelemségeket könnyű megtartani. Itt elég, ha a fejedelem követi ősei hagyományait és alkalmazkodik a kor követelményeihez. Sőt még ha az erőszak meg is fosztaná trónjától, az ismét ő reá fog visszazállani, mihelyst az új birtokosokat baj éri. Hacsak rendkívüli hibák nem teszik gyűlöletessé, alattvalói rendszerint szeretni is fogják örökös urukat. (Fejed., 2. fej.) A monarchikus államformához szokott nép, ha köztársasággá is lesz, csak nehezen fog az maradni. Főleg a romlott állam nem válhatik azzá. Még akkor sem, ha a fejedelem családostól kiirtatnék. Itt az egyik fejedelmet csak egy másik fejedelem kergetheti el. (Elmék., I, 16,17.)

De nehéz megtartani az újonnan szerzett trónt. Akik az új fejedelmet trónjához segítették, azok túlzott igényekkel lépnek fel vele szemben, amelyeket lehetetlen lesz kielégíteni; akik pedig ellenezték trónrajutását, ellenségei lesznek.

Ha az új tartomány ugyanolyan nemzetiségű mint a hódító állam,

akkor megtartására elég a régi uralkodó családot megsemmisíteni és a nép régi szokásait meghagyni. Ha ellenben más nemzetiségű, akkor megtartása nagyon nehéz s sok szerencsét és ügyességet igényei. A legerőteljesebb eszközök egyike, ha a hódító az új területre teszi át székhelyét, mint ahogy a török szultán tette Görögországgal. A másik eszköz a telepítések az új tartomány fontosabb pontjain. A telepítés nem kerül sokba és csak azokat sérti, akiket el kellett űzni, hogy az új telepeseknek adják át házuakat s földjüket. Ezek pedig a kisebb rész, szétszórva élnek és szegények: így tehát nem veszedelmesek; a többit pedig könnyű megnyugtanni és félni is fognak tőle, hogy hasonló sorsra jutnak, ha megmozdulnak. Az embereket ugyanis vagy nyugalomba kell édesgetni, vagy pedig meg kell őket semmisíteni; mert a könnyű sértésekért bosszút állanak, de a súlyosakat nem képesek megtorolni. A megbántás tehát legyen akkora, teszi hozzá írónk pokoli nyugalommal, hogy ne kelljen a sértett bosszújától tartanunk. A megszállás sokkal drágább eszköz; felemészti az új tartomány jövedelmét; sokkal több embert károsít, mert a beszállásolás terhét mindenki érzi; mindenki ellenségévé válik az új uralkodónak, még pedig olyan ellenséggé, amely saját házában marad, nem válik földönfutóvá és így bosszúra képes. (Fej., 3. fej.)

Ha az egész államhatalom a fejedelem kezén van, ha a hivatalnokok mind az ő szolgálói, ha nincsenek hatalmas főurak, akikkel ellene szövetekezni lehet, úgy nehéz a fejedelem hatalmát megdönteni. Viszont, ha az ilyen monarka egyszer legyőzetik és ha családja ki van irtva, a győztesnek nincs többé kitől félnie. Mindkét irányban az ellenkező áll ott, ahol a monarchia egyes részei hatalmas főurak kezén vannak. (Fejed., 4. fej.)

Az olyan tartományt, amely megszokta, hogy függetlenül éljen, saját alkotmánya szerint, nagyon nehéz leigázva tartani. Még leginkább saját polgáraival lesz féken tartható. De ez sem biztos módszer. Biztos módszer csak egy van: a város (írónk itt város-államokra gondol) lerombolása, a lakosság szétszakítása és szétszórása. Aki egy szabadsághoz szokott várost leigáz, anélkül hogy azt lerontatná, legyen rá elkészülve, hogy maga fog megsemmisülni általa. A szabadság eszméje és az ősi alkotmány örökös lázongásnak lesznek okai. Sem az idő múlása, sem jótétemények, sem bárminemű óvatosság el nem feledtetik azokat. (Fejed., 5. fej.)

Ha egy állam ősi alkotmánya helyébe újat akarunk állítani, igyekezzünk a régiből annyit meghagyni, amennyit csak lehetséges, mert minden újítás megrázza a kedélyeket. Hagyjuk meg a réginek legalább látszatát, mert a nagy tömeg a látszattal épen úgy beéri, mint a valósággal, sőt a dolgok látszata gyakran jobban hat rá, mint maguk a dolgok. Ha tehát a kormányzók számán, hatalmán, hivataloskodásuk tartamán változtatunk, hagyjuk meg legalább régi címeiket. Ez egyaránt áll, akár köztársaság alakul királysággá, akár királyság köztársasággá. (Elméik., 1,25.)

Az emberiség két legnagyobbszerű államalkotása, a régi Róma és Nagybritánia bőven igazolják Machiavelli e szavait.

A régi intézmények ereje még a gyenge uralkodóra következő második gyenge fejedelmet is megtarthatja trónján; míg ilyenek híján a második gyenge már el fogja veszíteni a trónt. (Elmélkedések, I, 19.)

Már e megjegyzései is mutatják, hogy Machiavelli nemcsak az egyéni lélekbe pillantott be mélyen, hanem ismerte a tömegek lelki alkatának sajátosságát is, ami nélkül nincs is sem nagy történetíró, sem politikus. Csodálatos, hogy a politika, amelynek már Plató és Aristoteles is a nagy görög történetírók oly értékes tömeglélektani adalékokat szolgáltatottak, hogyan hanyagolhatta ezt el utóbb ismét, megvárva, amíg az a szociológia keretében újból életre kel. Machiavelli sűrűn alapítja okoskodásait tömeglélektani megfigyelésekre. Fényes példa rá az Elmélkedéseknek az a helye (I. 51), amelyen írja, hogy a tömegeket nem lehet találókban jellemezni, mint Livius e szavaival: A fenyegető tömeg engedelmes egyénekre bomlott, mindeniknek külön félelméből. (Ex ferocibus universis, singuli, meta suo, obediens fuisse.) «A tömeg sokszor nyilatkozik merészen uralkodójának parancsairól; de mihelyt a büntetés fenyeget, egyik sem bíz a másikban, hanem ki-ki siet engedelmeskedni. Amit a nép ilyen vagy amolyan veszedelmes kedvéről híresztel, tehát nem nagy dolog, amíg féken tudod tartani jó kedvében és elejét tudod venni, hogy bántalmazhasson fenyegető kedvében. A nép ellenséges hangulata alatt itt olyat kell érteni amely nem ered sem szabadságának elvesztéséből, sem egy még életben levő kedves vezérének bántalmazásából. Az az elégtelenség, amely ebből a két okból származik, veszedelmes és fékentartása a legerőszakosabb eszközöket igényli. Az elégtelenségnek minden más fajtája ellenben jelentéktelen, ha a népnek nincs vezére. Mert ha egyfelől nincs borzasztóbb dolog, mint vezér nélküli felbőszült tömeg, másfelől nincs is annál gyengébb valami. Még ha fegyvert ragadott is, mégis könnyű szerrel rendre szoríthatod, hacsak van hova menekülnöd első haragjuk elől. Mihelyt a kedélyek kissé lehültek és haza kell térniök feleségeikhez, aggódni kezdenek és ki-ki meneküléssel vagy alávetéssel a saját biztonságáról gondoskodik.»

Ezért egy összeverődött tömeg, amely ezt a veszélyt el akarja kerülni, azonnal vezetőt kell hogy válasszon, aki irányítsa, együtt tartsa és biztonságáról gondoskodik, ahogyan Róma népe tévé, amidőn Virginia halála után kivonult a városból és biztonsága kedvéért húsz tribünt választott kebeléből. Ha ezt elmulasztják, mindig az fog történni, amit Livius mond, hogy együttesen bátrak, de külön, amikor mindenik a saját veszedelmét fontolgatja, gyávák és gyengék lesznek.

Káros dolog — hirdeti egy másik helyt (Elmék., I, 45) — folytonos büntetésekkel és jogsértésekkel a kedélyeket félelemben és nyugtalanságban tartani. Ha az emberek életükért kell hogy aggódjanak, merészebbek lesznek és kevésbé rettennek vissza a felforgatástól. Vagy senkivel szemben se kövessünk el jogsértést, vagy kövessük el a szükségeseket valamennyit egyszerre, azután nyugtassuk meg ismét az embereket és engedjük, hogy okuk legyen magukat biztonságban érezni.

Jóllehet az Elmélkedésekben a köztársaság, vagy miként ő nevezi: a szabadság ügyét szolgálja, a nép politikai képességeiről nincsen jó véleménnyel. Nincs könnyebb dolog — írja (Elmék., I, 53) — mint egy köztársaságot, amelyben a népnek hatalma van, vesztébe dönteni. Egyszerűen nagyszabású vállalkozásokba kell azt bonyolítani. A nép az ilyen

javaslatokat mindig el fogja fogadni s aki más véleményen van, nem lesz képes a bajt megakadályozni.

Ha a sors nagy dolgokat akar végeztetni, nagyszellemű és nagy-erényű férfiút választ eszközéül, aki felismeri a neki nyújtott alkalmakat. (Elmélkedések, II, 29.) Ha nagy összeomlást akar a sors, oly férfiakat tol előtérbe, akik azt siettetik; s ha találtatnék valaki, aki képes volna a sors útjába állani, azt megöli vagy másként fosztja meg attól, hogy jót tehessen.

A legnagyobb dolog a világon — írja a florenci alkotmány reformjáról X. Leó pápához intézett emlékiratában — államot alapítani, jó törvényekkel és intézményekkel az államok sorsát igazgatni. Ez szerzi meg a legnagyobb dicsőséget Isten s ember előtt egyaránt. Szerencsés az az állam, amelyet sorsa oly bölcs törvényhozóval ajándékozott meg, hogy hosszú ideig élhet nyugalomban reformok nélkül. (Elmékl., I, 2.) írásai telve vannak a nagy államférfi csodálatával. Egyes nagy emberektől vár mindent. A nagy tömeg véleményei tévesek; mindenki láthatja, aki tanácskozásai és határozataik tanúja. Romlott államokban az irigység és a hiúság támadásokkal illeti a kiválókat és az történik, amit a köztvévedés tart jónak, vagy amit a népszerűsége törekvők javasolnak. (Elmélkedések, II, 22.) Általános szabálynak mondja (I. m. I, 9), hogy egy állam csak akkor nyer helyes új alkotmányt, ha azt egyes ember fekteti le. Ezért kell a bölcs törvényhozónak arra törekednie, hogy egyedül kapja kezébe a hatalmat. Bármit tesz is evégből, nem lesz hibáztatható. Csak az helytelen, ha valaki azért erőszakos, hogy romboljon, de nem jár helytelenül az, aki azért erőszakos, hogy építsen. Dicséri Kleomenes spártai királyt, aki Lykurgos bölcs törvényeit akarta visszaállítani és aki evégből az ephorokat és mindazokat, akik tervének útját állhatták volna, kivégeztette.

Machiavelli könyvei telve vannak mindennemű apró megfigyeléssel állami dolgokra vonatkozólag, amelyek minden rendszer nélkül sorakoznak egymásmellé. A kérdések néha a legszokatlanabbak a politika irodalmában: Pl. hogy a szabadság védelme a hatalmasokra bízható-e inkább, avagy a népre? (Elm., I, 5.) Avagy: miként járjon el az, aki a zsarnokot meg akarja dönteni? Közel álljon-e a zsarnokhoz, avagy távol álljon-e tőle? (Elmékl., III, 2.)

Az Elmélkedések egyik leghosszabb fejezete (III. 6.) az összeesküvésekről szól, amelyekkel Machiavelli részletesen és nagy szeretettel foglalkozik. A Fejedelem 19. fejezete is ezt a kérdést tárgyalja. Valóságos kis összeesküvéstant állított össze több mint negyven eset elemzése alapján. Az összeesküvést igen kockázatos dolognak tartja. A tapasztalat is azt mutatja, hogy sok összeesküvéssel próbálkoztak már, de csak kevésnek lett jó vége. Az összeesküvőnek ugyanis társra van szüksége; ilyenül pedig csak elégedetlent fogadhat. Mihelyt azonban lelked titkát felfedezed az elégedetlen előtt, alkalmat adtál neki arra, hogy elégedetté váljék, mert ha elárul, bármi jutalmat nyerhet. Ilyenformán az egyik oldalon biztos haszon int felé, a másikon pedig csak kétséges haszon és ez is csak nagy veszedelmeken keresztül. Ritka barátoknak kell tehát lennie, vagy a fejedelem legádázabb ellenségének, hogy el ne áruljon. Ezért legjobb csak akkor közölni a tervet mással, amikor már kivitelre kerül a sor,

hogy ne maradjon idő az árulásra; s akkor is lehetőleg csak egy embernek kell a dologról szólni, mert ennek árulása esetén a dolog könnyebben letagadható. A legveszedelmesebb dolog az eredeti terven változtatni, ha már nincsen elég idő új terv megbeszélésére. Részletesen szól az összeesküvéssel járó veszedelmekről azok elhatározásakor, kivitelükkor és kivitelük után és arra az eredményre jut, hogy arany mondás a Tacitusé: «Tiszteljük a múltat s engedelmeskedjünk a jelennek; kívánjunk jó fejedelmet, de viseljük el, akármilyen». Nagy tanácsadó kedvében még azt is kifejti, hogy egy-egy rosszul sikerült összeesküvés miként sikerülhetett volna jobban. «Az emberek azonban — teszi hozzá kicsinylőleg — rendszerint nem értenek a világ dolgaihoz és a legnagyobb hibákat szokták elkövetni, még pedig annál nagyobbakat, minél rendkívülőbb valamely ügy, mint amilyen a szóbanforgó is.»

De Machiavelli nemcsak az összeesküvőknek szolgál tanácscsal, hanem a fejedelmeknek is arra nézve, hogy miként előzzék meg az összeesküvéseket, s miként tegyék azokat ártalmatlanokká. Machiavelli itt úgy jár el, mint aki maga magával sakkozik. Valóságos elméleti condottiereje a politikai tudománynak, aki célt nem nézve, mindenkinek egyaránt kész szolgálatára lenni. Már ezért is helytelenek azok a ravaszkodó magyarázatok, amelyek Machiavellinek Isten tudja miféle messzenéző titkos politikai célokat imputálnak, amelyek kedvéért műveit írta volna.

A fejedelem úgy kerüli el legjobban az összeesküvéseket, ha nem válik gyűlöletessé. De igyekezzék elkerülni azt is, ami megvetette tehetné: Ne lássék változékonynak, könnyelműnek, kishitűnek vagy határozatlanak. Machiavelli éleslátásának szép bizonyítéka, hogy a francia parlamentben és annak kellő tekintélyében oly intézményi ismer fel (Fejed., 19.), amely elhárítja az uralkodóról a gyűlöletet, amidőn a hatalmasokkal szemben a népek avagy a néppel szemben a hatalmasoknak kedvez. A birodalom és a király biztonságára — úgymond — nem lehetett volna jobb rendszert kitalálni. Réz Mihály is rámutat (Budapesti Szemle, 1917. 408. l.), hogy itt csirájában látjuk a fejedelem felelőtlenségének elvét.

* * *

Machiavelli műveinek legértékesebb részeit azok teszik, amelyekben a régi Róma nagyságának okait fürkészsze, a történelem e leghatalmasabb példájából von le tanulságokat a politika számára. Nem győzi csodálni azokat a nagy idöket, amelyek annak az uralmát mutatják, amit ő *virtu*-nak nevez. (Elmélkedések 2. könyv, bevezetés.) Persze tudnunk kell, hogy Machiavellinél a *virtu* szó «teljesen elvesztette az *erény* szó keresztény értelmét, a római *virtus*-éből pedig csak azt tartotta meg, ami bátorságra, szellemi képességre és annak személyes kitűnőségére alkalmazható, ki célját elérheti, bárminő is legyen az». (Symonds, Renaissance Olaszországban, I, 84.)

Dicséri a régi Rómát és korholja saját korát, hogy az ifjak, akik majd munkáit olvassák, amazz utánozzák.

A római csapatok vitézsége szerezte meg Rómának kiterjedt területét és a rómaiak politikai művészete tartotta azt meg. Ezé a politikai

művészeté a Machiavelli bámuló lelkesedése. Ennek a politikai művészetnek eredménye, hogy Rómának sohasem kellett két jelentékenyebb háborút egyszerre viselnie. Ha ellenségeinek ketteje még friss erőben együttesen lépett volna fel Róma ellen, valószínűleg elpusztult volna a birodalom. Bemutatja nekünk azt a diplomáciai művészetet, amelynek sikerült Róma ellenségeit elszigetelni és egyenként legyőzni. Ez nem szerencse dolga volt, hanem a politika remeke. A többi hatalmat mindig sikerült elaltatni Róma veszedelmességét illetőleg. És ez a megtévesztés addig tartott, amíg a tűzvész az ő határaikhoz nem érkezett. De ha egyszer odaérkezett, akkor meg ők voltak saját elégtelen erejükre utalva.

Lehetetlen észre nem venni, mennyire közel állanak e megjegyzések a dolgok nézése tekintetében Bismarck külpolitikájához, amelynek tengelye, mint emlékirataiból láthatjuk, akörül forgott, hogy Németországnak egyszerre csak az egyik nagyhatalommal szabad szembekerülnie. Minthogy pedig a 71-iki háború után Franciaország kibékíthetetlen ellenségként áll Németországgal szemben, nem szabad ujjat húznia sem Oroszországgal, sem Angliával. Nem szabad tehát Oroszország terveit zavarnia a Balkánon, sem Angliáét a tengeren és a tengerentúli uralomban. Különben azonnal kész a gyűrű Németország körül. Ez volt az a «cauchemar des coalitiotis», amelyet oly rettenetesen igazolt a világháború.

Mily egyszerű egy számvetés! Valóságos Kolumbus tojása! És mégis, mily ritka a politikai szenvedelmek tüzeiben, a nagyravágyás és a türelmetlen hiúságok elvakultságában az államférfiúi szemléletnek ez a nyugodt tisztasága. És mily keservesen kell megszenvedniök azoknak a nemzeteknek, akiknek sorsát nem ily biztos kezű politikusok vezették!

A rómaiak továbbá mindig azon iparkodtak, hogy az újonnan meghódított országban szövetségest nyerjenek, amely kapujául szolgáljon a további előrehaladásnak és később a birodalom fenntartásának eszközüvé váljék. Itt meg kinek nem jutna eszébe a régi római és az újabb angol politika hasonlósága?

Machiavelli a történelmet mindig politikai elemzésekben látja és meglátásait pompás stílusa világosan tudja szemléltetni, úgy hogy egy-két lapja sokszor tanulságosabb egy kötetnyi történelemnél.

Mily fényes pl. a következő áttekintés (Elmélkedések, II, 4) ugyancsak Róma nagyságáról: A történelem a köztársaságok növekvésének háromféle módszerét mutatja. Az egyik a régi toscanai, amely olyképen alkot több köztársaságból szövetséget, hogy egyik állam sem áll hatalomban vagy rangban a többi felett. A másik módszer olyképen nyer meg szövetségeket, hogy a főparancsnokság és a kormányzat székhelye a főállamnál maradjon s hogy a háborúk az ő nevében viselteszenek. Ez volt a rómaiak eljárása. A harmadik módszer nem szövetségestársakká, hanem közvetlen alattvalókká teszi a meghódítottakat. Ezt tették Spárta és Athén.

Ez a harmadik módszer egészen rossz, mert ezzel az állam olyan területeket szerez, amelyeket nem tud megtartani. Ahogyan egy vékony törzs nem hordozhat vastag ágat, úgy egy kicsiny köztársaság is csak nehezen uralkodhatik szövetségesek híján nálánál erősebb államok felett.

Az első módszer természetéhez tartozik, hogy nem válhatik nagy-kiterjedésűvé. Az ilyen állam meg van oszolva, a kormánynak különböző székhelyei vannak, ami a tanácskozást és a határozathozatalt megnehezíti. Az ilyen állam nem uralomvágyó. Minthogy az uralomban sok szövetséges osztozik, egyikük sem tartja a hódítást olyan sokra, mint az olyan állam, amelynek az egész jut. Az ilyen államszövetség — mondja Machiavelli — nem igen terjed túl 12—14 állam szövetségén. Mihelyt az ilyen szövetség elérte azt a terjedelmet, amely elegendő védelmet nyújt bárki ellen, nem törekszik a szövetség további kiterjesztésére.

A második helyen említett módszert egyedül Róma követte és ebben a módszerben látja Machiavelli Róma kivételes hatalmának titkát. Róma Itália számos népét tette szövetségesevé; ezek sok tekintetben vele egyenlő jogon éltek, de azért mindig Róma maradt a birodalom székhelye s mindig a maga nevében gyakorolta a főhatalmat. Mihelyt azonban hódításai túlhaladták Itáliát, az azon túl lakó népeket közvetlen alattvalóivá tette, amit azok, hozzá lévén szokva, hogy királyok abszolút uralma alatt éljenek, egykedvűen tűrtek. Ezek a népek, minthogy Róma nevében küzdő csapatok által hódítottak meg és római helytartók alatt állottak, urukul csakis magát Rómát ismerték el. Ilyenformán Róma itáliai szövetségesei egyszerre csak közvetlen római alattvalóktól látták magukat körülveve és az óriás főváros által elnyomva. Mire csalódásukat felismerték, késő volt. Ha fellázadtak, helyzetük csak rosszabbra fordult, mert szövetségeseikből alattvalókká lettek.

Az államtan irodalma sokat foglalkozott az államkapcsolatok kérdésével, de nem ismerek még egy munkát, amely a kérdésnek politikai oldalát ennyire kidomborítaná, rendszerint a jogi szempontok állanak előtérben. Nagyon érdekes feladat volna a Machiavelli módszerével az azóta keletkezett államkapcsolatok rendszereit is megvilágítani.

A hódítás e római példáját fejtegetve, hozzát teszi — és ez a megjegyzése (Elmélkedések, II., 19.) fölötté jellemző államnézésének realitására: — Ne feledjük, hogy lehetetlenség, hogy egy állam békében és zavartalanul örvendjen szabadságának és korlátolt határainak. Ha nem nyugtalanít és nem zavar meg békéjükben másokat, azok fogják nyugtalanítani s e nyugtalanító átok és az azok elhárítására irányuló védekezések és veszélyek közepette föl fog benne ébredni a hódítás vágya és szükségessége. Csak egészen különleges viszonyok eredménye lehet, hogy egy állam huzamosabb ideig békében éljen.

Vagyis harc és háború és szakadatlan küzdés a nemzetek életének alapprincípiuma. Az imperializmus a nemzetközi érintkezés lényege, mert csak a magunk vagy a mások imperializmusa között van választásunk. Üllőnek vagy kalapácsnak lenni, ez a nemzetek választása.

A rómaiak politikai bölcsességét mutatja, hogy érvényben hagyták mindama városok törvényeit, amelyeket meghódítottak, még azokét is, amelyeket nem szövetségeseiké, hanem alattvalóikká tettek. (Elmélkedések, II., 21.) E városokban nem volt látható a római népuralmának semmiféle jele. Mindössze csak bizonyos feltételeket szabtak meg, amelyek teljesítése esetén a *meghódítottak* megtarthatták alkotmányukat és méltóságukat,

Szembeszökő, mennyire megkönnyítette a rómaiak ez eljárása uralmuk kiterjesztését. A szabadsághoz szokott városok honfitársaik kormánya alatt egészen másként törődnek bele egy olyan uralomba, amelyet nem látnak, még ha az valamennyire nyomasztó is volna, mint az olyanba, amely állandóan szemük elé állítja szolgaságukat. Az emberek annál inkább vetik magukat karjaidba, minél távolabb látszol állani attól, hogy őket le akarjad igázni.

Persze ez nem azt jelenti, hogy erőszakos eszközöket ne alkalmazunk. A rómaiak sem idegenkedtek ettől az eszköztől sem, hanem mindig a vagy-vagy álláspontjára helyezkedtek. (Elmélkedések, II., 23.) Vagy teljesen megsemmisítették a védtelen ellenséget vagy kedvező feltételekkel nyerték meg a maguk számára. Kormányozni annyit tesz, — teszi hozzá — mint az alattvalókat olyan állapotban tartani, hogy ne tudjanak vagy ne akarjanak neked ártani. Ezt vagy azáltal érzük el, hogy elzárunk előlük minden utat, módot, amelyen ártalmasokká lehetnének, vagy azáltal, hogy annyi kedvezményben részesítjük őket, hogy nem volna észszerű, ha állapotukon változtatni akarnának.

Ne higyjük, mondja Líviussal, hogy egy nép vagy egy ember tovább maradjon meg oly helyzetben, amely őt fölháborítja, mint ameddig kénytelen vele! Ne bízunk az olyan békében, amelyet az emberek szolgaságnak éreznek!

A rómaiak külpolitikájából vezeti le azt az elvet is (Fejedelem, 3. fej.), hogy aki mást hatalmassá tesz, maga megy tönkre. Ezért igyekezzék az uralkodó leghatalmasabb szomszédjait gyengíteni és legyen védője gyengébb szomszédainak. A maga hatalmi körében lehetőleg ne engedjen nagyobb hatalmat létrejönni. «Anglia külpolitikáját — jegyzi meg Machiavelli e helyéről szólva Réz Mihály — is mindig ez az elv vezette. Az európai egyensúly jelszava Anglia e törekvésének palástja volt.»

Ennek keresztülvitele persze azt igényli, hogy necsak a pillanatnyi nehézségeket lássuk meg, hanem a még távoliakat is. Ha azt várjuk meg, amíg a bajok már itt vannak és már mindenki látja azokat, akkor rendszerint már nem lesz lehetséges azokon segíteni. Úgy vagyunk vele, mint a tüdővésszel, mondja Machiavelli. A baj kezdetén könnyű azt gyógyítani, csak nehéz felismerni. Amikor a baj már előrehaladt, könnyű azt felismerni, de nehéz meggyógyítani.

Ezzel ismét a kiváló államférfi jelentőségét emeli ki, akinek megvan hozzá a szeme akkor látni meg az államot fenyegető távoli veszedelmet, amikor más még nem veszi észre.

* * *

Machiavelli nevéhez leginkább azok az erkölcstelen tanácsok fűződtek, amelyekről ő maga mondja, hogy «az emberiség visszaborzad tőlük». (Elmélkedések, I., 26.) Amidőn Machiavelli nevét halljuk, elsősorban ezekre gondolunk; ezeket értjük machiavellizmus alatt. Lássunk belőlük néhányat:

A fejedelem szükségképen bizalmatlanná és ennélfogva háládatlanná kell hogy váljék győzedelmes hadvezére iránt. Ha a hadvezér ezt ki akarja

kerülni, hagyja el a győzelem után azonnal hadseregét és adja magát a fejedelem hatalmába. Ha ezt nem akarja, akkor tegyen meg mindent avégből, hogy a hódítás az övé maradjon s ne a fejedelemé legyen: szerezzék meg magának a katonaság és a lakosság hajlandóságát, kössön új szövetségeket a szomszédokkal, szállja meg a várakat, vesztegesse meg serege vezéreit, hogy hozzá átálljanak, tegye el láb alól azokat, akiket nem tud megvesztegetni és igyekezzék urát ezen az úton megbüntetni azért a háládatlanságért, amelyet az vele szemben tanúsított volna, ha módjában állott volna. Csakhogy — teszi hozzá sóhajtva (Elmélkedések, I. 30.) — az emberek nem tudnak sem egészen jók, sem egészen rosszak lenni. (Tehát még sem oly feneketlenül rosszak, mint Machiavelli rendszerint állítja?). — A hadvezérek rendszerint nem tudnak sem elég szerényen, sem elég erőszakosan viselkedni.

Avagy: Ha Appius Claudius decemvir magához akarta ragadni a hatalmat, akkor helyesen járt el, amidőn a plebejusokat ravaszul megtévesztve, a nép barátjának mutatkozott. Nem járt el azonban helyesen akkor, amidőn a decemvirek újabb kinevezése után elárulta képmutató természetét, — «finem facit ferendae alienae personae», mint Livius mondja, — még pedig annyira átmenet nélkül, hogy mindenkinek át kellett látnia álnokságát.

«Aki egy ideig jónak mutatta magát és aztán céljai kedvéért gonosszá akar vedleni, — vonja le a politikai tanulságot Machiavelli (Elmélkedések, I., 41.) — a kellő átmenetekkel tegye és az alkalmakat úgy használja föl, hogy mielőtt viselkedésének megváltozása folytán elveszítené régi népszerűségét, annyi új barátja legyen, hogy hatalmából ne veszítsen.»

Avagy: Képmutatás és ámitás nélkül nem lehet alacsony sorból hatalomra emelkedni. Ez áll az államokra nézve is mindaddig, amíg hatalmasokká nem lettek, amikor azután az erőszak egyedül is megteszi, így tett Róma is, amikor előbb szövetségeket szerzett, akiket azután utóbb alattvalóivá tett. (Elmélkedések, II., 13.)

Sőt: Minden fejedelemnek egyaránt szól a figyelmeztetés, hogy mindaddig nem ül biztonságban trónján, amíg azok élnek, akiket trónjáról elkergetett. (Elmélkedések, III., 4.)

Mindeneken túltesznek azonban e részben a «Fejedelem» ama hírhedt fejezetei, amelyekben Borgia Caesart nem átallja emelkedett gondolkozású embernek mondani és mintaképül állítani mindazok elé, akik szerencséjével és idegen fegyverrel szereztek meg trónjukat. S mindezt azért, mert meg volt hozzá a lelkiismeretlenség bátorsága elhárítani útjából mindenkit, akit veszedelmesnek tartott magára nézve; mert Sini-gagliában galádul megfojtatta színlelt barátsággal törbeccsált ellenségeit. (Fejedelem, 7. fej.)

Ép oly hűvösen ítél Machiavelli Agathoklesnek, Syracuse királyának és Oliverottónak, Fermo zsarnokának hitszegéseiről és mészárlásairól, csak azt a tanulságot szűrve le történetükből, hogy míg a jótéteményeket apránként, a kegyetlenségeket egyszerre kell elkövetni. (Fejedelem, 8. fej.)

Azért azonban legyen a fejedelemnek arra is gondja, hogy részt-

vevőnek tartásuk, csak ne vigye túlságba a részvétet. Borgia Caesar kegyetlen ember hírében állott, de ezzel a kegyetlenségével állította helyre a rendet a Romagnában. Az ő kegyetlensége résztvevőbb volt, mint a flórenci nép lágysága, amely eltűrte Pistoja pusztulását, nehogy kegyetlennek látszassék. Ebből adódik aztán az a vitakérdés, hogy mi jobb a fejedelemnek, ha szeretik, avagy ha félnek tőle? Jó neki mind a kettő. Minthogy azonban rendszerint az egyiket kell választanunk e kettő közül, mégis jobb lesz a félelemre építenünk. Ez Machiavelli pesszimizmusából folyó következtetés. A szeretet a háladatosság kötelékén nyugszik, amely azonban az emberi természet rosszasa miatt azonnal elszakad, mihelyt az önzéssel kerül szembe. A megfenyítéstől való félelem ellenben sohasem szűnik meg.

A fejedelem ügyeljen azonban, hogy csak féljék, de ne gyűlöljék. Ez a kettő jól összeegyeztethető. De ha nagy sereget vezet, akkor ne törődjék a kegyetlenség hírével, mert seregét csak így tarthatja kezében. (Fejedelem, 17. fejt.)

A szótartás is szép dolog, de — úgymond — nagy dolgokat mégis azok a fejedelmek vitték véghez, akik nem sokat gondoltak vele. Az okos uralkodó nem kell hogy szavát megtartsa, ha az okok, amelyek ígéreténél vezették, megváltoztak. Ha az emberek mind jók volnának — mondja Machiavelli — ez a tanács nem volna helyes, minthogy azonban gonoszak és úgy sem tartanak meg szavukat veled szemben, neked sem kell megtartanod a tiédet. Persze bevallani ezt sohasem kell. Ne tartsd meg szavadat, tanítja Machiavelli és indokold meg álnokságodat jogosoknak látszó érvekkel. Ilyen érveknek sohasem leszel szűkében. Megnyugtatóul még azt is hozzáteszi, hogy az emberek annyira együgyűek, hogy akárhányszor becsaphatod őket újból meg újból.

Ha a modern diplomácia machinációit olvassuk, szinte az az érzésünk, mintha Machiavelli könyvei nyomán járna el. Pedig megfordítva, Machiavelli könyvei írják le a diplomácia machinációit, amelyek nem sokat változtak 400 év alatt. «Merem állítani — mondja írónk — hogy nagyon hátrányos dolog mindig becsületesnek lenni.» A fejedelem tehát addig járjon a jó úton, amíg lehet, de tudjon gonosz is lenni, ha a szűkség úgy kívánja. Azért azonban ne hagyja el száját egy szó sem, amely nem csöpög az erkölcsből. Mert az emberek a látszat szerint ítélnék. Hogy minek látszol, azt mindenki látja; de csak kevesen érzik, hogy mi vagy. (Fejedelem, 18. fejt.)

És így tovább és így tovább! Nincs miért végiggázolnunk a tanácsok e posványán. A mi szempontunkból úgy sem a részletek különlegességei a fontosak, hanem az egésznek elvi jelentősége.

Ebből a szempontból pedig az eddigiek alapján is megvonhatjuk ítéletünket.

Igaz, hogy Machiavelli — ezt még előre kell bocsátanunk — nem mindig feltétlenül ajánlja borzasztó tanácsait, bár gyakran jár el így is, hanem rendszerint csak mint bizonyos célok elérésére szolgáló eszközöket állapítja meg azokat. Így pl. azt mondja Elmélgédeiseiben (I., 26.), miután elősorolja mindazokat az erőszakosságokat, amelyeket annak el

kell követnie, aki zsarnokságot akar létesíteni: «Ezek bizony kegyetlen eszközök, amelyek nemcsak a kereszténység tanaival ellenkeznek, hanem amelyektől az emberiség vissza is borzad. Aki ember, kerülje ezeket és inkább éljen mint polgár az ismeretlenség sötétségében, semhogy koronát viseljen annyi hozzá hasonló teremtmény romlására. Aki azonban ezen a jó úton járni nem akar, annak, ha fenn akar maradni, ezekhez az eszközökhöz kell nyúlnia. Az emberek rendszerint bizonyos középutat választanak, amely mindennél ártalmasabb, mert nem értenek sem ahhoz, hogy egészen jók, sem ahhoz, hogy egészen rosszak legyenek.»

Machiavelli ehhez hasonló helyeit és ilyen számos van, ritkán szokták idézni. Pedig fontosak írónk megértésére. Ezek mutatják legjobban, hogy munkáiban tulajdonképpen csak az eszközök egy tanát akarja nyújtani, de jóformán egészen hiányzik belőlük a célok tana és ezzel az az abroncs, amely tanácsainak széthulló bokrétáját egységbe foglalná. Ilyenképpen hol az egyik, hol a másik félnek oszt jó tanácsot. Megmondja, mit kell tennie az ura ellen lázadó hadvezérnek, mit a fejedelemnek, mit a felbőszült tömegnek. S mindez jórészt onnan van, hogy ő tulajdonképpen nem keresi a politikai célokat, csak a politikai eszközöket. Megdöbbenő erkölcstelenségét előadásának ez a tanácsadó hangja teszi sokszor különösen bántóvá, holott tulajdonképpen nem is rejlik mögötte mindig írónknak valamely személyes állásfoglalása, hanem pusztán csak okozati összefüggések megállapítása akar lenni. A tanácsadás formája gyakran csak «façon de parler» nála. Machiavelli azt akarja mondani, hogy ha az összeverődött tömeg nem választ azonnal vezetőt, akkor nem veszedelmes. Ezt el lehet mondani így is: ha célt akar érni, siessen vezért választani, holott nyilván nem a felbőszült tömegek számára írja munkáját. Ő épen úgy kifejti, mit kell tenniük az összeesküvőknek, mint azt, hogy mit kell tenni az összeesküvés ellen. Amikor néha a hideg fut végig hátunkon tanácsainak hallatára, gyakran voltaképpen csak okozati összefüggés megállapításáról van szó, mert azt az igazságot, hogy A szükségképpen B-t idézi elő, kifejezhetem úgy is, hogy aki B-t akarja, annak A-hoz kell nyúlnia.

Persze az is igaz, hogy az író azért is felelős, hogy a kifejezőmódnak melyik formáját választja.

* * *

Az ő politikája az eszközök tudománya tetszésszerű célok elérésére. Minden munkái elé egy nagy Ha-t kell írunk. Ha ezt vagy amazt akarjuk, úgy ezt vagy amazt kell tennünk. De hogy ezt kell-e akarnunk inkább vagy amazt, arról kevésbé esik szó bennük. Így kereshette az «Elmélkedések»-ben a szabad alkotmányok feltételeit, míg a «Fejedelm»-ben az egyeduralkodó eszközöket kutatja. Mind a kettőt egyforma kérlelhetetlenséggel és radikalizmussal, legjobban attól irtózva, hogy az átlagemberek középútján haladva, fél munkát végezzen.

Machiavelli, aki ismerte Platónt, nem tanulta meg tőle, hogy az ember erkölcsi egészségének mekkora államfenntartó ereje van. Nincsen szeme az áldozatkész hazaszeretet nagy politikai jelentősége számára. Ő a kis és nagy állami felfangok utólérhetetlen prókátora marad, aki nem kényes a tekintetben, hogy minő ügyek védelmére vállalkozik. Nagy

tapasztalatával elügyvédkednék akárminő párt javára. Könyvei a politikai condottiere kis kátéi. Hol ennek, hol annak helyzetébe képzele magát és minden különösebb cél nélkül tanítja a politika mesterségét, mint ahogy a vívómester is bárkit megtanít a kardforgatásra, nem kérdeve, hogy az illető mire fogja használni tudományát. Valósággal ellenképe Platónnak az államtan irodalmában, egy megfordított Platon. Platon a messzefekvő nagy célok, a végső ideálok mestere. Ő nem a mának hasznosságait nézi, hanem az örök igazság parancsait. Főként a «Politeia»-ban egészen ezekre a távoli ideálokra függeszti szemét.

S e nagy célok kitűzése nélkül nincs politikai tudomány. A célok tudományának pedig bele kell illeszkednie a végcélok tudományába. Végső céljait tehát a politika is csak az etikától nyerheti.

Machiavellinek a célok illetén tudománya iránt nincsen érzéke. Még hivalkodik is vele. De a politikai eszközök mesterségében annál nagyobb ügyességre tett szert. Így az államtan tudományának tőle is van mit tanulnia. Az eszközök megelégsége ez a mestersége ugyanis végeredményben nem egyéb, mint bizonyos okozati összefüggések megállapítása. Ez pedig ugyancsak fontos része tudományunknak. Az állami történes reális világát is ismernie kell annak, aki hozzá akar szólni az államok dolgaihoz. Nem elég kitűznünk a célt. Tudnunk kell azt is, hogy miként valósítható az meg. S tudnunk kell, hogy mi valósítható meg egyáltalában s mi nem. Hogy tehát melyik úton indulhatunk el a végső cél felé, azt a politika, mint az eszközök tudománya, mondhatja csak meg. Nem rohanhatunk neki vakon a végcélnak, ha közben tatóngó örvény fenyeget.

Ha például adva van az a mindennél erősebb tény, hogy az állami tagoltság e világában csak az államon keresztül juthatunk a morál teljességéhez, úgy mindenképp hűnek kell lennem az államhoz s azt kell nagyra tennem.

Ez a szempont is nem egyszer felcsillan, nem egyszer egész határozottsággal lép elénk Machiavelli írásaiban. Jóllehet a csalás minden ügyletnél gyalázatos, a háborúban mégis dicséretet érdemel — mondja Elmélkedéseiben, III., 40. — és dicsőséget hozó és aki az ellenséget csel-lel győzi le, éppen annyi dicsőséget arat, mint aki erővel gyűri le.

Íme Machiavelli meglátta a nagy problémát! És gondolkozásának kérlelhetetlen kíméletlenségével ránk kényszerítette, úgy hogy gondolkodó elme többé nem térhet ki előle. Csak nem volt hozzá elég mély gondolkodó, hogy a nagy problémát, amelyet éles elméje vakító fényével megvilágított, meg is oldja.

Néha közel jár hozzá, hogy valamelyes rendszert találjon tanácsai számára és meglelje a célok és eszközök hierarchiáját: Ahol a hazának létéről vagy nemlétéről van szó, ott ne zavarjon meg annak megfontolása, hogy igazságos vagy nem igazságos, emberséges vagy kegyetlen, dicséretes vagy kárhuzatos-e valamely eszköz, hanem minden egyébre való tekintet nélkül meg kell tennünk, ami életét megmenti és szabadságát megőrzi. (Elmélkedések, III. 41.)

Néha felcsillan az a mentség (Fejedelem, 19. fej.), hogy a fejedelem azért is kénytelen a rosszaságra, mert azok, akikre szüksége van hatal-

mának fenntartására, romlottak. Rosszat kell tennie a politikusnak, mert az emberek, akikre támaszkodnia kell, rosszak. Mintha azt mondaná Machiavelli: Gonosz emberek állama nem lehet el gonoszság nélkül; de állam híján még csak növekednék a gonoszság birodalma.

Másutt ismét (Fejedelem, 15. fej.) a következőképpen próbálja meg számot adni a cél meg az eszköz viszonyáról:

Sokan képzeltek el maguknak államokat, aminőket soha sem látott senki. Ő ellenben inkább a valóság képét akarja nyújtani, semmint a képzetet alkotását. A különbség igen nagy a között, ahogyan élünk és a között, ahogyan élnünk kellene; úgy hogy aki nem ügyel arra, hogy valósággal mint cselekszenek az emberek és csak azzal gondol, hogy miként kellene cselekedniök, inkább vesztén fáradozik, semmint boldogulásán. Annak, aki mindenben a jót akarná tenni, el kellene vesznie annyi nem jó ember között. Ezért egy fejedelemnek, aki hatalmon akar maradni, meg kell tanulnia nem jónak lenni s ezzel a tudományával a körülményekhez képest élni vagy nem élni. A nagy probléma tehát egyre-másra írónk elé lép, akinek azonban, mint mondók, az a nagy hibája, hogy az igazság néhány felcsillanásától eltekintve egyáltalában nem gondol azzal, hogy miként kellene az embereknek cselekedniök, hanem a helyes célokkal nem sokat törődve, csak a tetszés szerinti célok eszközeit keresi mindenféle sikernek egyforma dicséretét zengve. Ha nála célokról egyáltalán szó lehet, még Réz Mihálynak a megállapítása (i. m. 412 l.) jellemzi azokat legáltalában, ahogy nála a hatalom nemcsak eszköz, hanem cél is». Ezért nem számíthatjuk Machiavellit az államtudomány legnagyobbjai közé, mert hiányzik belőle valami, ami nélkül ebben a tudományban nincsen igazi nagyság. Ő csak az eszközök megelégedésének genieje, de a célok kitűzésének tudományában kontár. Célok dolgában nyakig benne rekedt kora kátyújában s bő történelemtudása sem segítette fel oly magaslatra, ahonnan azon túl látni képes lett volna. Ehhez nem volt sem elég filozófiai műveltsége, sem elég lelki emelkedettsége. Éles elméje volt, de tompa erkölcsi érzéke. Művei mindig ékes bizonyosságú fognak szolgálni annak, hogy a politika nem egyszerű eszélyesség, nem pusztán az állami ravaszságnak pokoli tudománya. Ha a morál meg nem nemesíti és nem ad neki szárnyakat, a pusztá eszélyesség a sárban kúszó kígyó marad, amely onnan merő okosságával nem tud felemelkedni. A renaissancekori államvilág szétporlott atomjaiból nagy és tartós politikai egységeket pusztá ravaszsággal nem lehetett felépíteni. Ehhez a feladathoz morál kell. Morál a buzgó kötelességteljesítés önfeláldozásának értelmében és morál a tömegeket megmozgató, erőiket a végsőkig megfeszítő nagy és lelkesítő politikai célok értelmében. A lelkesedés lendítő kerekének segítsége nélkül a történelem szekere megrekedne az önzések fertőjében. Szóval a Machiavelli embere sohasem lett volna képes a régi Róma példájának megismétlésére. Ahhoz az az ember kellett, akit Machiavelli nem látott meg, az igazi ember, a minden gonoszsága mellett lelke jobbik felével mégis mégis nagy dolgokért hevülő ember. Mert ezt meg nem látta, félszeg munkák maradnak Flórenc túlontúl okos követének könyvei.

Vannak, akik Machiavelli munkáinak titkos kulesát és tulajdonképpeni végső célját a Fejedelemről szóló könyvének lendületes zárószavaiban vélik feltalálhatni. Ha idéztük Machiavelli könyveinek ama fejezeteit, amelyek erkölcsi érzésünket felháborítják, ne hagyjuk említetlen e lendületes sorokat sem. Symonds azt írja róluk, hogy a Principe zárófejezete «tartalmazza a gyakorlati feladatot, melyre az egész értekezés céloz; a hazafias gondolatot, amely a megelőző lapok legsötétebbjeire is a fény egy nemét árasztja. Machiavelli Thetisként belemártja Achillesét a pokoli tanácsok Styxébe; Cheiron példájára megmutatja neki: miképen egyesítse az emberi és állati természetet az, aki kénytelen a farkas fogait kitörni, saját lábait pedig a töröktől menten tartani; és számára sérthetetlen fegyverzetet kovácsol, mint Hephaistos. Mindez csak magyarázata egy feladatnak s ez: Olaszország megszábadítása a barbároktól.» (Renaissance Olaszországban, I, 246—247.) Hasonló véleményen van Hegel is. Concha Győző «a nemzeti államalakulás első elkéseredett jajkiáltásának» mondja Machiavelli Fejedelmét az újkor kezdetén. «Inkább kívánja, — úgymond, — bárminő erkölcstelen és embertelen eszközökkel történjék is, nemzete megalakulását, mint az emberinek csak eszményi létezését, a valóságban pedig az egyéni önkénynek uralmát.» (Concha, Politika, I, 76.) Réz Mihály (i. m. 415. 1.) nem tartja, hogy Machiavelli egész tanítása ennek a célnak szolgált volna. «Nemzeti érzése kétségtelenül erős s politikai világnézetének alakulására kétségtelenül kihatott. De az erkölcstelen eszközök használhatását sehol sem korlátozza abban az értelemben, hogy azok csak nemzeti célok elérésére volnának megengedhetők. Castruccio Castracani-ról szóló tanulmánya ennek döntő bizonyosságául szolgál. Nincsen ennek az életében semmi nemzeti törekvésnek nyoma. Harcias, uralomra vágyó természet, melyet kezdetben az önvédelem, később a becsvágy sodor folytonos kegyetlenségekbe és álnokságokba. Nem egy magasabb — nemzeti — céllal menti ezeket maga Castruccio Castracani sem, hanem azt mondja, hogy a siker és nem a sikerre vezető eszközök hozzák a dicsőséget» Bármint legyen, — magam is inkább a Réz nézetén vagyok, — az az elvitázhatatlan jelentősége megvan e híres 26. fejezetnek, hogy abban szólalt meg nemes szavakban az a nagy eszme, amely azóta Európa leghatalmasabb uralkodó eszméjévé lőn, itt csendül fel először az egységes nemzeti állam himnusa: «Olaszország félholtan várja a hőst, aki ismét helyreállítsa az elszenvedett csapások után, aki végét szakassza Lombardia fosztogatásának és pusztításának, a Romagna és Nápoly szipolyozásának és sarcolásának; aki a már oly hosszú ideje üszkösödő sebeket meggyógyítsa. Lásd, miként könyörög népe Istenhez, hogy küldjön valakit, aki a barbárok kegyetlenségétől és önkényitől megvédjé! Lásd, készen áll követni a zászlót, ha volna aki kibontsa!» «Ne szalasszuk el a jelen alkalmat, hadd lássa meg végre Olaszország annyi idő után felszabadítóját! Ki nem mondhatom, mily forró vágygal fogadnák őt mind a tartományok, amelyek az idegenek áradatától annyit szenvedtek; mily bosszúszomjjal, mily törhetetlen hűséggel, minő kegyelettel, az örömkönnyük mily áradatával! Kapu maradna-e zárva előtte? Hol a város, amely neki az engedelmisséget megtagadná? Irigység szállhatna-e vele szembe? Melyik olasz volna rá képes, hogy ne kövesse?

Az idegenek uralma undorító! Így hát határozza el magát fenséges házad azzal a lelkesedéssel és bizalommal, amellyel igaz ügyhöz kezdünk, hogy lobogói alatt nemesedjék meg újból honunk és válják valóra Petrarca jóslata: «Erény ragad fegyvert durva önkény ellen; a csata rövid lesz: még él az olaszban a római jellem.»

Rövid ugyan nem vala a csata. Utolsó hulláma napjainkig csapott fel. De a Machiavelli kürtje harsogta el egyik legelső riadóját.

Machiavelli romlottságáért rendszerint korát szokták felelőssé tenni. Kétségtelen is, hogy írásainak mindenik lapján ez a kor tükröződik; — közvetlenebbül és hívebben, mint e kor történetíróinak egy-egy mesterművében. Ez a kor tükröződik Machiavelli színműveiben is; teszem a Mandragorában, amelyről Voltaire — túlozva ugyan — azt mondta, hogy ez az egy darab talán többet ér, mint Aristophanes összes művei s amely Macaulay ítélete szerint csak a Moliére legjobb darabjainál kevésbé jó. Ha ismerjük Machiavelli színműveit, amelyekben közvetlenebbül szól hozzánk az ember, nem fogunk rajta csodálkozni, hogy az államról elmélkedő Machiavelli nem árul el erkölcsi aggodalmakat. Egészen a Bocaccio sikamlós históriáinak légkörében mozognak.

De végül is, átháríthatjuk-e egészen egy ember erkölcsi felelősségét a korra, amelyben élt? És nem szülte-e ez a kor Savonarolát is? Ugyanaz a Flórenc hallotta a domonkos barát felháborodott mennydörgését, amelyben Machiavelli gúnyos mosolyát hordozta körül. Machiavelli hallotta is prédikálni a barátot, akinek erkölcsi emelkedettsége egyetlen rokon hűrt sem rezegtetett meg lelkében. Csak bosszúságot tudott érezni a felett, hogy egy ilyen barát vezeti a város népét s bukása csak a megelégedés érzését kelti fel benne.

Egészen másként hat írónkra a Borgia Caesar egyénisége. Ez az emberbőrbe bujt fenevad csodálattal tölti el. Kétszer került hozzá követésbe. Egyszer éppen a Borgia pokoliságának tetőfokán, a sinigagliai mészárlás idején. Borgia Caesar a törbe csalt szövetségesek legyilkoltatása után éjjeli két óraker felkelteti Flórenc követét és ujjongva újságolja neki a történetet. Egy Shakespeare tollára méltó jelenet: Az elvetemült erőszak prototypusa, Borgia Caesar és a politikai kíméletlenség nagy theoretikusa, Machiavelli, a még gőzölgő hullák felett megbeszéli a világtörténelem egyik legnagyobb gaszágát! De tudósunk csodálatát nem hűtötte le semmiféle gyalázat. A hatalom szerzés genieje úgy fascinálta, mint a kígyó a madarat. Még flórenci kortársai is sokalták követjüknek e nagy gonosztevőért való lelkes érdeklődését és róla szóló jelentéseinek melegségét. Ami azonban nem akadályozta meg írónkat abban, hogy a Fejedelemben is az államművészet dicsfényével próbálja övezni az elvetemültség e geniejének homlokát. Ha Savonarola számára nem volt egy megértő hangja, egy percnyi részvéte, Borgia számára nem volt egy szikrányi undora, egy szemernyi megvetése. Ez elég sokat mond.

Csak naiv írók, rossz emberismerők, de mindenesetre rossz Machiavelli-ismerők agyában születhetett meg az a képtelen feltevés, hogy

a sinigagliai mézszárlás gondolata Machiavellitől származik s hogy ő sugalmazta volna azt Borgia Caesarnak. A történelmi tények is ellenemondanak, de kettejük közül nem Machiavelli befolyásolta a másikat, hanem a Borgia pokoli természete inspirálta a Fejedelmet. A kis Borgia inkább utálta volna a nagyot, de nem bámulta volna olyan csodálkozó, szinte áhítatos érdeklődéssel. Ez az elámulás inkább a nem annyira cselekvő, mint a cselekvést imádó elméldőre, a cselekvés theoretikusára vall, a cselekedni vágyás emberére, akit a biztoskezü, sohasem habozó, scrupulusokat nem ismerő, ellenfeleire kánya-módra lecsapó, eszükön messze túljáró gonosztevő-kalandor sikerei megbűvöltek, mint ahogy már a Castruccio Castracani életleírásában is kimutatta az ilyen természetek iránti csodálatát. Ezért bámulta Kyrost is és ezért kereste-kutatta a római sikerek titkát.

Machiavelli maga nem volt a sikerek embere. Környezetére nem tudott különösebben hatni. Nem volt suggestiv egyéniség. Kortársai képzelőtehetségét nem foglalkoztatta úgy, mint az utókorét. Innen van, hogy minden éleseszsége és buzgalma mellett is mindig csak másodrendű követésekkel bízták meg. Még ha fontosabb személyhez is került követésbe, mint a pápához, a francia királyhoz, vagy Borgia Caesarhoz, úgy az alkalom nem volt különösebben fontos, s csak húzás-halasztás, vagy előzetes puhatólódzás volt feladata. Jóllehet lelke mélyén a cselekvés tüze emésztette, az ő hatásának eszköze a toll. Sikereit nem tetteivel, hanem könyveivel érte el.

Kell-e fényesebb bizonyíték annál, hogy a Fejedelemről szóló munkája dedicatiójával akarja elfeledtetni a Mediciekkal köztársasági múltját — persze sikertelenül. Hány ember tudta elérni azóta, hogy kényelmesen álljon át egyik párt szolgálatából a másikba és felejtse el kényelmetlenné vált politikai múltját. De Machiavellinek nem sikerült. Megtanítja a világ politikai kalandorait, hogyan kell a hatalmat megszerezni és nem tudja magát egykori ellenfelei kegyeibe fogadtatni. Ország-világnak, császároknak és pápáknak szolgál tanáccsal, (egyik fejezetében még a tanácsadók számára is vannak tanácsai), de ő maga nem képes magát visszafogadtatni Flórenc szolgálatába. Ő, gyakorlatiasság nagy theoretikusa, ó ravaszság és csalfaság furcsa apostola, mily kevés álnokság és élelmeség lehetett benned, amidőn a magad dolgáról volt szó!

Más dolog a hatalmat megszerezni tudni és más dolog csak azt tudni, miként kell a hatalmat megszerezni. Hogy Machiavelli mennyire Csak az utóbbi tudta, s mennyire nem volt maga Borgia Caesarhoz hasonló, jól mutatja Don Michele-vel vallott kudarca is. Amidőn ugyanis Machiavelli megpróbálhatta régi tervének, az állandó hadseregnek, gyakorlati megvalósítását és fegyelmet igyekezett önteni rakoncátlan csapataiba, gondolt egy merészet és Borgia Caesarnak rettegett véreskezü pribékjét, a spanyol Don Michelet fogadta meg erre a célra. De amilyen félelmetesen vak eszköz volt ez a kegyetlenségéről híres pribék a nagy kalandor kezében, oly közönséges rakoncátlan condottiere lett belőle a Machiavelli keze alatt. Nem, Machiavelli nem volt Borgia Caesar, csak bámulója volt Borgia Caesarnak.

Sokan Machiavellit nagy praktikusnak tartják. Én nem tudom ezt

a felfogást osztani. A nagy praktikusok más fából vannak faragva. Ő praktikusnak túlelméleti és csak theoretikusnak túlságosan gyakorlati. Egészen véve van benne valami félszeg vonás, valami a helyüket meg nem talált géniék fajtájából, holott a nagy praktikusok mindig megtalálják helyüket.

De közel jutottunk hozzá, hogy mi is beleessünk a Machiavellivel foglalkozó íróknak abba a rendes hibájába, hogy Machiavelli furcsa érdekessége túlságosan magára vonja figyelmünket és hogy gyakran inkább az emberrel foglalkozunk, semmint tanaival.

Térjünk tehát ismét vissza Machiavellitől a Machiavelli könyveihez!

Ha Machiavelli erkölcstelenségét nem is mentheti korának romlottsága, az viszont igaz marad, hogy Machiavellit nem érthetjük meg, ha nem helyezük bele abba a sajátságos korbá, amelyben élt és viszont ezt a világot, amely őt körülvette semmi sem képes annyira megeleveníteni, mint az ő írásai. Végül is korunk és környezetünk bélyegét megannyian magunkon hordozzuk letörülhetetlenül. Rajta van az még a filozófus gondolatain is, aki viszonylag még leginkább szárnyal túl kora és nemzete határain, mert szemeit szereti elfordítani a múlt dolgokról és az örökkévalóságokra igyekszik azokat függeszteni. Az állambölcész a dolog természetete szerint mindig többet hordoz magán korának és nemzetének színeiből, mert az állam reálisabb és konkrétebb, elevenebb valami a pusztá gondolatnál és így aki az államról mondja el gondolatait, szükségképpen korhoz és nemzethez kötöttebb annál, aki a merő gondolkodásról gondolkodik.

Machiavellin különösen erős korának bélyege és földjének illata. Ő mindenki másnál többet visz magával földjének rögeiből, akkor is, amikor az elmélet szárnyait bontogatja. Ezért az állambölcész története e szempontból is nehéz helyzetben van, ha arról van szó, hogy tanításaiából mit helyezhet el tudománya örök igazságainak kincsházájában.

A Machiavelli Itáliája atomjaira volt töredeztve. Város város ellen, család család ellen, ember ember ellen állott harcban. Apró városkák apró intrikákat szőnek, máról holnapra váltakozó alkotmányok és kényurak alatt élnek. Kalandorok emelkednek fel a szennyes homályból hatalmas zsoldosokká és tűnnek el ismét. Néhány száz és olykor még kevesebb katona visel háborúkat. Pár forintos kölcsönökért folynak tárgyalások. Hihetetlenül zavaros kavarodása ez az Itália apró kényurak meg nem szűnő kicsinyes intrikáinak, hazudozásainak, óráról órára változó csoportosulásának, bomladozó és újra próbálkozó szövetkezéseinek, amelyek megtartására már megkötésük pillanatában épp oly kevéssé gondolt az egyik fél, mint amilyen kevéssé számíthatott arra, hogy meg fogja tartani a másik. Gyilkos és mérgek, összeesküvés és hitszegés rendes politikai fegyverek.

Ebben a világban forgott nyughatatlanul Flórenc követe; ennek prizmján keresztül szóródtak szét az ókori történelem sugarai, amíg az ő szemébe értek. Ennek a világnak szólnak tanácsai.

A mi szemünknek ez az államrendszer a teljes anarchia képét mutatja, amelybe legfeljebb az által kerül bele nagyobb stílus, bár nem kisebb

felfordultság, hogy hol az egyik, hol a másik fél fordul segítségért hol az egyik, hol a másik európai nagyhatalomhoz, úgy hogy a francia király, a spanyol király és a német császár zsoldosainak dúlásai még fokozzák Itália általános zavarát.

Ennek a kornak lázas pulzusa lüktet a Machiavelli írásaiban.

Machiavelli Itáliájának ez a darabokra töredezettsége voltaképpen az egész politikát külpolitikává tette. Már Macaulay is kiemeli Machiavelli-ről szóló esszejében, hogy az akkori olasz államok sorsa inkább diplomatáik ügyességétől, semmint belső igazgatásuktól függött. Innen van, hogy Machiavellinek azok a fejtegetései különösen becsesek, amelyek a külpolitikára vonatkoznak. Már a római birodalom sikereit illető kutatásait is ez a külpolitikai vonás járja át. Erre a szempontra különösen képesítette követi működése is. A Fejedelem külpolitikai vonatkozásai is erős realizmusról tesznek tanúságot.

Szomszédok háborúja esetén — mondja a 21. fejezetben — nem jó semlegesnek maradni. Ha a viszonyok olyanok, hogy valamelyik fél győzelme esetén tartanunk kell a győzőtől, úgy azért nem jó a semlegesség, mert a győzőnek nem kellene a gyanús barátok, akik a bajban nem segítettek s a legyőzött pedig szintén nem áll melléd, mert te sem támogattad.

Igaz, ha az győz, aki mellé álltál, ezáltal csak még hatalmasabbá tette és így az ő befolyása alá kerülsz. De legalább le lesz neked kötelezve. Másfelől a győzelmek rendszerint nem is oly teljesek és zavartalanok, hogy a győzőnek semmi tekintettel sem kellene rád lennie. Ha viszont az a fél marad alul, akit te segítettél, úgy legalább ennek támogatásában részesülsz és részesévé válsz sorsának, amely ismét jóra is fordulhat.

Ha viszont a küzdő szomszédok egyikétől sem kell tartanod győzelmük esetére, úgy annál inkább teszed bölcsen, ha valamelyikük pártjára állasz. Mert így éppen annak a szomszédodnak a segítségével döntöd meg a másikat, akinek meg kellene azt mentenie, ha bölcs volna és aki győzelme révén a te hatalmadba kerül. Ez annál is inkább így áll, mert ilyen esetben lehetetlen, hogy az, akinek pártjára állasz, ne győzzön.

Amíg azonban nem kell, ne szövetkezz nálad hatalmasbakkal, mert győzelmek esetén az ő hatalmába kerülsz; már pedig a fejedelem kerülje, hogy mások kegyétől függjön.

Az a háború igazságos, — mondja a Fejedelem 26. fejezetében, — amelyik szükséges és azok a fegyverek kegyesek, amelyek egyedüli reménysegeink.

Nagyon találóan jegyzi meg Réz Mihály Machiavelliről szóló mélyen járó tanulmányában (Budapesti Szemle, 1917. évf. 85. 1.): «Machiavelli oly elveket ajánl a belpolitikában, melyeknek követése a külpolitikában ma is kevésbé kivétel, mint szabály. Az önzés kíméletlensége, az erősebb joga, a mindenáron való uralom, ma is külpolitikai szabály. Az erőszak, a kijátszás, az adott ígéretek be nem tartása ma is mindennapi eszköze és azon diplomáciai fogások, melyekkel lepleztetnek, ethikai értékét aligha emelik.»

Mínthogy a Machiavelli korabeli olasz államtörmelék egész politikája a külpolitika, az örökös harc és háború, cselszövények, szövetségek és ellenszövetségek jegyében folyt le, a külpolitika eszközei átjárják a belsőt is, a külpolitika valósággal felszívja a belsőt. Ezért a Machiavelli tanácsai nem találnak sehogysem viszonylag nyugalomban élő nagy birodalmak belső életére. De sok igazságot tartalmaznak az államközi politikára nézve. Vagyis tudni kell Machiavellit olvasni. Tudnunk kell tanulni tőle.

Tekintetének ez a külpolitikai irányzottsága, a reális hatalmi viszonyok nagy jelentőségének kellő értékelése vezette Machiavelli érdeklődését a hadászati kérdések felé. Tudta, hogy az állam kifelé annyit ér, amennyit fizikai erejének nyomatékával biztosítani tud elhatározásaiból. Külpolitikai messzélés és katonai erő, ez az a két pillér, amelyre az államot fektetni kívánja s valóban jobb alapokat ma, ötödfélszáz esztendő múltán sem jelölhet meg egy állambölcsész. Az állam fegyveres erejének szervezetéről s annak használatáról külön kötetet is írt; de minden politikai munkáját keresztül-kasul szövik hadtörténeti és hadszervezeti kérdések tárgyalásai. «Minden állam fundamentuma a jó hadsereg, mondja Elmélkedéseiben (III., 31). Ahol ez hiányzik, ott nem lehet sem jó törvény, sem bármi egyéb jó dolog.» «Viszont ahol jó a fegyver — visszahangozza a Fejedelemben (12. fej.) — már csak ezért is jó a törvény.» A zsoldos seregek rendszerét nem győzi kárhozatni. Ezt a rendszert okolja Itália hanyatlásáért, erre vezeti vissza a római birodalom összeomlását is. A zsold nem elég ahhoz, hogy a zsoldos meg akarjon halni érted. Ha gyáva, neked rossz, Inert elveszted a csatát; ha győz, neked rossz, mert vagy attól kell félned, hogy ellenségedhez pártol, vagy attól, hogy ő maga jó ellened. (Fejed. 12. fej.) Ugyanez áll az idegen segédhadakról. Saját fegyverek híján nincsen biztos trón. (13. fej.) Ezért ne szűnjék meg a fejedelem a háborúra gondolni. A hadtudomány legyen a mestersége. Elsősorban katona legyen. A hadviselés követelményei szempontjából magasztalja (Elmék. I. 34) a római diktátorság intézményét is, mint Róma nagyságának egyik eszközét.

* * *

Machiavelli hibái szembeötlők és eléggé ismeretesek. Az államtan klasszikusaitól azonban nemcsak úgy tanulunk, ha hibáikat elkerülni igyekszünk, hanem elsősorban azáltal, ha megtanuljuk, miben kell őket követnünk. Ha Machiavellire nézve vetjük fel ezt a kérdést, hogy mivel gazdagította tudományunk érckészletét, azt kell felelnünk, hogy jelentősége nem valamelyik különleges tételében rejlik, hanem államnézésének realitásában, az állam fontosságának meglátásában, történelmi felfogásának államiasságában, politikai realizmussal való átítatottságában.

Ha Machiavelli számos tétele nem is állja meg a bírálatot, ha gyakran elhamarkodottak is általánosításai és legtöbbször csak bizonyos megszorításokkal igazak; ha sokszor a saját kora különleges igényeihez szabta is tanításait, egy nagy érdeme elvitázhatatlan: megtanít bennünket az államférfi szemével nézni az államot; a politika szempontjából vizsgálni és elemezni a történelmet. Nem ismerek egy második író, aki ennyire a

politikus szemével tudta volna nézni a történelmet és aki annyira megtanítana bennünket elemzéseivel, hogy az események külszíne és a jogi formások mögött a politikailag fontos szempontokra, az erőtevézőkre, a hatalmi viszonyokra irányozzuk tekintetünket. A dolgokat sohasem önmagukért és önmagukban, hanem csak állami vonatkozásukban látja. A vallásból például semmit sem lát meg, mint annak politikai vonatkozásait (Elmélk. I. 11), a nagy államférfi politikai értékét senki sem érezte meg világosabban; a hadviselés és katonáskodás rendszereinek politikai értéke különösen érdekelte, a morálra ritkán tér rá, de ha észreveszi, csak a kormányzat segédeszközéeként veszi számba. (Elmélk. I. 17.)

Könnyű uralkodni — úgymond (Elm. I, 55) — azokban az államokban, amelyek lakossága vallásos és jó erkölcsű. Ahol az erkölcsök hiányzanak, nem sok jót várhatunk. Így nem sok jót vár a korabeli Itáliától, Franciaországtól és Spanyolországtól. Németországban ellenben még széltében van vallás és erkölcs; innen annyi szabad város.

Ha e városok valamelyikének pénzre van szüksége, — mondja Machiavelli, — a hatóság elrendeli, hogy minden polgár fizesse be jövedelmének egy vagy két százalékát. Erre mindenikük megjelenik az adószedő előtt és esküt téve, hogy annyit fog fizetni, amennyivel tartozik, tanúk nélkül egy zárt perselybe helyezi el azt az összeget, amelynek fizetésére magát lelkiismerete szerint kötelezettnek tartja.

A morális nagyságot is csak akkor értékeli, ha az állam nagyságát szolgálja. Így bámulni tudja a római hadvezéreket, akik szegénységben éltek s minden gazdagságot az államnak szereztek meg; bámulja őket, de csak mint polgárokat, akiket hadseregük élén gondolkodásuk emelkedettségében semmi sem tudott rettenteni és akik a magánéletbe visszatérve takarékosan éltek, kicsi vagyonukat gondozva, a hatóságoknak engedelmességgel s tisztelve fellebbvalóikat.

Keze alatt megelevenedik és újból politikává válik a történelem. «Fű kizöldül ó sírhanton, bajnok ébred hősi lanton.» Az ő útmutatása szerint bele látunk a régi államok gépezetébe. Ennek az államnézésnek művészetében rejlik az ő igazi eredetisége és nagysága. Machiavellit, néhány általános tételre redukálni akarni annyit tesz, mint Machiavellit félreérteni. Miként a jogtanítás feladata elsősorban nem az, hogy a paragrafusok rendelkezéseit véssé emlékezetünkbe, hanem az, hogy megtanítsa arra, amit jogász gondolkodásnak szoktunk mondani, hogy megtanítsa a kérdéseknek a jogász szempontjából való helyes feltevésére és a megoldás mikéntjére, úgy az államtudomány nem legutolsó feladata megtanítani a politikai gondolkodásra; megtanítani a kérdésnek politikailag helyes feltevésére, az állam meglátására, az államférfi munkájának helyes értékelésére, szóval az államas gondolkodásra.

Napjainkban, amikor az államról szóló irodalom annyira kedveli a simplista doctrinair tanokat, amelyek néhány egyszerű formulára redukálnák az államok életét és a történelem útjait, amidőn pacifizmus, szocializmus, anarchizmus, kommunizmus, történelmi materializmus és egyéb szociológiai iskolák vetekednek egymással ilyen állítólagos törvényszerűségek és tendenciák kitalálásában s amidőn ezek könnyű terje-

dése széles körök államnézését rontja meg és ferdíti el, minden hibái mellett is egészségesebb szemléletet kelthet bennünk Machiavelli realizmusa, amelyből megtanulhatjuk, hogy irreális formulák helyett a nagy nemzetek és a nagy államférfiak politikai praxisán, a történelem példáinak politikai elemzésével élesítsük szemünket korunk politikájának megértésére.

Ilyen, a politikára nevelő elméje voltaképpen igen kevés volt az emberiségnek és ez a jellemző politikai bélyeg teszi eredetivé és első sorban értékessé Machiavelli írásait. Ennyire a politikától átitatott lelkületet az államtudomány történelme alig mutathat fel másodikat. Ebben az értelemben válik helyessé a sírfelirat a Santa Croce-ben: Tanto nomine nullum par elogium. Az állam töltötte be Machiavelli gondolkodásának minden rezzelését. Ha Emerson módjára az emberi szellem képviselői iőzé fel akarnók venni a politikust — és e nélkül a képviselők sorozata bizonyára nem volna teljes — ezt csak Machiavelli elemzésével volna igazságos tennünk. Ő a politikus par excellence.

Miként a méh a mérges virágból is szűr mézet, úgy az államtan történetírója a renaissance e mérges virágaiból, a Machiavelli könyveiből is jegyez ki igazságokat. Egyfelől nem szűnhet meg Machiavellit cáfolni, másfelől nem szűnhet meg tanulni tőle.

Így megvalósul a Machiavelli életének álma: Itália is egységes és ha a Mediciek ki is tették hivatalából, az emberiség szolgálatába fogadja Flórenc követét. Bacon, Bodin, Nagy Frigyes, Montaigne, Voltaire, Bayle, Fichte, Macaulay, Gobineau s mások elvitatkoznak vele; államférfiak és gondolkodók figyelnek szavára — mint egykoron a kiválasztottak köre a Rucellai-ék kertjében.

Somló Bódog.

W. WUNDT.

A VILÁGHÁBORÚ fúriája a németeknek nemcsak kardforgató hőseit tizedelte meg, hanem a rendesnél gyorsabb ütemben pusztította csendesen elmélkedő, elvont gondolkodóit is. Az utolsó hat esztendő a német filozófiát olyan kiváló és iránytszabó géniuszoktól fosztotta meg, mint Th. Lipps, Meumann, Külpe, WindeJband, Münsterberg, Fr. Brentano. Őket követte most fennkölt lelkű pátriárkájuk: Wundt.

Wundt a németek tudományos munkaképességének legfényesebb példája. Az utolsó század alatt senki sem multa őt felül a pozitív ismeretek gazdagságának s annak a képességnek szempontjából, hogyan kell az egyes tudományok részleteredményeit egyetemes szempontok alá foglalni s ezeket a világ egyetemes és egységes elméleti képének megszerkesztésében fölhasználni. Wundt volt korunk leguniverzálisabb gondolkodója: az emberi tudásnak úgyszólván valamennyi területén a részletbúvárlatban époly kiváló, mint az egyetemes szempontú kombinációban. Korunknak nemcsak legnagyobb polihisztorja volt, hanem ritka rendszeralkotó képességénél fogva egyik legsikeresebb képviselője az emberi tudás egységesítésének is: modern Aristotelesnek vagy Leibniznek mondható, ha nem is a filozófia történetében játszott szerepének végleges értéke szempontjából, de mindenesetre ismereteinek bámulatos bősége és sokoldalúsága tekintetében. Csodálatosan egyesült benne a türelmes megfigyelésre és gyűjtésre, a szétbontó elemzésre és kísérletezésre való hajlam a filozófiai természettel, melyet Platón «egybelátásnak» mond, tudniillik, hogy nem tapad a részletekhez, az egyeshez, hanem tekintete az egésyre irányul, mindent egységesen, egyetemes elvek alapján iparkodik látni, a múltó dolgok mögött az örök vonásokat megpillantani. Wundt tett legtöbbet abban az irányban, hogy az egyes tudományok és a filozófia szerves kapcsolatba lépjenek s épen abban a tekintetben hasonlítható Leibnizhez, hogy korának egész pozitív tudását értékesítette a filozófia számára. Viszont az egyes tudományok képviselőit is meggyőzte arról, hogy a filozófia az ő munkájukat nélkülözhetetlen módon kiegészíti, még pedig egyrészt a tudományos ismerés természetének vizsgálatával (tudományelmélettel), másrészt a világ egyetemes és egységes teoretikus képének megszerkesztésével (a metafizikával). Wundtban ébredt a modern kor tudományos kultúrája a leghatalmasabban öneszméltre.

I.

Wundt Vilmos 1832-ben született a Mannheim melletti Neckarauban. Eleinte orvostudományokkal, főkép kórbonctannal foglalkozott. 1857-ben a heidelbergi egyetemen a fiziológia magántanára s Helmholtz asszisztense.

1864-ben Heidelbergben a fiziológiának, 1874-ben pedig Zürichben, mint Fr. A. Lange utódja, a filozófiának tanára. 1875-ben a lipcsei egyetemen Fechner utódként a pszichológia és filozófia professzora. 1916-ban vonult nyugalomba.

Wundt életpályájának ezt a látszólag szürkén lefolyt külső keretét utolsó lehelletéig a belső fejlődés és szellemi munka igen gazdag tartalma töltötte ki. Ennek a belső fejlődésnek útja, mint minden nagy kutatónál, egészen egyenes, mert nem ő keresgélte s ragadta meg a problémákat, hanem mintegy ezek immanens logikai ereje és összefüggése ragadta meg őt, egyik probléma a másik következményeként kényszerítő erővel jelentkezett előtte. Először fiziológiával foglalkozik; azonban az érzékszervek fiziológiai vizsgálata önkényt átlendíti őt a pszichológia területére annál a szoros kapcsolatnál fogva, mely az érzéki funkciók és a lelki jelenségek között fennáll. Viszont a lelki jelenségek vizsgálatának elvi alapjai s az ismerés természetének kutatása átvezették őt a filozófia területére. Pillantsuk át legalább madártávlatból a fejlődésnek ezt a királyi útját, mielőtt Wundt világnézetét rendszeres szempontokból vennők szemügyre.

Az érzéki szemlélet kérdése volt az a pont, melyből Wundt tudományos fejlődése kiindult. 1859—62-ben jelent meg *Beiträge zur Theorie der Sinneswahrnehmung* c. munkája. Az érzéki szemlélet már Johannes Müller óta, ki Wundtnak Berlinben tanára volt, élénken foglalkoztatta a fiziológusokat (Purkinje, Weber, Helmholtz, Lotze). Maga Wundt egyetlen pszichológiai vagy filozófiai előadást sem hallgatott az egyetemen; azonban minél tüzetesebben foglalkozott az érzékszervek működésével, annál jobban érdekelte őt a lelki élet. A kor naturalisztikus iránya, mely a lelki jelenségeket is elemekből, mint valami atomokból összetett mozaiknak nézte, az érzéki szemléletet is csak *sub specie sensationis* vizsgálta, érzetelemekből összetettnek gondolta. Azonban kikerülhetetlen volt a probléma, vajjon miképen lehetséges, hogy az érzetek a szemléleti kép egységes egészévé kapcsolódnak össze? Milyen viszony van az érzetek között? Különösen megragadta Wundt figyelmét az érzetek térbeli vonatkozása: maguk az érzettartalmak csak minőségi és erősségi tulajdonságokat mutatnak s mégis térbelileg rendezett sokféleségben tűnnek élénk a szemléletben. Honnan ez a térbeli rend? A térszemlélet eredete abban az időben az érdeklődés előterében állott. J. Müller és Weber Kant térelméletében az apriorinak transzcendentális jelentését félreértve s pszichológiaiilag magyarázva, nativisztikus állásponton voltak: a térbeliség a megfelelő idegkészülék eredeti veleszületett sajátosságából magyarázható. Helmholtz az empirisztikus fölfogás híve volt: a térszemlélet pusztán az érzéki benyomások tapasztalásszerű földolgozásából származik. Közvetítő álláspontot foglalt el Lotze a helyijegyek elméletével. Wundt ellene fordult a merev nativizmusnak, de elvetette az empirizmust is, mert a tapasztalás tényeiben már eleve bennrejlík bizonyos térbeliség. A térbeliségben Wundt minőségileg új mozzanatot látott s már ekkor megvetette alapját a térszemlélet genetikus elméletének, mely az ő rendszerében oly nagy szerepet játszó «teremtő szintezis» fogalmán alapul.

Wundt idevágó vizsgálatainak legfontosabb elvi eredménye, hogy a szemlélet pusztán az érzékszervek anatómiai szerkezetéből és fiziológiai működéséből meg nem érthető, hanem ezek objektív vizsgálatát ki kell egészítenie azon tünetmények elemzésének, melyek velük párhuzamosan szubjektíve, a tudatban jelentkeznek, azaz itt a pszichológiai megfigyelés is nélkülözhetetlen. Viszont a szemléletfolyamat belső, lelki oldalára vonatkozó minden pszichológiai föltevés kénytelen a fiziológiai megfigyeléseket is számon tartani. Ha a szemléletfolyamat külső föltételeit változtatjuk, ezzel párhuzamosan a szemléletnek azok a mozzanatai is változást szenvednek, amelyek csak a belső megfigyelés számára hozzáférhetők. Ebből nyilvánvaló a pszichológiában is a kísérlet nélkülözhetetlensége.

Fechner pszichofizikájában (1860) megmutatta, hogyan alkalmazható a kísérleti módszer a lélekbúvárlat bizonyos területére. Fechner csak a külső és belső világ összefüggésének kérdésére akart a kísérleti módszerrel felelni, de nem alkalmazta elvszerűen az egész lelki életre. Vele majdnem egy időben Wundt a *Beiträge*-ben a kísérletnek, mint a lélek-búvárlat *v a l a m e n n y i* területén lehetőleg alkalmazandó módszernek, fontosságát hangoztatta; a módszernek ettől a reformjától épen olyan lendületet várt a pszichológiában, mint amilyenek a természettudományok örvendtek Galilei óta. Wundt volt az első, aki elvszerűen állította a kísérletet magának a pszichológiának, mint ilyennek (s nem pusztán a vele kapcsolatos fiziológiának) szolgálatába.

Mintát is adott rá a szemléletek időviszonyainak vizsgálatával (1861). A csillagászati megfigyeléseknél ugyanis bizonyos állandó időbeli különbségek mutatkoztak a különböző megfigyelőknél: valamely folyamat fölfogási ideje különböző egyéneknél lelki alkatuk szerint különböző. Wundt tehát a legegyszerűbb érzéki szemléletek időtartamát s ennek föltételeit iparkodott kísérleti módszerrel megállapítani, hogy az említett egyéni különbségekre, melyeknek a csillagászati megfigyeléseknél különös jelentőségük van, fényt derítsen.

A pszichológiai kísérleti módszert Wundt kapcsolatba hozza állatpszichológiai és etnológiai megfigyelésekkel az 1863-ban megjelent *Vorlesungen über Menschen- und Tierseele*-ben (5. kiadás 1911). Már ebben a munkájában utal arra, hogy vannak lelki folyamatok és eredmények, melyek nem magyarázhatók meg az egyéni lelki életből, hanem amelyek keletkezése társas közösséghez van kötve: más szóval az egyéni pszichológiát ki kell egészíteni néppszichológiával. Ennek fogalmát pár évvel ezelőtt (1860) Lazarus és Steinthal már megállapítani iparkodott. Szerintük a néppszichológia lényegében az általános pszichológia alkalmazott területe. Wundt már ekkor szűkebbre veszi a «Völkerpsychologie» fogalmát s önálló jelentőséget tulajdonít neki. A nyelv, mitosz és erkölcs jelenségeiben ugyanis külön elhatárolt kutatási területet át, ahol a magyarázatra nem elégségesek az egyéni pszichológiától megállapított elemi törvényszerűségek, hanem sajátos törvények uralkodnak. A néppszichológiának ezt a programját Wundt csak négy évtized múlva dolgozta ki tüzetesen, még pedig az eredeti tervezetet messze fölülmúló arányokban.

Közben rendszeresen iparkodott kiépiteni az új tudományt, mely azokkal az életjelenségekkel foglalkozik, amelyek egyszerre mind a külső, mind a belső tapasztalásnak hozzáférhetők, amelyeknek tehát mind fiziológiai, mind pszichológiai oldaluk van, azaz a «fiziológiai pszichológiá»-t. 1874-ben jelenik meg a Grundzüge der physiologischen Psychologie (6. kiad. 3 kötetben 1908—11). Ez lényegében pszichológia; jelzője azonban fiziológiai, mert a lelki élet testi föltételeit is behatóan figyelembe veszi s a pszichológiai kísérleteknél a fiziológiai föltételeket is kutatása körébe vonja. Wundt 1879-ben megalapítja az első pszichológiai laboratóriumot a lipcsei egyetemen («Institut für exper. Psychologie»), mely a világ enémű, ma már több százra rúgó intézetének ősmintája. A tanítványok hatalmas serege szegődött Wundt-hoz a világ minden részéből (Külpe, Meumann, Titchener, Stanley Hall, Marbe, Wirth, Krüger, Störring stb.). 1881-től kiadja a Philosophische Studien-t, melyben a saját és tanítványai dolgozatait közli 1902-ig. Majd 1905-től a Psychologische Studien-t teszi közzé.

Wundt a fiziológiából az érzéki szemlélet kérdésén keresztül lépett át a pszichológia területére. Innen viszont az ismerés problémája csakhamar átvezette a filozófia birodalmába. Későbbi nagyarányú filozófiai munkásságának terve már benne van zürichi tanári székfoglalójában: Über die Aufgaben der Philosophie der Gegenwart, melyben a filozófia s az egyes tudományok kölcsönös egymásrátámaszkodását hangsúlyozza. Wundt bámulatos sokoldalúsága legjobban Logikájában nyilvánul meg. (Első kiadás 1880—3. 2 kötet; 3. kiad. I. Allgemeine Logik u. Erkenntnistheorie. 1906. II. Logik der exakten Wissenschaften. 1907. III. Logik der Geisteswissenschaften 1908.) Wundt valóban monumentális logikája az összes szaktudományok módszereinek és elveinek vizsgálata. Neki sikerült eddig e művével a terméketlenségnek a logika ellen oly gyakran fölhozott vádját a legerélyesebben megcáfolni.

Wundtot a szellemi közösségek vizsgálata arról győzte meg, hogy az objektív erkölcsi célok az egyetemes emberi szellem fejlődésében jelennek. Népszichológiai tanulmányai szolgáltak tehát kiindulópontul Ethikájá számára. (1886. 4. kiadás 1912. 3 kötet.)

Miután a filozófia két hatalmas területét, az ismerés és az erkölcsi értékelés problémáit rendszeresen földolgozta, fejlődése természetszerűen követelte a mélyebb metafizikai megalapozást. S akkor, amikor a filozófia még mindig javarészt csak saját múltjának vizsgálatába mélyedt s a merő hisztorizmus, melynek a neokantianizmus is csak egyik szimptomája, a rendszerező filozófiai vénát elgyöngítette, Wundt a világ elméleti képének nagy szintézisére mert vállalkozni: hatalmas metafizikai rendszert alkotott. Wundt filozófiai lénye metafizikájában tükröződik legjobban: System der Philosophie-ja (1889. 3 kiadás 2 kötetben 1907-ben) csodálatos akaraterejű, száraz, józan, módszeres lelkének önvalló-mása, akaratlan és észrevétlen memoirja. Ez a műve az a csomópont, amelyben kolosszális gondolatmunkájának minden iránya a maga elvszerűségében egyesül s amely egyszersemind fényes cáfolata annak a vád-

nak, hogy Wundt az egyoldalú naturalisztikus irány híve. Metafizikája szerint ugyanis a világ lényege a szellem: Wundt előtt a szellemi lét és történés minden lét és történés mintája általában.

Már jeleztük, hogy az emberi és állati lélekről szóló előadásaiban (1863) lényegében megvolt a néppszichológia terve. Ezt a tervet Wundt műveiben többször hangoztatja, azonban már a hetvenedik esztendeje felé jár, amikor fiatalos teremtőkedvvel a részletek kidolgozásához fog. 1900-ban jelenik meg a *Völkerpsychologie* első vaskos kötete s 1920-ban, közvetlenül halála előtt, a tizedik (I.³ és II.³ köt. *Die Sprache*; III.³ köt. *Die Kunst*: IV., V. és VI.a köt. *Mythus und Religion*; VII. és VIII. köt. *Die Gesellschaft*; IX. köt. *Das Recht*; X. köt. *Kultur und Geschichte*). A régi fiatalos tervezgetés merészségét az öregkor munkájának monumentalitása messze fölülmúlta. Más gondolkodónál már ilyen korban beveződik a biográfia s megkezdődik a nekrológia. Wundtnak szinte hetvenéves kora körül kezdődik a legtermékenyebb korszaka: a német *Grossbetrieb der Wissenschaft*-nak ekkor a legjellemzőbb képviselője. Életének végső évei olyanok voltak, mint a Szibillák könyvei: minél kevesebb maradt már belőlük, annál többet értek. Az utolsó kötet, mely a 88 éves aggastyán tolla alól kikerült, az előző kilenc kötetnek nagyszerű végső szintézise: itt a néppszichológia mint az emberi kultúra pszichológiai fejlődéstörténete áll előttünk.

Rendkívül széleskörű tudományos munkásságának még csak néhány termékét emelem ki. A lelki életre vonatkozó vizsgálatait *Grundriss der Psychologie*-jában rendszerezte. (1896. 14. kiadás 1920. Magyarul Rác Lajostól 1897.) Nagy rendszeres néppszichológiája alapfogalmainak mintegy koordinált fejlődési keresztmetszetét adja *Elemente der Völkerpsychologie* c. munkájában (1912). *Einleitung in die Philosophie* (1901. 8. kiad. 1920) c. művében meg akarja mutatni, hogyan támadtak a filozófiai problémák, azaz történeti alapon iparkodik az olvasót a filozófia rendszeres tanulmányozásának küszöbéig elvezetni. Az *Essays* (1885. 2. kiad. 1906), *Kleine Schriften* (2. köt. 1910—11), *Reden und Aufsätze* (1913. 2. kiad. 1914.) c. kötetei kisebb dolgozatait tartalmazzák. A *Sinnliche und übersinnliche Welt* (1914) metafizikai fölfogásának végső formulázása.

Wundt fölsorolt munkái 30 hatalmas kötetet tesznek ki. A tudományos irodalmi termelésnek ez a mennyisége mindenesetre bámulatráméltó. Azonban a szerző hosszú életkorán kívül figyelembe kell vennünk, hogy különböző műveiben sokszor ismétli önmagát; számos műve csak többi könyve anyagának új logikai átcsoportosítása: csak az anyag rendszerezésének szempontjai különböznek. Irodalmi produkciójának óriási terjedelme nagyon terjengős, sokszor bőbeszédű írásmódjára is visszavezethető; szélesen hömpölygő hatalmas mondathullámai sokszor egész örvénnyé kavarnak, melyből az olvasó feje csak nagy ügyel-bajjal tud kikeveredni. Stílusának nehézfegyverzetű technikája is egyik oka annak, hogy Wundtot többet emlegetik az emberek, semmint olvassák. Filozófiájának nem is volt szélesebb körökre kiterjedő általános hatása: katedra-filozófia maradt. Wundt csak a szakembereknek — ha szabad e szót hasz-

nálni — «szakfilozófusoknak» írt. Száraz, módszeres elméjének nem volt sugalmazó és propagatív ereje, hogy áthassa az emberek élet- és világ-felfogását; hiányzott belőle a Platók, Schopenhauerek, Nietzschek reformáló, a világot átalakítani akaró lendülete és pátosza.

Amikor a világháború kitörése hirtelen fölrobbantotta azokat a szellemi hidakat is, melyeket az emberi nem értelmi és erkölcsi közössége a kultúra fejlődése folyamán évszázados fáradsággal a nemzetek közt föl-épített, Wundt sem tudott megmaradni a filozófia egyének, népek és korok fölött álló őrtornyának elszigetelt hűvös magaslatán; Fichte génusza ihlette meg, aki a németiség élet-halálharcát száz évvel azelőtt e nemzet kultúrája alapján ethikailag igazolta, akinek filozófiája a «gyakorlati ész» primátusát hirdetve, épen az élet-halálharcához szükséges akarat, erő és hatalom körül forog, aki a nemzeti államnak eszményét minden egyéni fölé emelte. Wundt a tettnek új heroikus korszakában Fichte kultuszát hirdette, aki szerint az első nem a lét, hanem a cselekvés. Az agg lipcsei bölcs a legerélyesebben aktualizálta Fichtének az «igazságos háború fogalmáról» szóló beszédét. (*Über den w a h r h a f t e n K r i e g*. 1914.) Amikor Bergson nem átalotta a párisi akadémia areopágján kijelenteni, hogy tudományos kötelességét teljesíti akkor, midőn megállapítja a német brutalitást és cinizmust, mint a vad állapotba való visszatérést: a német filozófusok neszora viszont sietett kijelenteni, hogy «ez a filozófus (Bergson) gondolatait, amennyiben valamit érnek, tőlük, német barbárok-tól lopta, hogy azután utólag frázisainak aranyfüstjével fölcicomázva, mint saját találmányát bocsássa világgá.» Wundt a világháború fegyverzaja közepett átlag elég higgadtan, de azért többször egyoldalú értékeléssel vizsgálta a kérdést, vajjon milyen a filozófiának, mint a nemzeti kultúra egyik legfontosabb tényezőjének, sajátos természete az egyes nemzeteknél? (*Die Nationen und ihre Philosophie*. 1915.) A francia filozófia tipikus képviselőjének Descartes-ot, az angolénak Locke-ot s a németének Leibniz-ot tartja, mert ezeknek volt hazájukban a legnagyobb népszerűségük s a gondolkodás későbbi fejlődésére legnagyobb hatásuk. Wundt tipizáló eljárása azonban figyelmen kívül hagy számos oly történeti tény, melyre a lelki szerkezetek előre fölállított merev skémája nyilvánvalóan nem alkalmazható.

Wundt kezdettől fogva vonzódott Leibnizhoz; idealisztikus és voluntarisztikus metafizikája sokban emlékeztet a philosophus teutonicus dinamikus világnézetére, mely a német filozófia oly hatalmas fejlődését megindította. A világháború közepett, amikor a németiség époly bizonytalan jövő előtt állott, mint Leibniz korában, Wundt megragadja az alkalmat, melyet Leibniz halálának kétszázéves fordulója nyújtott, hogy ennek az igazán vérbeli germán szellemnek kultuszát ápolja s megmutassa, hogy a német filozófia jövője Leibniz gondolatrendszere felé mutat. Wundt sok éven át foglalkozott egy Leibniz-életrajz megírásának tervével; életének kimért ideje a terv kivitelét már nem engedte meg neki. Cserébe egy kisebb kötetben (*Leibniz*. 1917.) Leibniz gondolatvilágát mutatta be, ahogy az ő elméjén, mely Leibniz óta a leguniverzálisabb volt, szűrődött keresztül.

II.

A lelki élet problémája.

A lélekbúvárlat a XIX. század közepén a természettudományoktól több egyoldalú és káros befolyás mellett főképp két értékes indítékot kapott. Ezek egyike a lelki jelenségekkel kapcsolatos fiziológiai jelenségek figyelembevétele, másika pedig a kísérleti módszer alkalmazása. A pszichológia egész területének ebből a két szempontból való rendszeres elvi kiépítése Wundt halhatatlan történeti érdeme: a modern pszichológia atyjának tekintjük. Elsősorban Wundtnak és tanítványainak köszönhető, hogy a pszichológia önálló tudománnyá lett s kiszakadt a filozófia keretéből, melyben a lelki jelenségek fölfogását mindig az általános világnézet spekulatív elemei határozták meg.

Wundt a pszichológiának hármasszoros föladatot tűzött ki: az összetett lelki folyamatok elemekre bontását; azoknak a kapcsolatoknak kikutatását, melyekbe ezek az elemek belépnek; végül azoknak a törvényeknek megállapítását, melyek ilyen kapcsolatok keletkezésénél érvényesülnek. Wundt ezeknek a föladatoknak megoldásán hat évtizeden keresztül páratlan szorgalommal fáradozott. Itt most nem térhetünk ki tüzetesen idevágó szakbúvárlataira. Csak utalunk néhány legjobban jellemző vizsgálatára és sajátos eredményére: az érzelmek háromdimenziós elméletére; az érzelmek és fiziológiai kísérőjelenségeik viszonyának megállapítására; a természetléletben a mozgásérzetek jelentőségének kimutatására; az időszemlélet ritmikus mozzanatainak kiemelésére; az elemi akaratfolyamatok természetét megvilágító fontos reakció-kísérletekre; a tudat terjedelmére, a szimulán és szukcesszív asszociációkra vonatkozó vizsgálatok eredményeire.

Bármily nagy kezdeményező erejük s irányzabó történeti jelentőségük volt is azonban ezeknek a kutatásoknak, tagadhatatlan, hogy az utóbbi két évtizedben a lélekbúvárlatnak Wundttól kijelölt föladatköre és eljárás módjai sok tekintetben elavultak, illetőleg módosultak. Wundt, bármily csodálatos volt is fejlődésképesége a tudományoknak úgyszólván minden területén, bizonyos merev ortodoxiával ragaszkodott a pszichológia föladatára s módszereire vonatkozó oly fölfogásokhoz, melyeknek eredeti kereteit a fejlődés már szétfeszítette. Így az utóbbi évtizedekben Wundt általános pszichológiájának jelentősége háttérbe kezdett szorulni, termőereje megcsökkent, új problémák vagy elméletek nem fakadtak belőle. A vezetés a pszichológia területén azok kezébe ment át, akik a pszichológiának első és legfontosabb föladatául az élményeknek leírását tűzik ki. A lelki élet deskriptív elemzése, mely a tudatban közvetlenül adottra irányul, előfeltétele a kísérleti vizsgálatnak is. Csakis a pszichológiai fogalmaknak leíró megkülönböztetése után kezdhető meg az élmények föltételeinek, pszichofizikai vonatkozásainak vizsgálata, mert csak ekkor tudhatja a lélekbúvár, hogy mit kell voltaképp magyaráznia». A túlnyomóan fiziológiai s kísérleti irányba tolódott wundti pszichológiában nem volt tere a lelki tények kellő introspektív elemzésének; Wundt az önmegfigyelés módszerét kezdettől fogva, mint lehetetlent, el-

utasította. Az utóbbi két évtizedben azonban mindinkább utat tört az a belátás, hogy a kísérleti eljárást és az önmegfigyelést kapcsolatba kell hozni. A rendszeres kísérleti önmegfigyelés módszerének jelentőségét O. K ü l p e irányítása mellett a würzburgi pszichológiai iskola ismerte föl (Marbe, Bühler, Messer, Ach, Brunswig, Koffka, Lindworsky). Ez az irányzat már nem szorítkozik az érzéki természetű elemi jelenségek vizsgálatára, hanem a rendszeres kísérleti önmegfigyelést kellő óvatossággal kiterjeszti a bonyolultabb gondolkodás- és akarattfolyamatokra, esztétikai élményekre, szóval a magasabbrendű lelki jelenségekre is. S ezzel a pszichológia hatalmába kerítette az utolsó várfalat is, mely még a lelki élet bizonyos területeit a kísérleti eljárás ostroma elől elzárta.

Ennek a diadalnak örömében egyáltalán nem osztozott Wundt. A kísérleti eljárásnak az introspekcióval való kombinációját nem tartotta valóságos kísérletnek («Scheinexperimente»), az önmegfigyelés régi formái közül a legtökéletlenebbnek bélyegezte. A «kikérdező kísérletek» előtte csak «megnehezített körülmények között végbemenő önmegfigyelések» (1. Kleine Schriften. 2. köt. 301.) Wundtnak a kísérleti önmegfigyeléssel szemben tanúsított ellenkezése érthető, ha arra gondolunk, hogy kezdettől fogva a tiszta önmegfigyelés lehetlenségét hangoztatta s ezzel szemben a pszichológia igazi módszerének mindig a kísérletet tartotta. Ha azonban Wundttal szemben elvileg elismerjük az önmegfigyelésnek pszichológiai forrás- és módszerértékét, még inkább el kell fogadnunk a jobban ellenőrzött rendszeres kísérleti önmegfigyelését. E módszert az utóbbi évek vizsgálatainak fontos eredményei tettel is eléggé igazolják. Wundt az idevágó újabb irányokat általában túlságosan konzervatív szemmel nézte. De hisz ez természetes is: alkonyatkor a legolvashatóbb írás is már rosszul olvasható, vagy éppen olvashatatlan.

Hogy az utóbbi két évtizedben Wundt kezéből a pszichológia terén való irányítás lassankint kiesett, annak az is egyik oka, hogy Wundt munkásságát kizárólag elméleti térre korlátozta s úgyszólván teljesen figyelmen kívül hagyta a lélekbúvárlatnak gyakorlati: a pedagógiában, gazdasági életben, pszichiátriában, jogban való alkalmazását. Többször hangsúlyozta azt az álláspontját, hogy még mindig sokkal nagyobb a pszichológia tisztán teoretikus problémáinak száma, semmint hogy ezek háttérbe szorulhatnának a gyakorlati alkalmazások mellett s hogy Németországban a pszichológiának, a filozófiából való származásához hiven, lényegében még jóideig tisztán elméleti kutatásterületnek kell maradnia. Egészen más föltételek között fejlődött Amerikában a pszichológia. Az amerikaiak gyakorlati szelleme kezdettől fogva a lélekbúvárlatnak új, kísérleti módszerű irányzatából azt ragadta ki, ami a németeknél a végén jön: a gyakorlati-technikai értékesítést. Amíg Németországban pl. a kísérleti pedagógia a pszichológiának alkalmazási területe, addig Amerikában fordítva: a pszichológia inkább a pedagógiára való előkészítés szerepét játssza. A transatlantikus pszichológia is természetesen foglalkozik elméleti kérdésekkel, de inkább a pedagógiai s egyéb gyakorlati-technikai érdeklődés van mindig előtérben (V. ö. Die Psychologie im Kampf ums Dasein. 1913.) Wundt mindvégig ragaszkodott az általános

pszichológia programjához s nem igen vett tudomást — legföljebb a kritika lenéző hangján — sem az egyéni lelki különbségeknek nagy lendülettel meginduló vizsgálatáról, a differenciális pszichológiáról, sem pedig az ezen fölépülő gyakorlati célokra alkalmazott pszichológiáról, a pszichotechnikáról, mely a lélekbúvárlatot az étellel iparkodik kapcsolatba hozni s elvont zárkózottságából kiemelni. A pszichológia gyakorlati alkalmazásának rendkívüli jelentősége természetszerűen visszahat az idevágó elméleti problémák fejlesztésére is, mert hisz a kellő elméleti alapvetés nélkül a gyakorlati föladatok sem oldhatók meg. Az elméleti és gyakorlati kérdéseknek ez elől az egymásra való kölcsönös termékenyítő hatása elől Wundt a maga hűvös teoretikus magaslatain mereven elzárkózott. Ezzel egyszersmind kikapcsolta magát a fejlődésből. Azt az elméleti magot azonban, melyet évtizedekkel azelőtt elvetett, sokszor kedve ellenére is kiváló tanítványai nagyra növesztették s gyakorlatilag élvezhető gyümölcsévé érlelték. Nem véletlen, hogy tanítványa, Münsterberg, mint 1892-től a Harvard-university tanára, amerikai talajon alkotja meg a pszichotechnika első nagyszabású alapvetését. (Grundzüge der Psychotechnik. 1914.)

Wundt pszichológiájának legbensőbb és sajátos magjához úgy férközhetünk, ha azokat a centrális természetű elméleteit és föltevéseit vesszük szemügyre, melyeknek általános elvi jelentőségük van a lelki élet egész fölfogására vonatkozóan. Ilyenek pedig: 1. a pszichikum és a fizikum különbsége; 2. a lélek aktualitás-elmélete; 3. a teremtő szintézis elve; 4. a pszichofizikai parallelizmus; 5. a voluntarisztikus irány; 6. az appercepció-elmélet; 7. a néplélek problémája.

1. Naiv, reflektálatlan állásponton Wundt szerint eredetileg egységes tapasztalatunk van; a «külső» és a «belső» tapasztalás már különböző szempontok, melyeket az eredeti egységes tapasztalás fölfogásánál és földolgozásánál alkalmazunk. Hogyan jutunk ezekhez a szempontokhoz? Minden tapasztalás két tényezőre bontható: tartalomra, mely adva van, és ennek a tartalomnak fölfogására. Az elsőt a tapasztalás tárgyának, a másodikat a tapasztaló alanyának nevezzük. Ebből a tapasztalás földolgozására nézve két irány keletkezik. Az egyik a természettudományoké: ezek a tapasztalás tárgyait az alanytól függetlenül gondolt természetük szerint vizsgálják. A másik a pszichológiáé: ez a tapasztalat összes tartalmát az alanyhoz való vonatkozásai-ban s az alanytól közvetlenül ráruházott tulajdonságai szerint veszi figyelembe. A természettudományi álláspont a közvetett, fogalmilag földolgozott tapasztalás álláspontja, míg a pszichológiai álláspont a közvetlen tapasztalásé, az élményeknek, mint ilyeneknek fölfogásáé. Wundt szerint nincsen természeti jelenség, mely a szempontok megváltoztatása mellett ne lehetne egyszersmind pszichológiai vizsgálat tárgya. A kő, a növény, a hang, a fénysugár, melyek mint természeti jelenségek az ásványtan, növénytan, fizika stb. tárgyai, a pszichológiának is tárgyai, amennyiben egyszersmind képzeleteink. — Ezzel a fölfogással szemben azonban ki kell emelnünk, hogy vannak tapasztalati tartalmak, melyek a

természettudományok tapasztalásterületén nem fordulnak elő. Ezek tehát a természettudományi és a pszichológiai vizsgálatnak nem közös tárgyai. Ilyenek: érzelmeink, indulataink, akarati elhatározásaink, elvontabb gondolkodásunk valamennyi bonyolult alakja. Már pedig éppen ezek a «magasabb» lelki folyamatok a pszichológiának legfontosabb s legsajátosabb tárgyai. A pszichikumnak Wundt-féle meghatározása tehát mindenestre egyoldalú, mert a lelki életnek csakis érzéki tartalmaira vonatkozik, olyanokra, melyeknek fizikai tárgyak felelnek meg. Ellenben nem terjed ki olyan lelki jelenségekre, melyeket nem érzéki tárgyak váltanak ki az érzéki készülékek útján: az érzelmekre, akarati elhatározásokra, a gondolkodás bonyolultabb tüneményeire.

2. Wundt szerint abból, hogy a lelki jelenségek közvetlenek, az is következik, hogy a lelki jelenségeket, mint ilyeneket, a maguk végső természetében megismerhetjük, azaz nem kell mögöttük föltennünk még valami szubsztanciát úgy, ahogy a testi jelenségek közvetett fölfogásánál. A szubsztancialitás helyére magától aktualitás fogalma lép. A lélekre nézve tehát nincs szükség olyan hipotetikus segédfogalomra, amilyenre az alanytól független tárgy fogalma folytán a természettudományokban van szükség. A lélek lényege a folyamatok közvetlen valósága. Minden lelki jelenség folyamat, történés, nem nyugvó lét, hanem tevékenység; nem pusztán jelenség, hanem közvetlen valóság; nem megállás, hanem folytonos fejlődés. A lélek lényege maga a tudatösszefüggés, nem pedig valami ismeretlen szubsztancia. Ennek fogalma a pszichológiában nemcsak fölösleges, hanem a lelki történés természetével egyenest ellenkezik. A lélek egységes szubjektum, de nem szubsztancia. Wundt aktualitás-elmélete azonban a szubsztancialitás-elmélettel szemben lényegében nem új, pozitív fölfogás, hanem csak kritikai álláspont, mert megáll a lelki jelenségek adott, tapasztalati tényeinél s egyszerűen ezek összességét gondolja a lélek lényegének. Azonban a szubsztancia-elmélet sem vonja kétségbe, hogy a pszichikum a folyásnak, történésnek természetét mutatja. Habár az aktualitás-elmélet elvileg kirekeszt minden, az aktuálisan adott lelki folyamatokon kívül álló, transzcendens mozzanatot a pszichikum köréből, Wundt kénytelen két tekintetben is áttörni az aktualitásnak ezt az elvi álláspontját. Egyrészt, amikor pszichológiai vizsgálataiban közben elismeri, hogy a saját egyéni lelki életén kívül másoknak is vannak lelki folyamataik, amelyek rá nézve nyilvánvalóan transzcendensek, másrészt, amikor a már lefolyt, nem-aktuális lelki tüneményeket iparkodik leírni s elemezni. Az utóbbiak figyelembevétele nélkül lehetetlenné válnék a pszichológiai törvények megállapítása, mert hisz ez föltételezi, hogy elvi szempontból a lefolyt s az aktuális lelki jelenségeket a vizsgálat céljára egyértékűeknek vegyük. Amit régebben éltünk át, azt most már csak emlékezés segítségével rekonstruálhatjuk; ez pedig nem-aktuális, azaz transzcendens pszichikum elismerésén alapul. De vajjon nem ugyanerre épít-e Wundt maga is, amikor asszociációkról beszél? Ezek sincsenek sohasem adva a közvetlen tapasztalásban, aktuálisan sohasem ragadhatók meg, hanem csak a lelki folyamatok összefüggésének magyarázatára szükségképpen fölvett hipotetikus kapcsolatok, azaz következtetések eredményei.

3. Az aktualitás-elméletnek a lelki folyamatok összefüggése szempontjából is megvan a maga következménye Wundt pszichológiai rendszerében. A fizikai okság egy hipotetikus szubsztratumhoz, az anyaghoz, van kötve; ellenben Wundt szerint a lelki életben tiszta aktuális okság uralkodik. A fizikai világban az ok és a hatás aequivalenciájának elve érvényes, addig a lelki világban a «teremtő szintézis» elve uralkodik minden szellemi folyamaton. A teremtő szintézis elvéből a pszichikai okságnak a mechanikai oksággal szemben való áthidalhatatlan különbsége következik. A mechanikai okságnál az összetett mindig és mindenütt részeinek összegével egyenlő. A t e s t atomok összege, minden folyamat elemi folyamatok pusztá summája. Épen ezért a külső természetben mindenütt egyformaságot, ismétlést, állandóságot találunk; sohasem keletkezik itt valami elvileg új, hanem mindig csak a régi elemek ismétlődnek megváltozott összetételben. Ellenben a lelki élet a folytonos új teremtődések szakadatlan sorozata; itt sohasem mechanikusan verődnek össze az elemek, ezek csak anyagul szolgálnak új organikus egységek, tudatállapotok fölépítéséhez, amelyek nem aequivalensek alkotórészeik összegével, mert valami specifikus egységforma, mint új mozzanat járul hozzájuk. A hangok együtthangzása (pl. az akkord) mind a szemléleti tartalom, mind az érzelmi tulajdonság szempontjából több, mint az egyes hangok pusztá összege. A szemléletek térbeli rendje nem vezethető vissza a tétel-érzetelemekre, mert a tapintás- és látásérzetek eredetileg semmi térbelit sem tartalmaznak; a hozzájuk kapcsolódó mozgásérzetek, mint ilyenek, szintén tétel-érzetelemek ugyan, de különböző erősségűek. Ez a két érzetnem kapcsolatba lép egymással és egészen új eredménnyé «olvad össze», azaz teremtő szintézis útján olyan új valami jön létre, amit az elemek magukban külön-külön nem tartalmaznak. A tétel-érzetelem helyijegyekből és a tétel-érzetelem mozgásérzetelekből, mintegy szellemi kémiai vegyülés útján, támad a tér szemlélete. (Minthogy azonban Wundt a retina s a bőr helyi jegyeinek funkcióit eredeti, tovább nem magyarázható tulajdonságnak tekinti, melynek eredete tovább már nem kutatható, Wundt genetikai tétel-érzetelem is lényegében nativisztikus természetű: a helyijegyek kialakulásának föltételei mégis csak a szervezettel vannak adva. A mozgásérzetelem tehát nem hozza létre, hanem csak fejleszti, finomabbá teszi a térszemléletet.)

A szintézis elvében Wundt a lelki élet mechanisztikus fölfogásával szemben erőiesen hangsúlyozza a lelki életnek qualitative folytonosan újat teremtő természetét. Azonban, jóllehet az atomisztikus mozaikpszichológia ellen küzd, maga is az elemek fogalmát bizonyos merevséggel, a naturalisztikus szellemnek tett jogtalan engedményekkel használja. A «szellemi rezultánsok», a lelki elemek «összehatása», «összeolvadása» stb. kifejezések mégis csak annak elismerésére utalnak, mintha a lelki elemek önálló ágensek volnának, melyek előbb léteznek, mint a szintézis. Pedig épen az, amit «szintézisnek» nevezünk, a belső tapasztalás számára a prius, mint tudat-állapot vagy tartalom s csak ezt próbáljuk elemekre, mint alkotó tényezőkre szétbontani. De azért nem mondhatjuk, hogy a lelki jelenség ezekből van «összetéve». Jellemző e tekintetben

Wundtnak az érzelmek «összeolvadására» vonatkozó elmélete. Itt «érzelmi komponensekről», «részérzelmekről», «érzelmi rezultánsokról», «összetett érzelmekről» beszél, mintha egy egységes benyomás egyes mozzanatai (pl. az akkord egyes hangjai) előbb külön-külön váltanának ki érzelmeket, melyek «összeolvadnának», s csak az új keletkező érzelmi rezultánsok jelentkeznének készen a lelki életben. Önmegfigyelésünk azonban sohasem tanúskodik ilyen «összetételről» vagy «összeolvadásról». Az érzelem, mikor belsőleg tapasztaljuk (pl. egy kellemes akkordot hallunk, harmonikus színezetű festményt látunk), mint egységes egész jelentkezik. Ebben az értelemben esetleg ráismerhetünk oly mozzanatokra, melyeket az egész benyomás egyes alkotórészei külön-külön szoktak kelteni, de azért az egészre vonatkozó érzelem új, az előbbiekre vissza nem vezetető, eredeti élmény.

A szintézis elve bizonyos fokig a lelki jelenségek természetének jellemzésére kétségkívül joggal alkalmazható, mert hangsúlyozza a lelki tünemény újságát tényezőinek puszta összegével szemben. Figyelembe kell azonban vennünk, hogy Wundt a lelki folyamatoknak ezt a természetét mindig csak a természet mechanikai folyamataival szegezi szembe, de mellőzi a természet organikus folyamatait, melyek hasonló értelemben szintetikus természetűek. Hangsúlyoznunk kell továbbá, hogy a teremtő szintézis fogalma, ha alkalmas is a pszichikai jelenségek jellemzésére, nem lehet magyarázó elv: valamely lelki tünemény minőségileg új mozzanatát egyáltalán nem magyarázom még, ha egyszerűen azt mondom, hogy egy «teremtő szintézis» eredménye. Ezzel a problémát csak tovább toloom. Wundtnál azonban a teremtő szintézis legtöbbször mint végző magyarázó fogalom szerepel (pl. a térszemléletnél).

4. A pszichikum és a fizikum egymáshoz való viszonyára nézve Wundt — főképp Fechner hatása alatt — a pszichofizikai parallelizmus álláspontját foglalta el s ezt összhangba iparkodott hozni a pszichikum természetére s a pszichikai okságra vonatkozó általános fölfogásával. Pszichikum sohasem hathat a fizikumra s fizikum sohasem a pszichikumra, mindegyik jelenségsornak megvan a maga zárt oksága, mely nem törhető keresztül. Ennek az oka a két jelenségsor teljes különeműsége. A tudat állapotainak folytonos összefüggése olyan egység, mint a neki kívül megfelelő organizmus s ez a párhuzamosság arra a föltevéésre vezet, hogy «amit mi léleknek nevezünk, az nem egyéb, mint ugyanannak az egységnek belső léte, melyet külsőleg, mint a hozzá tartozó testet ismerünk» (identitás-elmélet). A lélek az organizmusnak belső oldala. Test és lélek ugyanazon valóság két különböző szempontból való fölfogása.

Wundt a parallelizmust, mint hipotézist, azzal indokolja, hogy az oknak és a hatásnak egyneműnek kell lennie, tehát a test és a lélek egymásra való hatása merőben csoda volna. Azonban Wundttal szemben meg kell állapítanunk, hogy magában az okság puszta fogalmában nincsen benne egyáltalán az ok és a hatás egyneműségének követelménye. Az okság lényege a szükségképeni egymásrakövetkezés gondolata, és semmi több. De nincs meg benne a hasonlóság vagy egyneműség gondolata. Mi

a hasonlóság a mágnes és a mozgás között? Mennyiben egynemű a puska-por meggyújtása és a gázok hirtelen kiterjeszkedése, a robbanás? Különbösen az egyneműségnek akkor volna fontossága, ha így érthető volna az okság. De a pusztán fizikai tagokból álló összefüggés sem érthető, ez sem racionalizálható. Ez is époly irracionális ténybizonyosság, mint a testi és a lelki jelenségek kimaradhatatlan egymásutánja.

Wundt szívósan ragaszkodott a parallelizmus-elmélethez, mert a pszichofizikai egymásrahatást nem tartotta a tudományos kutatásnak (inkább a mechanikai jelenségekre alkalmazott) elveivel összeegyeztethetőnek. Közben megfélekedett arról, hogy épen ott szoktunk okságot fölvenni, ahol a tünemények mindig párhuzamosan folynak le. Wundt, hogy a pszichológia önállóságát megőrizze a materializmussal szemben, mely a lelki jelenségekben csak a testiek párhuzamos epiphaenomenonjait látja. kivételt is állít föl a parallelizmus alól. Eszerint a tudatelemek egymásközi kapcsolatát nem szabad fiziológiai szempontból tekintenünk. Csak az egyes elemeknek, de nem ezek kapcsolatainak vannak fiziológiai korrelátumai. Wundtnak ez a kivétele az elem s a kapcsolat megkülönböztetésének jogtalan alkalmazásán alapszik. Az elem fogalma ugyanis mindig csak a végső adotthoz való közeledést jelent. Épen ezért csak nagyon durva vonásokban és teljesen viszonylagosan szabad a kapcsolat s az elemek közt különbséget tenni. Különbösen a kapcsolat épúgy ténylegesen adott pszichikum, mint az elemek.

5. A múlt század hatvanas-hetvenes éveiben, amikor Wundt pszichológiai alapfölfogása kialakult, a lelki életnek egyoldalú intellektualisztikus és asszociacionista fölfogása uralkodott. Wundt ezzel szemben a lelki jelenségeknek aktuális, tevékenység-természetét hangsúlyozta. S mint-hogy a lelki jelenségeknek ez a tulajdonsága legjobban az akarاتفolyamatoknál szembeszökő, Wundt a maga pszichológiai alapfölfogását egy Paulsentől kölcsönzött szóval voluntarizmus-nak nevezte el. Közben állandóan kiemelte, hogy a voluntarisztikus pszichológia egyáltalán nem állítja, hogy az akarat a lelki történésnek egyedüli valóságos formája, hanem csak azt hangsúlyozza, hogy az akarat a vele kapcsolatos érzelmekekkel s indulatokkal a pszichológiai tapasztalásnak époly elidegeníthetetlen alkotórésze, mint az érzetek és a képzetek s hogy minden egyéb lelki folyamatot az akarاتفolyamat analógiájára kell fölfognunk. A képzetek s érzelmekek a teljes akarاتفolyamat mozzanatai. Az akarاتفolyamatok nem eyebek, mint «egy indulattól előkészített s ezt hirtelen befejezd változásai a képzet- és érzelemállapotnak».

Ha azonban Wundtnak egyéb elméleteit is figyelembe vesszük, kitűnik, hogy a voluntarizmus az ő pszichológiájában nemcsak az imént említett szerény analógiás szerepen alapul. Nála ugyanis a lélek veleje akarat: az akarat a lelki élet motora, irányzója, lendítője, rögzítője és rendező elve. A gondolkodás, az appercepció is voltaképp csak az akarat funkciója, belső akarat cselekvés. Akarat — mint metafizikájában látni fogjuk — lényegében maga az intellektus is. Az egész lelki fejlődésen a maga összes formáiban az akarat uralkodik. Wundt a lelki élet valamennyi működését és mozzanatát főképp az akarathoz való viszo-

nyában látja és vizsgálja. S éppen ezen a ponton Wundt pszichológiájában nagy homály érezhető: az akarat hol mint lelki elem szerepel az érzetek és érzelmek mellett, hol mint összetett lelki folyamat, melynek az utóbbiak csak alkotó mozzanatai. Wundt az akaratot az érzelemben s indulatban oldja föl, határozottan az akarat emocionalisztikus elméletének híve. De így joggal kérdezzük, vajjon miért «voluntarista»?

6. A lelki elemek egymáshoz való viszonyának homálya különösen sűrű W. pszichológiájának egyik legfontosabb fogalmánál: az *a p p e r c e p c i ó* nál. Az akarat egyik főműködése a tudattartalmak rögzítése, erősségbeli fokozása és rendezése, vagyis az *a p p e r c e p c i ó*. Ez a pusztán *p e r c i p i á* lt tartalommal szemben «valamely világos tartalomnak a figyelem útján való föllépése a tudatban». A képzetek nagyrésze ugyanis a tudat háttérében marad, vagyis «a belső tudatmezőn» csak kevés tartalom emelkedik mindig a tudat «belső látópontjába». *P a s s z í v* az *a p p e r c e p c i ó*, ha a figyelem irányát az esetleg föllépő inger határozza meg; *a k t í v*, ha a figyelem eleve már egy várt, keresett tartalomra irányul, miközben kezdettől fogva bizonyos tevékenységérzelem lép föl. A *p a s s z í v* *a p p e r c e p c i ó* ösztönös, az *a k t í v* ellenben akaratilag funkció. Az *a p p e r c e p c i ó* val szemben az *a s s z o c i á c i ó* csak az érzeteknek (s nem kész képzeteknek) kapcsolata a figyelem *p a s s z í v* állapotában, ösztönszerű, önkénytelen lelki megnyilvánulás, melyet a gyakorlat mechanikussá tesz. Pusztán *a s s z o c i á c i ó* kból azonban a lelki élet nem magyarázható meg, mint ahogyan az *a s s o c i a t i o n - p s y c h o l o g y* gondolja. Az összes felsőbbrendű szellemi folyamatok és képződmények (vonatkoztatás, ítélet, fogalom, következtetés) az *a k t í v* *a p p e r c e p t í v* működései, illetőleg *a p p e r c e p t í v* *k a p c s o l a t o k*. Ezeknél az akarat csak olyan képzetelemeket hoz tudatosan kapcsolatba, melyek a gondolkodás céljához mértnek tűnnek föl. A *g o n d o l k o d á s* is voltaképp az akarat funkciója, mely válogat a képzetek s *a s s o c i á c i ó* k között, ezek kapcsolódását szabályozza s irányítja, megtartja belőlük, ami a gondolkodás céljára alkalmas s visszautasítja, ami nem alkalmas. Az *a p p e r c e p c i ó* nak azonban nemcsak megkülönböztető, hanem egységesítő funkciója is van: elválasztott képzeteket egységes tartalomba kapcsol egybe («*a p p e r c e p t í v* szintézis»). Az ítélet pl. egy összképzetből indul ki, hogy ezt fogalmi elemeire bontsa, majd ezeket egymással új viszonyokba állítsa.

Az *a p p e r c e p c i ó* nak W.-féle folyamata elűt a *H e r b a r t*-féle *a p p e r c e p c i ó*-fogalomtól, mely szerint az új tartalmak föllépésével kapcsolatban a régebbi, egynemű képzetek földéződnek s amazokkal egybeolvadnak. Viszont Wundtnál az *a p p e r c e p c i ó* egyet jelent a *f i g y e l é s* folyamatával, mert azt a tudatfolyamatot jelöli, hogy «valamely lelki tartalmat világosan fölfogunk». Az *a p p e r c e p c i ó* nak ez a két fogalma azonban szerintünk ugyanannak a lelki folyamatnak két különböző mozzanatára vonatkozik s éppen ezért kiegészíti egymást. A külső ingerek behatása ugyanis több lelki folyamatot indít meg. Először is a pusztán érzékileg adott tartalmat azonnal *k i e g é s z í t j ü k*, *m e g g a z d a g í t j ü k*, értelemmel látjuk el oly képzetek alapján, melyekre régebbi tapasztalataink alapján tettünk szert. Másodszor: az érzékileg adottat nem egész terjedelmében s

minden egyes részében egyformán vesszük figyelembe, hanem úgy, hogy bizonyos mozzanatait kiválasztjuk, kiemeljük, más mozzanatait pedig mellőzzük. A Herbart értelmében vett appercepció lényegében azonos az első folyamattal, a Wundt értelmében vett appercepció pedig másodikkal. A két folyamat, helyesebben actus a szemléletben mindig együtt fordul elő és csak elvonás útján fogalmilag választható szét. Herbart az első, Wundt pedig a második működést jelölte meg az appercepció szóval. Éppen ezért legjobb, ha ezt a műszót, mely Leibniz óta annyi különböző történeti terhet cipel, nem is használjuk.

Egyébként a Wundt-féle appercepció-fogalom a maga keretén belül sem egységes és ellenmondás nélküli. Egy helyütt pl. W. azt állítja, hogy minden asszociációnál szerepel «appercepció», úgy hogy a kettő szétválasztása csupán absztrakció eredménye, melyet a valóság csak többé-kevésbé közelíthet meg. Másutt viszont bizonyos egyszerű asszociációs folyamatokat emleget, melyeknél az akaratsnak, azaz a figyelemnek semmi befolyása sincs. Továbbá az agyvelőben külön «appercepció-centrumot» vesz föl, ami szintén arra utal, hogy az appercepció az asszociációval s egyéb, inkább passzív természetű folyamatokkal szemben önálló folyamat. Még bonyolultabbá teszi ezt a fogalmat az a megkülönböztetés, hogy van passzív és aktív appercepció. De akkor mi a különbség a passzív appercepció s az asszociáció között?

Nincsen semmi szükség az appercepció wundti fogalmának a pszichológiába való bevezetésére, mert a figyelem fogalmában (mellyel Wundt is az appercepciót lényegében azonosítja) benne van mindaz, ami az appercepcióban. Az önkénytelen figyelem megfelel a «passzív appercepciónak», az önkényes figyelem pedig az «aktív appercepciónak», mely akkor lép föl, ha a figyelem aktusát várakozás vagy törekvés előzi meg, hogy valamely benyomást fölfogjunk vagy valamit gondoljunk.

7. A néppszichológiának gondolata az XIX. század közepén úgy vert gyökeret, hogy egyes szellemi tudományok, különösen a nyelvtudomány és mitológia, mindinkább szükségét érezték oly pszichológiai alapvetésnek, mely a társadalomban s a történelemben jelentkező szellemi kölcsönhatásokkal foglalkozik. Mindinkább utat tört a belátás, hogy a nyelvek s mítoszok fejlődésében a sajátos történeti föltételek mellett, melyek e jelenségek konkrét alakulását meghatározzák, bizonyos általános pszichikai erők is törvényszerűen érvényesülnek. Alig hogy megjelenik a hatvanas évek elején a néppszichológiának Lazarustól és Steinthaltól megszerkesztett első programja, Wundt azonnal élesen bírálja azt a kapcsolatot, mely e tervet a Herbart pszichológiájával összeköti s kimutatja, hogy Herbart alapján nem lehet eljutni a néppszichológia föladatainak helyes fölfogásához. Lazarus és Steinthal alapfölfogása egyoldalú intellektualizmusban és individualizmusban szenved, mert a Herbart-féle képzetmechanikának és metafizikai lélekfogalomnak alapján áll. A néppszichológia megalkotásához Wundt másrészt az utolsó század angol pszichológiájától kapott értékes indítást. Ugyanis Herbert Spencer pszichológiájában és szociológiájában s E. B. Tylora primitív kultúrára vonatkozó kutatásaiban az etnológiai tények tág mezejét pszicholó-

giai szempontból is értékesítették a társadalom, a család, a jog, az erkölcs, a művészet stb. kezdeteinek megértésében. E vizsgálatot kitűnően egészítették ki a Németországban főképp a nyelvtudomány területéről meginduló pszichológiai kutatásokat. Később W. figyelmét az etikai problémák is a népszichológiai vizsgálatok felé fordították: a népszichológiát az etika előcsarnokának («die eigentliche Vorhalle zur Ethik») tekintette, mert az erkölcsi nézeteknek eredete és fejlődése a legszorosabban egybeszövődött a kollektív-pszichikai jelenségeknek, főképp mítoszoknak, vallásnak és nyelvnek fejlődésével.

Ugyancsak ebben az időben jelenik meg H. Paul-nak nagyhatású műve, a *Prinzipien der Sprachgeschichte*, mely az első komoly individuális pszichológiai irányú visszahatás a történeti tudományok nevében Lazarus és Steinthal népszichológiájával szemben. Paul odáig ment, hogy a népszichológia jogosultságát egyáltalán kétségbe vonta. Ebbe a vitába csakhamar Wundt is beleavatkozott és Paullal is, meg Lazarus-Steinthalal szemben is kifejtette a saját programját (*Ziele und Wege der Völkerpsychologie*. 1886.). S ettől fogva W. a népszichológia rendszeres kiépítését, mely mindaddig csak sokat vitatott terv volt, élete egyik főfeladatának, egész munkássága megkoronázásának tekintette. Kidolgozás közben a munka kezei között olyan méretet öltött, amilyenre a terv első megfogásánál nem is mert volna gondolni. A hatalmas tízkötetes munkán két évtizednél tovább szakadatlanul dolgozott, csodálatos példáját adva szorgalmának, eredeti stúdiumaitól egészen elűtő szakterületeken való jártasságának, minden irányú tudományos fejlődésképeségének és páratlanul álló rendszerező logikai-architektonikus-erejének. Olyan művet alkotott, mely azóta valamennyi, mind szisztematikus, mind történeti jellegű szellemi tudománynak (a pszichológiának-, nyelv-, vallás-, társadalom-, közgazdaság-, jog- s történettudománynak) nélkülözhetetlen segítsége. Mindezek a tudományok nagyszámú új és termékeny szempontot kölcsönöztek a népszichológiából, mert hisz ennek főadata éppen azoknak a lelki folyamatoknak vizsgálata, melyek az emberi közösségek általános fejlődésének és a közös szellemi termékek keletkezésének legfőbb tényezői.

W. a népszichológia problémáit három törzsfogalom köré csoportosította: nyelv, mítosz és erkölcs. A mítoszhoz kapcsolódik a vallás és a művészet eredete, az erkölcshez pedig a jog sakultúra kezdetei és általános fejlődésformája. Terünk nem engedi, hogy itt most tüzetesen megvizsgáljuk Wundtnak a népszichológia területén elért eredményeit. Csak utalunk azokra a kutatásaira, melyek a kifejezőmozgások, a nyelvhangok, a hangváltozások, a szóképzések s főképp a jelentésváltozások különböző fajaira s formáira vonatkoznak. Bármennyire jogos kritika érte is a nyelvészek: Delbrück, Sütterlin, Marty stb. részéről W. vizsgálatait, kétségtelen, hogy sok olyan új szempontra s összefüggésre fordította a nyelvkatatók figyelmét, amelyekre az ő irányítása nélkül nem terelődött volna rá az érdeklődés. Ugyancsak termékenyek és becsesek, bár sokszor mesterkélték és egyoldalúak a fantázia s a művészet viszonyára, a képző s zenei művészetek fejlődésére, a mítoszalkotó kép-

zeletre, a lélekhitre és varázskultuszra, az animalizmusra, manizmusra s a démonhitre, a természeti mítoszokra, hősmondákra, istenmítoszok fejlődésére vonatkozó föltevésai és elméletei.

Különös érdeklődésünkre tarthat számot a társadalomra, mint a népszichológia tárgyára irányuló vizsgálata. Bármennyire különbözzenek is a szociológia egyes irányai egymástól, mégis van egy közös centrumuk, amely felé valamennyien gravitálunk. S ez a centralis föladat az emberi társadalom egészét átfogó jelenségek kölcsönhatásainak vizsgálata. Az a közös tárgy ugyanis, amelyet az egyes társadalomtudományok egy-egy oldalról, a maguk különös szempontjából meg akarnak világítani, a társadalom maga, mint egész. A társadalom nélkül nincs jog, nincs nincs állam, nincs gazdaság. Éppen ezért, mivel a társadalom mint egész az összes szociális képződményeket magában foglalja, a társadalomnak fogalmát egyik különös társadalomtudomány sem tárgyalhatja kimerítően! A társadalmi életet mindegyik csak bizonyos, az egyes jelenségek tömegéből absztrakcióval kiemelt szempontból vizsgálja. A társadalom egészét kutató szociológia két föladatot tűz ki: az egyik a társadalom formáinak, a másik pedig a társadalmi tényezők belső vonatkozásainak és kölcsönös függésének vizsgálata. (Milyen viszonyban vannak az egyes társadalmi munka- és gazdaságformák, erkölcs és jog, forgalom és szellemi élet stb. a társadalom szervezetéhez?) Az előbbi föladat a társadalom kérdését formális, az utóbbi tartalmi oldaláról teszi kutatás tárgyává.

Mi a viszonya a szociológiának a népszichológiához? Erre a kérdésre másképen felel a szociológiának történetfilozófiai s másképen nemzetgazdasági irányzata. A filozófus szociológusok a társadalom s történelem valamennyi jelenségében csak oly okok hatását látják, melyek az egyes ember általános természetéből, ösztöneiből s hajlamaiból, továbbá törekvéseit irányító intelligenciájának fejlődési fokából levezethetők. Így a szociológia nem egyéb, mint alkalmazott individuális pszichológia (pl. H. Spencernél), mely az egyénből indul ki s ehhez tér vissza. Ez az irány a történelem céljának a társadalom oly állapotát tartja, melyben az egyesnek jóléte a végső cél, amivel persze együttjár az is, hogy az egyén ebben az állapotban a leghasznosabb a társadalom számára is. A háttérben tehát egy utilitarisztikus történetfilozófia húzódik meg, melynek az individuális pszichológia egyszersmind előfeltétele. Viszont a szociológiának másik, egyoldalú nemzetgazdasági alapon tájékozódó ága, minthogy az imént említett történetfilozófiai alapot elveti, vele együtt a pszichológiát is háttérbe szorítja. Szerinte a társadalmi jelenségeket csakis önnönmagukban, minden kívülről jövő szempont mellőzésével kell vizsgálni. A különböző társadalmi tények között törvényszerű korrelációk vannak (pl. a születések és halálozások, a bűntettek száma s a termés között) s ezek fölismerése gyakorlati szempontból magában elegendő; a biztosítótársaságok statisztikusai előtt a pszichológiai motívumok közömbösek. Azonban elméletileg is a szociológia a pszichológiától független terület. Ugyanis különböző emberfajoknál egyforma s egyforma emberfajoknál különböző társas szervezetformákat találunk. A lelki befolyás tehát túl általános, semhogy a társas jelenségek befolyá-

sát meghatározhatná. A szociológia eszerint a társas jelenségekben szereplő lelki folyamatokat, mint ilyeneket, nem teszi vizsgálat tárgyává. Itt lép előtérbe a néppszichológia. Ez a társas jelenségeknek specifikus pszichológiai vizsgálata, mely az egyének kölcsönhatása által a társas közösségen belül keletkező lelki folyamatokra irányul, melyek nem elemezhetők az individuális pszichológia eszközeivel.

Hasonló a viszony a néppszichológia s az etnológia között. A tárgyuk ugyanaz, de a vizsgálat szempontjai különbözők. A régebbi etnográfia csak azt iparkodott megismerni, milyenek a népek, milyen sajátos jegyeik vannak, milyen kultúreredményekre tettek szert. A modern etnológia ellenben azt kutatja, hogyan lettek ilyenekké a népek, mikép keletkeztek azok a sajátos tulajdonságok, melyek megkülönböztetik őket? A pusztá deszkriptív föladatot fölváltotta az explikatív. Az utóbbi föladat azonban csak úgy oldható meg, ha a sajátos fejlődések kollektív pszichikai indítékait is figyelembe vesszük, melyek vizsgálata a néppszichológia tárgya.

W. a kutatás imént jelzett szempontjainak lehető különtartásával hatalmas tényanyag keretében vizsgálja az őstársadalom, a törzsi társadalom s a politikai társadalom sajátos tényezőit és formáit. Végül — nagy műve tizedik kötetében (*Kultur und Geschichte*. 1920) — a néppszichológiai a kultúra fejlődéstörténetévé szélesíti ki. Egyéni pszichológiájában az egyes ember lelki életének törvényeit iparkodott föltárni; itt most az egész emberiség lelki fejlődésének törvényeit és elveit, az emberi történet makroszkópiumán keresztül vizsgálódva, törekszik megállapítani. A néppszichológia itt az emberi kultúra genetikus pszichológiájaként áll előttünk.

Wundt hatalmas művének részleteit mellőzve, most csak rá akarunk mutatni néhány nehézségre, mellyel mindenkinek, így Wundtnak is meg kellett küzdenie, ha a kollektív lelki jelenségekről tudományos rendszert fölépíteni megkísérelt. Ilyen nehézség a szubjektívizálás állandó veszedelme: a kollektív lelki folyamatok nem rögzíthetők meg semmiféle objektív módon s így az önkényes szubjektív szerkesztéseknek és föltevéseknek leghálásabb talaja. Éppen ezért Lazarustól kezdve számos népszichológiai munkaterv készült, de a kidolgozás eredménye sohasem állott arányban a kezdet hangos lelkesedésével. Csak Wundtban volt erő az első terv kidolgozására. Ez azonban neki is csak azért sikerült, mert a kutatást azokra a kollektív jelenségekre korlátozta, melyek eléggé konkrét természetűek. Sokszor azonban vele szemben is fölmerülhet az aggodalom, vájjon Wundt, amikor a nyelv, mítosz, művészet, vallás, erkölcs s jog fejlődéstörvényeit megállapítja, nem lépi-e át a sajátos pszichológiai kutatás jogos és illetékes határait? Nem zárkozhatunk el annak a kérdésnek fölvetése elől sem, vájjon ha a nyelv, mítosz, művészet, vallás, erkölcs és jog mint történeti produktumok vannak adva, vizsgálatuk nem inkább az egyes történeti tudományágak föladata-e, melyek e szellemi eredmények genetikus megértésére és magyarázatára fölhasználják ugyan lépten-nyomon a lélekbúvárlat segítségét, de ezeket a tárgyakat, mint elsősorban történeti eredményeket, a saját vizsgálati, körükbe tar-

tozónak érzik és követelik? Van-e akkor a nyelv-, vallás-, művészet-, erkölcs-, jogtörténet stb. mellett a tudományok birodalmában tartományi autonómiája a néppszichológiának? Ez súlyos kérdés, mely a Völkerpsychologie-nak, mint ilyennek, létjogát és folytatását a jövőben komolyan fenyegeti.

Azok a kecsgetető eredmények is, melyeket Wundt a néppszichológiai jelenségek vizsgálatából az egyéni pszichológia számára remélt, átlag igen soványak s nem lényegbevágók. Wundt sokszor voltaképpen csak annak igazolását találja meg, amit már pszichológiai alapfogalmaiiban eleve úgyis föltett. Az ő speciális szubjektív föltevéseinek álláspontján természetes, hogy elméleteit és magyarázatait megerősítve találja.

Wundt a néppszichológia területét elvileg csak bizonyos szellemi termékeknek (nyelv, mítosz, erkölcs) területére korlátozta. Erre egyébként elméjét különösen jellemző rendszerező ereje is indította. Ugyanis a nyelvben a képzetvilágnak, a mítoszban az érzelemirányoknak, az erkölcsben pedig az akarati mozzanatoknak megnyilvánulását látta. A szójelentések változásaiban a képzetek változásainak törvényei mutatkoznak; a nyelv organikus szerkezetében, a szóformák alkotásában, a beszédrészek szintaktikus illeszkedésében az a törvényszerűség ismerhető föl, mely a képzeteknek az egyes nyelvközösségek sajátos természeti és műveltségi föltételei között föllépő kapcsolatain uralkodik. Viszont a mítoszt alkotó fantáziatévékenységet annyira az érzelmi irányok határozzák meg, hogy a szemléleti befolyások csupán külső alkalmi okok, amelyek csak akkor döntenek el a mitológiai képzetek irányát s a dolgok fölfogását, ha félelmet és reményt, csodálatot és bámulatot, tiszteletet és alázatosságot keltenek. Az erkölcs végül mindazokat a közös akaratiirányokat foglalja magában, melyek az egyéni szokások eltérései fölött uralomra jutottak s általános érvényű normákká sűrűsödtek a közösség számára.

Ha azonban a nyelvhez, a mítoszhoz és az erkölchöz, melyeket Wundt a képzetrel, érzellemmel s akarral, mint a lelki élet főirányaival ilyen mesterséges párhuzamba állít, még hozzávesszük a tőle később beiktatott vallást, művészetet és jogot, mindezek még távolról sem merítik ki azoknak a lelki produktumoknak területét, melyek a közösség lelki kölcsönhatásának eredményei. Mind erősebbé válik az utóbbi időben a törekvés az eredeti néppszichológia munkamezejének kiszélesítésére, azaz valamennyi oly lelki ténynek e területén való vizsgálatára, melyeket lelki kölcsönhatásban lévő egyének sokaságának jelenléte határoz meg. Más szóval: a néppszichológia kerete a legújabb időben szociális pszichológiává szélesedik ki. Wundt azért tartotta meg a *Völkerpsychologie* elnevezést, mert a társadalmi alakulatok között a «népet» tartotta a legfontosabb törzsfogalomnak. Így azonban figyelmen kívül maradt sok olyan kollektív lelki jelenség, mely nem illeszthető bele a történetileg kialakult «népek» fogalmának keretébe (pl. a hirtelen összeverődött tömeg lelki jelenségei: pánik, divat, közvélemény, a tömeg sugalmazás folytán létrejött akarata, osztály szellem stb.). Nyilvánvaló, hogy a társas kölcsönhatások útján keletkezett lelki jelenségek és termé-

kek nem korlátozhatók a nyelv, mítosz, vallás stb. kialakulására. Különb-
ben az egyéni lelki életnek a társadalmi közösség lelki élete az ellen-
tété, melynek a nép csak egyik formája. Ezért is megfelelőbb a társa-
dalmi pszichológia elnevezés. Ez a kifejezés máris kezdi háttérbe
szorítani a «népek pszichológiája» terminusát; az utóbbi hallatára külön-
ben is elsősorban olyan kutatásokra gondolunk, melyek az egyes népek-
nek politikájukban, művészetükben, irodalmukban, társaséletükben nyil-
vánuló értelmi, erkölcsi s egyéb jellemző tulajdonságaival, sajátos etho-
szával és szellemével foglalkoznak. A «Völkerpsychologie» szónak első és
természetes jelentése a népek összehasonlító karakterológiája, vagyis az
egyes nemzetek és fajok differenciális pszichológiája (milyen a görög,
német, francia stb. szellem?).

A Wundt-féle népszichológia területét jogtalanul szűkíti meg a
történeti szempont is, mert csak a társadalmi lélek olyan képződ-
ményeinek vizsgálatára korlátozza, melyek a nép lelki közössége alapján
történetileg fejlődtek ki (nyelv, mítosz stb.). Eszerint a népszichológia
csakis fejlődépszichológia, mely nem vizsgálja a mai társadalmi
közösség kollektív lelki folyamatait és termékeit, hanem csak a primitív
kornak s az ezt követő alacsony kultúrfokok korának nyelvi, mitológiai,
művészeti, vallási, jogi, társadalom szervezeti jelenségeit s egyéb lelki
tényezőit, úgyszólván csak addig a határig, amikor a humanitás gondola-
tán alapuló kultúrközösség kialakul, s a primitív törzsek, kultúrák, val-
lások helyére világbirodalmak, világkultúra és világvallások lépnek. Így
Wundt «népszichológiája» a társadalmi pszichológiának csak egyik,
jórészt praehistorikus területrésze. Wundt a genetikai szempontot csak
a primitív s legalsó kultúrfokokra alkalmazza, csak az őstörténet és nép-
rajz adatainak területén mozog, ezeket rendezi, tagolja s dolgozza föl
pszichológiai szempontból, úgy hogy népszichológiája e tekintetben a
primitív népek szellemi termékeinek enciklopédiája. Azonban a vizsgáló-
dás területének ez a korlátozása nagy hiányok forrásává vált, mert
az őstörténet ezen nagyrészt inkább csak hipotetikus talajára nem
volt Wundt jogosult az emberi kultúra egész fejlődésének törvényeit s
elveit fölépíteni. Minthogy a szorosabb értelemben vett történeti korban
jelentkező kollektív lelki tényeket átlag kevésbé vizsgálja a túlnyomóan
őstörténeti és etnográfiai anyagok mellett, indukciói sokszor egyoldalúak
s nem alkalmazhatók az egész fejlődésre. Kutatáskészlete így nem elég
egyetemes, általánosnak jelzett tételei és absztrakciói alatt nem találunk
kellő számú konkrét tényt.

Wundt a népszichológiának önállóságát az egyéni lélek vizsgálatá-
val szemben a «néplélek», «népszellem», «össztudat», «köztudat» vagy
«kollektív lélek» realitására alapítja (v. ö. L. 9.). Szinte a középkor-
nak az univerzálék realitása körül forgó harca támadt új életre e kér-
désben: mi a reális, az egyén lelke-e, vagy a közösségé, vagy mindkettő?
Ugyanis minden olyan folyamat számára, mely a társas közösségben,
egyének csoportjában egyformán jelentkezik, gondolkodásunk azonnal
hajlandó bizonyos általános alanyokat fölvenni: nép, társadalom, nép-
lélek, szociális lélek, tömeglélek stb., jóllehet térben-időben meghatároz-

ható léte nyilvánvalóan csak az egyéneknek van, csak ezekből indulnak ki «in concreto» kimutatható hatások. Lazarus és Steinthal még az egyéni lelki élet analógiájára beszél a «néplélekről». Ez a fölfogás Wundtnál némileg mérséklődik: a kollektív lelki jelenségeket olyan folyamatoknak tekinti, melyek bár egyéni lelki folyamatokból származnak, valami új, sajátos természettel bírnak, mely amazokból le nem vezethető. Itt is a Wundt-féle alapelv, a «teremtő szintézis» érvényesül: a népieteknek tehát az egyéni lelki folyamatok mellett bizonyos értelemben realitása van.

Wundtnak ez a fölfogása mindinkább tért veszít azzal a gondolattal szemben, hogy csak az egyéni-pszichikai folyamatok a reálisak s ezek között vannak általában olyanok is, t. i. a szociálisak, melyeket az embertársakkal való együttlét határoz meg. Az utóbbiak azonban elvileg semmiben sem különböznek az előbbiektől. Absztrakciókat valóságokká léptet elő tehát az empirikus alapvetésre mindig büszke Wundt akkor, amikor a «néptudatnak» vagy «össztudatnak» olyan realitást tulajdonít, mint az egyéni tudatnak, holott a néptudat vagy kollektív lélek csak metaforikus kifejezése az egyes egyének tudatában lefolyó jelenségek több-kevesebb egyforma ságának. A kollektív lélek nem egyéb, mint az egyes egyének egyforma lelki folyamatainak összege. Ennek a kollektív léleknek azonban e folyamatokon kívül épúgy nincsen realitásuk, mint egy hídnak nem tulajdonítható külön realitás alkotórészeinek realitása mellett, melyekből áll, noha a hídnak más tulajdonságai is vannak, mint egyes részeinek. Így valamely társadalmi közösség képzeiteinek és érzelmeinek összességéről sok oly tulajdonság állítható, mely a közösség egyes tagjainál nem található meg.

Eszerint a néppszichológia, vagy tágabb értelemben a szociális pszichológia helyesen csak ezt kérdezheti: milyen módosulásokon mennek keresztül az egyén lelki folyamatai, ha ezek a társadalmi környezet bizonyos hatásai alatt állanak? Ebből egyszersmind következik, hogy a nép- vagy társadalmi pszichológia nem önálló tudomány, hanem csak a pszichológiának egyik ága. Csakis azok a befolyások, melyeket egyik lélekre a többi gyakorol, a szociális pszichológiának egyedüli, bár rendkívül terjedelmes tárgya. A lelkek között interindividuais természetű folyamatok, amilyenek realitását Wundt fölveszi, ma g u k b a n nem léteznek: ami valóban létezik, az csak egyforma vagy hasonló egyéni lelki folyamat. Hogy a közösség az egyén mellett valami újat hoz létre, csakis az mondhatja, aki egyénen egészen elszigetelten élő egyes embert ért. A pszichológia tárgya azonban csak olyan valóságos és nem hipotetikus egyének lelki élete, akik valamely közösség tagjai. Az egyéni és a szociális mozzanatok szétválasztása legtöbbször igen bajos, sőt lehetetlen. Jellemző, hogy Wundt, aki néppszichológiájában elvileg folyton küzd az individuális pszichológiai fölfogás ellen, a nyelv, mítosz stb. konkrét vizsgálata közben öntudatlanul is sokkal többször alapítja eredményeit individuális, mint kollektív lelki tényezőkre: «néppszichológiája» bizony túlnyomóan «egyénpeszichológia» marad.

Van-e a néppszichológiának szilárdan kialakult programkerete

melyet a jövő részletkutatásainak csak ki kell tölteniük? Erre a kérdésre Wundt óriási munkája dacára is alig válaszolhatunk igennel. A népszichológia még nem szilárdult meg oly tudománnyá, melyről határozottan mondhatjuk, hogy sajátos munkaterülete, a többi tudományoktól relatív biztossággal elhatárolt feladatköre van s hogy az ismerés birodalmában egészen nélkülözhetetlen, sajátos funkcióval bír. A jövő fogja eldönteni, vajjon Wundt monumentális alkotása csak egészen szubjektív kísérlet-e, vagy pedig a további pozitív fejlődés termékeny talaja. Egy bizonyos: az emberiség kollektív szellemi alkotásainak, a kultúra valamennyi ágának egyetemes vizsgálatára és szintézisére csakis olyan páratlanul univerzális szellem vállalkozhatik, amilyen Wundt volt.

III.

Az ismeret problémája.

Wundtnak egy munkája sem kényszerít univerzális szellemének oly csodáló elismerésére, mint hatalmas logikája, éspedig ennek nem elemtani része, mely voltaképp csak a logikai formák pszichológiai fejlődéstana, hanem módszertani része: a természet- és szellemi tudományok logikája. Általános logikájában pszichologista; az újabb logicista irányokhoz épúgy nem tudott közeledni, mint ahogy a pszichológiában merev ortodoxiája az önmegfigyelésnek nem tudott engedményt tenni. (V. ö. *Psychologismus und Logizismus* c. értekezését, *Kleine Schriften*, II., 511—635.) Wundt logikájának értéke nem is az általános logikai problémák megoldásában, hanem az egyes tudományok módszereinek vizsgálatában rejlik. Itt tündököl minden emberi ismeretet átfogó szisztematikus szelleme a legfényesebben. A matematikától kezdve a speciális történettudományi ágakig nincsen tudomány, melynek anyagát tüzetesen föl ne dolgozta s melynek elvi szerkezetébe be ne hatolt volna. Wundt maga egy egész könyvtár, hatalmas és tudós könyvtár, melyben minden szak anyaga a problémák logikai összetartozása szerint a legszigorúbban rendezve van. Az a rendkívüli ismeret, mely Wundt logikájának csak pusztá tervéhez is szükséges, annál inkább bámulatot keltő, mert ez a munka oly korszakban jött létre, amikor az egyes tudományok elkülönülése, mondhatnók: decentralizációja annyira haladt, hogy maguk a szakemberek is egymást már alig értik. A régebbi Comte-féle pozitívizmus a tudományoknak legalább hierarchikus összefüggését elismerte; Wundt korának anarchikus pozitívizmusa azonban már a leglelketlenebb specializmusba téved. Ezzel szemben Wundt logikája remek példa arra, hogyan kell a részletbúvárlat közben is a tudományos munka egységének tudatát megőrizni, az egésznek célját mindig szem előtt tartani. Természetesen ennek az egész glóbus intellectualis-t átfogó módszertannak nem minden része sikerülhetett egyformán s nem készülhetett valamennyi tudományterületen egyformán szuverénül uralkodó erővel. Azonban bizonyos hiányai dacára az egész a maga nemében J. St. Mill óta páratlanul álló alkotás, mely valamennyi tudományos kutatás célját és összefüggését a legátfogóbb módon világítja meg. Wundt logikája az

utóbbi évtizedekben a legnagyobb lépés azon az úton, mely a tudományok anarchikus elkülönülésétől egységes összefüggésükhöz vezet.

Wundtnál a logikával szorosan összefügg az ismeretelmélet. Álláspontja itt a criticizmus tisztultabb formája. A 60-as évek materializmusával szemben a komolyság és józanság szempontjából a neokantianizmus kétségkívül nagy haladás volt. Azonban a «visszamenés», ha mindjárt a legnagyobbra is, mégis csak az «előremenés» ellentéte. A neokantianizmus a múlt század végén Kant-filológiává és Kant-kritikává laposodott. Hogy mit gondolt Kant, majdnem; fontosabb lett, mint Kant problémája maga. Wundt — bár hódolt Kant szellemének — a dogmatikus Kant-kultuszt nem helyeselte s a criticizmus továbbfejlesztését kísérte meg, úgy hogy a kritikai módszert a tudományos gondolkodás egész tartalmára alkalmazta s ezzel számos oly előfeltevést és egyoldalúságot került ki, melytől Kantnak s követőinek ismeretelmélete nem volt mentes. Kant természetszerűen korának számos balitéletében osztozott; filozófiája Wundt szemében «az empirisztikus szkepszistól mérsékelt dogmatizmus». Kant kritikája épúgy egyoldalúan racionalisztikus, mint Humeé egyoldalúan empirisztikus.

Wundt ismeretelmélete főbb vonásokban a következő: Minden ismerés először a «naiv realizmus» álláspontján van, mely nem tesz különbséget képzet és tárgy között. Csak a reflexió választja szét a tárgyat és a képzetet. Az eredeti «képzettárgy» gondolkodásbeli átformálásának három foka van: szemléleti, értelmi és észismeret, de ezek között éles határok alig vonhatók. A szemléleti ismerés a közönséges szemléletfolyamatok útján, a tudományos fogalomalkotás segítő-eszközei és módszerei nélkül megy végbe. Viszont értelmi ismeret akkor jön létre, ha a képzetek tartalmára s ezek összefüggésére módszeres logikai elemzés útján jutunk. Végül az észismeret gondolkodásunk azon eredménye, mely az értelmi ismerés útján nyert összefüggéseket egységes egészbe kapcsolja össze. Az ismerés első foka a mindennapi életben, második foka az egyes tudományokban, harmadik foka a filozófiában jut érvényre.

1. A szemléletnek két formája a tér és az idő, melyekben az adott tartalom elrendezése megy végbe. A tér és az idő az állandó, a folyton változó szemléleti minőségekkel szemben. Minthogy a tér és idő törvényei fogalomszerűen megrogzíthatók, a gondolkodásban természetszerűen megvan a hajlandóság arra, hogy ezen állandó tényezőket objektíveknek s velük szemben a minőségeket szubjektíveknek tekintse.

2. Az értelmi ismeretek szempontjából Wundt ismeretelmélete empirisztikus criticizmus. Empirisztikus, mert az ismeret keletkezésében mindig szerepet tulajdonít a tapasztalásnak, mely nélkül a gondolkodás egyedül sohasem teremthet érvényes ismeretet. De másrészt a szenzualizmussal szemben a gondolkodás szerepét is hangsúlyozza, mely az adott tartalmat formálja, amennyiben az appercepció a vonatkozó összehasonlítás és szintézis által a képzetek között egységet és összefüggést hoz létre. Így minden értelmi ismerés a tapasztalás és a gondolkodás kölcsönhatásából szár-

mazik, miközben a gondolkodásnak sajátos törvényszerűsége, mint a priori tényező lép föl. Az ismerés formája azonban csakis a tapasztalásban s a tapasztalással működik közre. Amint minden gondolkodás empirikus tartalomhoz van kötve, épúgy nincsen empirikus tartalom, melyet ne a gondolkodás dolgozna föl. «Tiszta gondolkodása és «tiszta tapasztalása csak fogalmi fikciók, melyek a valóságos gondolkodásban és a valóságos tapasztalásban sohasem fordulnak elő.

A szemléleti tartalmaknak földolgozása a tapasztalati fogalmakkal (pl. «növény», «test») indul meg. Ezek alapján bizonyos legáltalánosabb fogalomostályokhoz jutunk, amilyenek: tárgyfogalmak és állapotfogalmak. Ezek az igazi logikai kategóriák, amelyekbe valamennyi fogalmunkat besorozhatjuk s melyek nélkül nincsen tapasztalás. Ezekről meg kell különböztetnünk a fogalmak vonatkozásformáit, melyek azt a módot fejezik ki, ahogyan a fogalmak kapcsolódhatnak. Ezeknek absztrakt formái az ún. tiszta vonatkozás- vagy értelemfogalmak («reine Beziehungs- oder Verstandesbegriffe»), melyek ismét kétfélek: tiszta formafogalmak (egység és sokféleség, minőség és mennyiség, egyszerűség és összetettség, egyes és több, szám, funkció) és tiszta valóságfogalmak (lét és levés, szubsztancia és kauzalitás). Az utóbbiak közül a megmaradó szubsztanciának cselekvése, a szubsztanciális kauzalitás elvezet a szűkebb értelemben vett ok fogalmához, az aktuális kauzalitás pedig a cél fogalmához. Itt most csak a szubsztancia, ok- és célfogalomra térünk ki, melyek Wundt ismeretelméleti fölfogását különösen jellemzik, mint az értelmi ismerés törzsfogalmai, melyekkel a szemléleti tartalmakat földolgozzuk.

A tudat egysége Wundt szerint a dolgok egységes fölfogásának végső forrása. A szubsztancia fogalmában, mint saját belső létünknek a tárgyak világára való projekciójában, az appericipiálé ennek egyszerűsége, tevékenysége és megmaradósága a dolgok abszolút tulajdonságaiává válnak. Használható szubsztancia-fogalmat csakis a természettudományok fejlesztettek ki. A szubsztancia-fogalom itt szükségképi, mert mozgást és változást nem gondolhatunk el valami nélkül, ami mozog és változik. A természetet, mint megmaradó szubsztancia-elemek rendszerét fogjuk föl. Viszont a lelki élet belső oksága összeférhetetlen a szubsztancia változatlan megmaradásának föltevésével. A szubsztancia az a forma, melyben a gondolkodó alany a vele szembenlévő tárgyakat (s nem önmagát, ki a szubsztancia-fogalom forrása) appericipálja.

Az okság elve Wundt előtt az elégséges ok logikai elvének a tapasztalás tartalmaira való alkalmazása. Az okság elve a priori, amennyiben a gondolkodás törvényszerűségén alapul; empirikus is oly értelemben, hogy szemléleteket tételez föl, melyekre alkalmazzuk. A tapasztalás természete szerint az okság különböző természetet ölt: mint fizikai okság a természettudományokban az ok és hatás equivalenciáját követeli; mint pszichikai okság (azaz aktuális okság nem szubsztanciákkal, hanem pusztán folyamatokkal) a szellemi energiák növekedésének elvével s a teremtő szintézissel függ össze.

Eredetileg minden történést a célszerű emberi cselekvés hasonló-

ságára ítélünk meg: a cselekvő alany a célfogalom fejlődésének kiindulópontja. Wundt Kantnak azt a gondolatát, hogy az oksági magyarázat az egyestől az egész felé, a célszerűségi magyarázat pedig az egésztől az egyes felé halad, továbbfejleszti. A célszerűség elve csak a regresszív okság elve. Ha a mozgás képzete megelőzi a külső világban létrehozott változást, mint eredményt, akkor a mozgást a külső változás okának tartjuk. Ha azonban a külső változás eredményének képzete előzi meg a mozgásét, mely amazzal létrehozza, akkor a változás mint cél tűnik föl előttünk s a mozgás mint eszköz, mely által a célt elérjük. Így az okság és célszerűség nem egyeb, mint ugyanannak a dolognak két különböző fölfogási módja. A teleológiai fölfogás csak a kauzálisnak megfordítása: s ezzel Wundt a teleológiai s a kauzális világnézet vitáját eldöntöttnek tekinti. A jelenségeknek az a rendje, melynél a meghatározótól a meghatározott felé haladunk, kauzális; ugyanaz a rend pedig, ha a meghatározottól a meghatározó felé megyünk vissza, finális.

Ez a szubjektív célfogalom objektív célfogalommá válik az akarati cselekvések területén. Így ugyanis a cél nem a kész cselekvés végének pusztán az alanytól gondolt anticipációja, hanem mint a cselekvést meghatározó, létrehozó objektív tényező, reális ok szerepel. Ezért a szellemi tudományokban a célszerűség uralkodó elv, mely természetesen az oksági magyarázatot nem zárja ki: a cselekvés oka a cél kitzése, melyet az akarat valósít meg.

Wundt az organikus természetben is hatékonynak tartja az objektív célt. A vitalizmustól a magyarázó értéket megtagadja, de éppúgy egyoldalúnak tartja az organikus világ fejlődésének tisztán mechanikus vagy pusztán szubjektív teleológiai fölfogását. Bár a «mindenható» szelekció-elvet a maga mechanisztikus igényeivel nem fogadja el, elismeri, hogy a Darwin-féle «létért való küzdelem» fogalmában fejlődésképes csira van. Ezt próbálja összhangba hozni a voluntarizmus fejlődéstudományával. A létért való küzdelem ugyanis ösztönöket és akarati cselekvéseket, célképzeteket tételez föl: így az akarat objektív természeti célok teremtőjévé válik. Az élőlényekben akaraterők szabadulnak föl, melyek a természeti jelenségek folyásába mint meghatározó tényezők nyúlnak bele s amazok visszahatása folytán maguk a cselekvő lények is változáson mennek keresztül. Az ösztöntörékvések vagy akaratok a primum movensek; ezek — a külső föltételektől indítva — az életmód változásait idézik elő, melyeket a gyakorlat és szokás megszilárdítanak. Az akarat azonban a célszerű hatásokrak magyarázó elvül csak akkor használható, ha bizonyos ismertetőjelek alapján (melyek a szubjektív vagy objektív megfigyelés előtt jelentkeznek) valóban empirikusan bizonyítható. Wundt előtt már a protozoon ilyen, egységes akarati aktusokkal ellátott pszichofizikai organizmusnak tűnik föl.

Azonban a célos cselekvések nem minden hatását tekinthetjük egyenesen a célkitzésből folyónak. Az objektív célszerűség nem mindig födi azokat a szubjektív képzeteket, melyekből származik, hanem az objektíve elért cél rendszerint túllépi a kitzött célmotívumot. Ez

fejezi ki Wundt egyik fejlődéstörvénye: «a célok heterogóniájának elve», mely szerint az akart célnak mellékhatásai vannak, melyek maguk ismét célokká válnak. Így a célok megsokszorozódása, vagyis az organizációnak mintegy «önteremtés» útján mindinkább növekvő célszerűsége támad.

Az organikus fejlődés lépcsőül szolgál a szellemi fejlődésnek. Amaz teremt meg azokat a fizikai alapokat, melyekre emennek szüksége van. A szellemi élet fölött minden tekintetben céltörvények uralkodnak. A lelki történések (helyesebben: tevékenység) magasabbrendű formáiban a célgondolat hordozójaként egyenest az akarat lép föl. Az akarat itt tudatosan tűz ki célokat, anélkül azonban, hogy a célok heterogóniájának elve érvényét veszítené. Az egyéni tudatban az elért céleredmény új, még átfogóbb célkitűzések motívumává lesz. Mivel pedig az egyén szellemi szerzeményét vagy alkotását szükségképpen mások is átveszik, anélkül, hogy az eredeti birtokos elvesztené, megsokszorozódik a szellemi tartalom s továbbra új akaratindítások forrásává válik.

Wundt világnézetében okság és célszerűség az a két fogalom, melyekben a világrend általános fogalma föloldódik. Egy oksornak minden hatása szükségképi eredmény: az előzményt a maga föltételei épen úgy meghatározzák, mint a következményt az előzmény eleve meghatározza. A következmény azonban célnak is tekinthető. Ok és cél objektív értelemben korrelatív fogalmak. Egy szellem azonban — mondja Wundt egészen Leibniz szellemében — aki a világ folyását előre láthatná, mindent egyidejűleg a célszerűségnek és az okságnak szempontja alatt pillantana meg.

3. A szemléleti és az értelmi ismeret mellett az ismeretek harmadik faja az észismeret. Ez már a tapasztaláson túl vezet, mert az egész világra vonatkozó, korlátlan összefüggést keres, míg a tapasztalásban minden összefüggés korlátolt. Az «ész» szónak Wundt szűkebb jelentést kölcsönöz: az egységre való törekvést akarja vele kifejezni, mely arra indít, hogy a tapasztalattól csak töredékekben adott tartalmak alapján teljes egészeket, totalitásokat alkossunk. Az értelem a világot csak megérteni akarja, az ész igazolni. Az ész az elégséges ok elvét következetesen végigvezetni törekszik s ezért szükségképpen jut túl a tapasztaláson: a tapasztalássorokat kiegészítő mozzanatokat a valóságos tapasztaláson kívül kell keresnie. Az ész lényege éppen az empirikusan adottnak ideális kiegészítése. Az ész oly eszméket hoz létre[^] melyek minden tapasztalatot átfognak és mégsem tartoznak semmiféle tapasztalathoz. Gondolkodásunkra nézve a transcendenstre való törekvés immanens: természetében rejlik az egység és végtelenség után való törekvés.

Az észismeret Wundt szerint kétféle módon haladja túl a tapasztalatot, azaz válik transcendenssé. Ugyanis először azoknak a soroknak alkotását, melyek a tapasztalásban kezdődnek, ugyanebben az irányban folytathatja. Így a számsorban, a tér dimenzióiban, az idősorban. Azt, ami a tapasztalásban mindig csak mint töredék van adva, itt megszakítatlanul folytatódó kontinuitásnak gondolhatjuk. A tapasztalásnak ez az átlépése a reális transzcendencia. Az észismeret azonban a tapasztalatot úgy is kiegészítheti, hogy olyan sorokat vesz föl, amelyek nem

a tapasztalásból indulnak ki. A reális transzcendenciánál csak kvantitatív végtelenség forog szóban, ellenben itt kvalitatív végtelenség, mert a létnek olyan minőségeket is tulajdonítunk, amilyenek a tapasztalásban soha sincsenek adva. Spinoza pl. fölveszi, hogy a létnek végtelen sok attribútuma van, nemcsak az a kettő (szellem és anyag), melyeket a tapasztalás tár elénk. A tapasztalásnak ezt a túllépését Wundt *imaginárius transzcendencia*-nak nevezi, mert a létnek új kvalitássorait veszi föl, éppúgy, mint az imaginárius számok új irányokat jelentenek a pozitív és negatív reális számok sorainak irányjaival szemben. Az ilyen hipotézisalkotás is jogosult, ha eszünk egységre törekvését kielégíti s az empirikus tudománnyal nincsen ellentétben. Ahol térről, időről, a tárgyak számáról van szó, ott a transzcendencia a matematika mintájára semmi lényeges nehézségbe sem ütközik. Az imaginárius vagy kvalitatív transzcendencia azonban legjobb esetben is csak állandó jellegű hipotézist eredményez, mely a tapasztalásnak ellenmondás nélküli egységét teszi lehetővé. A transzcendencia terére való lépés, melynek a matematikánál csak formális jelentősége van, a kvalitatív metafizikában már nemcsak a tapasztalás formájára, hanem tartalmára is vonatkozik.

A metafizika voltaképen már az egyes tudományokban megkezdődik. Ezek ugyanis bizonyos elveket tesznek föl, vagy permanens hipotéziseket alkotnak, melyek tartalma tapasztalatilag nem bizonyítható, jóllehet az empirikus tartalom összefüggésének magyarázatában nélkülözhetetlenek. A tapasztalást érthetővé teszik, de maguk kívül állanak a tapasztaláson. Ilyen hipotézisek pl. a természettudományokban az anyag természetére és alaptulajdonságaira vonatkozó föltevések, az atom- és éterhipotézis stb. Ezek nem tények, hanem voltaképp metafizikai föltevések. Minden permanens hipotézis metafizikum és minden metafizikum hipotetikus.

Wundt szerint a metafizika vagy a tapasztalati ismerés folytatása, vagy kiegészítése útján jöhet létre. Milyen metafizikát szerkeszt Wundt ezen a két úton? A eddigiekben arra a kérdésre felelt, *hogyan ismerjük meg a létezőket*. Azonban a másik nagy kérdés: *mi a létezők lényege?* Erre válaszol metafizikája.

Kornis Gyula.

NYELVTÖRTÉNET, LÉLEKTAN, TÁRSADALMI LÉLEKTAN.

HA A TAVALYI szomorú esztendő idegölő izgalmai közepett megtalálhattuk volna azt a lelki nyugalmat, amely a csendes tudományos munkásság és elmélyedés feltétele, visszatekintvén a múltba, megünnepelhattuk volna a modern nyelvtudomány születésének százéves évfordulóját. Kerek száz esztendő telt el azóta, hogy az 1819. év tavaszán Grimm Jakab Német nyelvtanának első kiadása megjelent. «Az a gondolat, hogy a német nyelv történeti nyelvtanának megírására vállalkozzam, — írja Grimm az előszóban, — élénken megragadott. A ónémet források szorgalmatos olvasgatása közben napról-napra olyan alakokat és tökéletességeket vettem észre, amelyekért mi, nyelvünk mai állapotát véve szemügyre, a görögöket és rómaiakat irigyelni szoktuk; nyomok, amelyek ebben töredékesen és mintegy megkövülve fennmaradtak, lassanként világosakká lettek előttem s az átmeneteket megfejtettem, ha az újat a középső mellé sorolhattam s a középső a régivel kezdet fogott. Egyszersmind a legfeltűnőbb hasonlóságok mutatkoztak valamennyi testvér-nyelvjárás között s egymástól való eltéréseiknek eddig észre nem vett viszonylatai. Ezt a folytonos és megszakítatlan kapcsolatot legapróbb részleteiben is kikutatni és előadni nagy és fontos feladatnak tartottam s tervem kivételében olyan tökéletességre törekedtem, hogy az, amit valójában nyújthattam, messze a terv mögött maradt». Ezek a szavak egy új tudománynak, a régi normatív nyelvtan örökébe lépő történeti nyelvtudománynak beköszöntő szavai.

Ma, egy évszázad távolából világosan látjuk azt az eszmeáramlatot, amelyben a **N é m e t n y e l v t a n** gondolata megszületett. Az első történeti nyelvtan a romanticismus méhében fogantatott.

A romanticismus, amely maga is a reflexió és tudomány talajából sarjadt ki, viszont minden más költői iránynál mélyebb és közvetlenebb hatást gyakorolt a német tudomány fejlődésére. A romantikus szellem térhódításából legelső sorban a német középkor tanulmányának volt haszna. Schlegel Vilmos már 1797 óta foglalkozott az ónémet költészettel; hozzákezdett Gottfried von Strassburg Tristánjának feldolgozásához s ugyanúgy fel akarta dolgozni a Niebelungokat is. Schlegel irányította e tanulmányokra Tieck figyelmét, aki 1803-ban kiadott Minneliederjeivel nagy hatást keltett. Áchim von Arnim és Clemens Brentano kiadta a Des Knaben Wunderhorn-t, Görres a népkönyveket. A Grimm-testvérek már 1806-ban tervbe vették a német népmesék összegyűjtését. Az ónémet philologia alapjai le voltak rakva. De a romantikus szellem átsapott az exakt tudományok területére is; nemcsak Schelling és Steffens filozófiája, Bernhardi

nyelvtudománya és mindenekfölött Grimm Jakab nyelvtörténeti felfogása is közvetlenül a romantikus költészet forrásából fakad.

Mégis feltűnő, hogy Grimm a közvetlen ösztönzést munkája megírására egy olyan tudományszak részéről nyerte, amelyben a történeti szempont kizárólagos alkalmazásának jogossága sokkal inkább vita tárgya lehetne, mint a nyelvtudományban. Grimm Német nyelvtana nem ok nélkül van Savigny Károlynak, a történeti jogi iskola megalapítójának ajánlva, annak a Savignynak, aki Grimmre marburgi diákévei alatt valamennyi tanára közül a legmélyebb hatást gyakorolta, aki a fiatal Grimmet 1805-ben magához hívja Parisba, hogy «A római jog története a középkorban» c. műve előmunkálataiban neki segítsezzék, s akihez Grimmet egész élete végéig a barátság és szinte hódoló tisztelet szálai fűzték.

Nemcsak a kezdő félnék elfogultságát győzte le Savigny s indította szellemét szabadabb szárnyalásra, hanem, amint Grimm a nagy lelkek nemes szerénységével ismételtlen hangsúlyozta, tudományos törekvéseinek egész életére irányt szabott. Tőle tanulta meg az igazi inductiv kutatást, azt a törekvést, hogy az igazi tiszta forrásokból merítsen, amelyeknek vizét a «doctrina» nem zavarta meg; tőle tanulta meg jogi intézményeket történeti szemmel vizsgálni, tőle «das Sein aus dem Werden zu begreifen».

1814-ben jelent meg Savigny híres vitairata: Vom Beruf unserer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft, amelyben először fejt ki felfogását a nyilvánosság előtt. A napóleoni korszak szabadságharcainak természetes lelkesedése keltette a szellemes heidelbergi magánjogászban, Thibautban azt a gondolatot, hogy elérkezett az ideje Németországot a sok különféle, jórészt idegen eredetű jogoktól egy közös német polgári törvénykönyv megalkotásával megszabadítani s ilyen értelemben lelkes felhívást intézett a kormányokhoz és népekhez, amely szélesebb körökben is visszhangot keltett. Ezen terv ellen száll síkra a Beruf, amely, a jogtudományt egyszersmindenkorra megmentette az észjog üres abstrakcióitól és álmodozásaitól s kijelölte az utat is, amelyen haladnia kell: a jog megismeréséhez csupán a tényleg meglévő jogok történeti fejlődésének vizsgálata vezethet el. A jogélet, írja Savigny, az egyetemes népelet szerves része; amaz épűgy, mint emez szükségszerű fejlődésében az általános emberi lelket tükrözti vissza az egyes néplelkek egyéni keretei között. Valamint egy nép nyelvét, különösen az őskorban, belső ösztön teremti meg, úgy a jog is, különösen a régebbi korszakokban, a nép felfogásából, világnézetéből közvetlenül sarjadzik ki, a mindennapi élet szükségleteinek és általános jogérzetnek megfelelő alakban. S valamint később a nyelvet a grammatikusok művelni kezdik, de ők is csak a nyelv-szellemmel s népszokással harmóniában fejleszthetik s eredeti irányából el nem téríthetik: úgy a jog is fejlettebb viszonyok között jogászok és törvényhozók kezébe kerül, akik szintén csak arra vannak hivatva, hogy a népi-nemzeti felfogást tovább fejlesszék, a már meglévő csirákat megérleljék, nem pedig arra, hogy tetszésszerű új jogi tartalmat állapítsanak meg. Nem az egyesek tudatos működése, hanem a tudatlanul továbbterjedő jogáramlat a döntő, akár úgy, hogy hivatásos jogászok közremunkálása folytán mint joggyakorlat vagy törvény nyer kifejezést. A jog

tehát épúgy, mint a nyelv és a szokás, az ösztönszerűleg működő népszellem alkotása s az általános műveltségi viszonyokkal együtt lassan, szervesen fejlődik.

Midőn Grimm, a hű tanítvány munkáját mesterének ajánlja, eleve bizonyos lehetett affelől, hogy nála méltánylásra fog találni az a törekvése, hogy a történeti elvnek a grammatikában is érvényt szerezzen. Amint Savigny elítél minden olyan jogalkotást, amely nem az élő jogban és jogszokásban gyökeredzik, úgy Grimm is helytelennek tartja azt a grammatikai irányt, amely Adelungban érte el tetőpontját s amely a nyelvet megrendszabályozni törekedett, ahelyett, hogy a történeti fejlődés megállapítására szorítkozott volna.

Az a gondolat, amelynek Grimm munkája előszavában kifejezést adott, s amely a Német nyelvtan köteteiben testet öltött, ma is a nyelvtudomány alapvető módszertani elvei közé tartozik. Ma is azt valljuk, hogy a nyelvtudomány a történeti tudományok csoportjába tartozik. Nyelvi jelenséggel szemben sem a normatív, sem az egyoldalú esztetikai, logikai, vagy lélektani álláspont nem jogosult: igazi megértéséhez csak történeti fejlődésének ismerete vezethet el. A nyelvtudománynak nincsenek ahistorikus disciplínái, minden olyan értelmezés, amely a nyelvtörténet adatait figyelmen kívül hagyja, csak hézagos és értéktelen, avagy egyenesen helytelen eredményekre vezet. A nyelvtörténeti kutatás ma már egy évszázados termékeny, eredményekben gazdag múltra tekint vissza, de azért a történeti szempont nyomatékos hangsúlyozása még ma sem felesleges. Az újabb, sőt éppen a legújabb nyelvfilozófiai irodalomban — Brentano követőire, elsősorban Martyra gondolok — mindgyakrabban találkozunk olyan kísérletekkel, amelyek az ahistorikus, egyoldalúan logikai értelmezés jogosultságát rehabilitálni igyekeznek.

Elég, ha példaképen az úgynevezett alanytalan mondatok újabb irodalmára utalok. Ismert dolog, hogy Brentano szerint (*Empirische Psychologie*, 1874, I, 266, 277) az ítélet nem fogalmak vagy képzetek kapcsolata, hanem logikai elemi jelenség (*ein logisches Elementarphänomen*), amely minden érzetet és képzetet, tehát szóképzetet is kísér, mint léte elismerésének aktusa (*als ein Akt der Anerkennung ihrer Existenz*). Ezt az elméletet Brentano követői, a neoscholastikus iskola, Marty, Hillebrand s mások tovább fejlesztették.

Az egytagú ítéletek elméletének egyik fontos bizonyítékát az úgyn. alanytalan meteorológiai mondatokban látták: *szkr. v a r ſ a t i, űst, p l u i t, il pleut, es regnet, sataa, esik stb.*, amelyek Miklosich (*Subjectlose Sätze*², 1883, Wien) és Marty (*Vierteljahrschrift für wissenschaftliche Philosophie VIII, 56 kk.*) a mondat ősi típusai, nyelvi kifejezései egy egyszerű, egyetlen képzet igenlését kifejező existenciális ítéletnek. Ezzel szemben már Puls (*Über das Wesen der subjectlosen Sätze. Progr. d. Gymn. Flensburg, 1888—9*; vö. még Székely Ábrahám, *Alanytalan mondataink alanyáról. Nyelvészeti Füzetek XII.*) utalt arra, hogy Miklosichék a mai mondatot teszik logikai vizsgálódásaik tárgyává s figyelmen kívül hagyják történeti fejlődését. Pedig ha a *p l u i t, n i n g i t*-féle, ma csakugyan egyetlen egy szóból álló mondatok történeti fejlődését is ismerik, egészen más

eredményre jutottak volna. Az alanytalan mondatok első, ősi alanya a megszemélyesített felsőbb lény, aki maga végzi a dörgést, villámlást. Ilyen fokon van, a finnugor nyelvek körén belül maradvá, pl. a vogul, vó. az efféle kifejezéseket: Numi Tarem t u j i m e m ‚kitavaszkodott‘, tkp. ‚Numi Tarem (a vogul mythologia főalakja) tavasszá vált‘; Numi Tarem t u j i l e m ‚N. T. lehavazott, hó alakjában leesett‘; Numi Tarem t a k w s y ‚ j e m t i l a l e m ‚N. T. össze változott‘. A második alany a finnugorságban az é g (némely finnugor nyelvben az ég és isten etymonja azonos): vogul t á r a m i l k á n t ‚az ég dörög‘, votj. i n m a r z o r á ‚(az ég) esik‘; magy. ‚d ö r ö g a z é g‘. A fejlődés rendjében harmadik alany a már elvontabb idő, pl. a permi nyelvekben: kvaz zorá tkp. ‚tempus pluit‘; kw. l y m y j ä ‚tempus ningit‘. A következő állomás a figura etymologica: ugyana² a tő, mint névszó, a mondat alanya, mint ige, állítmánya, pl. vog. rakw rakwi ‚pluit‘, magy. esik az eső (diai.: és az és). Az egytagú mondat típus kifejlődését sem logikai, hanem lélektani motívumok magyarázzák. Mondattani szerkezetek tagjait külső associatív kapocs fűzi össze, amely annál erősebb, minél gyakrabban, minél állandóbban szerepelnek egyazon tagok azonos mondattani kapcsolatban. Az ily módon kialakult lazább vagy szorosabb associációs csoportokon belül indul meg a jelentésváltozásnak az a formája, amelyet tapadásnak nevezhetünk, olyképen, hogy a gyakori vagy állandó mondattani kapcsolatok egyik tagja mintegy magába szívja a másik tag képzettartalmát s ez utóbbi mondat tag, mint felesleges, elmaradhat. Leggyakoribb a tapadás állandó jelzős szerkezetek tagjai között (pl. sertés < sertés marha, hitves < hitves t. i. hités feleség), de igés kifejezésekben is előfordul. Az állandó vagy gyakori tárgy jelentése reáragadhat az igére, az állandó alany jelentése hozzátapad az állítmányhoz. Ha a régi-ségben szokásos az idő kienged, az ég dörög helyett ugyanazon képzettartalom jelölésére az egytagú, alanytalan kienged, dörög mondat típusok lesznek általánosakká, ugyanolyan lélektani fejlődéssel van dolgunk, mint midőn a régi időt mulat, szükségét beéri tárgyas szerkezetek helyét a lappangó tárgyú mulat, beéri igék foglalják el.

Már Grimmek az a törekvése, hogy a nyelvtudományban a történeti elvnek érvényt szerezzen, bizonyos tekintetben ellenhatás volt a XVIII. század rationalismusának annyira megfelelő normatív nyelvtan ellen; néhány évtizeddel később, a XIX. század közepe táján a normatív-logikai iránynak a Steinthal Heymann által inaugurált nyelvlélektanban is új s csakhamar diadalmas ellenfele támadt.

A nyelvlógikai irány gyökerei az ókorba, Aristotelesig nyúlnak vissza; uralmát az egész középkoron keresztül az aristotelesi s a stoikus logika élő hagyománya biztosította. A XIII. század híres scholastikusa, Johannes Duns Scotus egyik logikai munkájának: *T r a c t a t u s d e m ó d i s s i g n i f i c a n d i*, jellemző módon a következő alcímet adta: *s e u g r a m m a t i k a s p e c u l a t i v a*. A XVI. században a filológia virágkorában Július Caesar Scaliger *D e c a u s i s l i n g u a e l a t i n a e* címen

a latin nyelv filozófiai nyelvtanát írta meg. A filozófia újkorában, Descartes után különösen Franciaország a nyelvlogikai törekvések hazája s a Port Royal logikája: La logique de Port Royal és általános nyelvtana: Grammaire générale et raisonnée de Port Royal, klasszikus kifejezései annak a felfogásnak, amely a gondolkodás és nyelv egységét, a logika és a nyelvtan azonosságát hirdette. Ennek az iránynak a halálos dőfést Steinthalnak 1855-ben megjelent: Grammatik Logik und Psychologie. Ihre Principien und ihr Verhältniss zu einander című híres vitairata adta meg.

Steinthal, ez a csodálatos ember, akinek az egyénisége a sympathikus és antipathikus vonások olyan különös szövedéke, határozottan Humboldt Vilmos tanítványának vallja magát. Éveket szentel a Humboldt-hagyaték tanulmányozásának s nem mulaszt el egy alkalmat sem, hogy a mester nagy szelleméről és lebilincselő egyéniségéről magasztaló hangon meg ne emlékeznek, egyik legelső munkájában, 1848-ban Humboldt nyelvtudományának és a hegeli filozófiának viszonyát fejtegeti, s az ötvenes évek elején a nyelvek osztályozásának és a nyelv keletkezésének problémáját Humboldthoz kapcsolódva tárgyalja. Mindamellettt kétségtelen, hogy Steinthalt erősebb szálak fűzik Herbarthoz, mint a kantianus Humboldthoz; sőt Steinthal a legjelentősebb herbartisták egyike, aki a herbarti lélektan, különösen a képzettársulás és apperceptió tanát lényegesen továbbfejlesztette. Steinthal érdeme épen abban van, hogy az uralkodó nyelvlogikai iránynak hadat üzenve, a herbarti lélektan eredményeit, kül a subconsciens képzetek tanát a nyelvtudomány számára értékesítette.

Már 1847-ben megjelent doktori értekezése: De pronomine relativo dissertatio philosophico-philologica, amelyben helytel-közzel Becker Károly Ferdinándnak, a nyelvlogikai irány egyik nagyhatású újabb képviselőjének nézeteit is cáfolgatja, bizonyos tekintetben programmatikus jelentőségű. Az 1855-ben megjelent Grammatik, Logik und Psychologie nagyobbik fele voltaképen élehangú polémia Becker és a «beckerianusok» ellen. Kimutatja, hogy Becker, noha folyton a nyelvfejlődés organikus voltát hangoztatja s nyelvfilozófiai főmunkájának is Organismus der Sprache címet adott, lépten-nyomon üres logikai formalizmusba téved. Becker szerint is «a nyelv megnyilvánuló gondolata; «a mondat egy ítélet nyelvi kifejezése, a szó hangok által testet öltött fogalom s a szó organikus fejlődése a fogalom organikus fejlődésével egyazon folyamat».

Ezzel szemben Steinthal éles határvonalat húz logika és grammatika között. A logika, — hogy Steinthal terminológiáját használjam, — megítélő, aesthetikai tudomány, ellenben a nyelvtudomány, amely tényeket, tények kapcsolatait és törvényeket igyekszik kikutatni, megismerő tudomány (Gramm. Log. Psych. 138—9). A logika, mint minden aesthetikai tudomány hypothetikus természetű: ha valamit gondolunk, annak a gondolati tartalomnak ilyen meg ilyen természetűnek kell lennie. Tehát a logika nem kutatja, hogyan jutunk helyes vagy helytelen gondolatokra; megítéli a gondolat minőségét, de nem magyarázza meg keletkezését. Vele ellentétben a nyelvtudomány genetikus tudomány, amely tárgyát

nem csupán meglevőnek tekinti, hanem keletkezését és fejlődését is kutatja, (i. m. 146.) A beszélés lelki tevékenység, tehát a nyelvtudomány a pszichológiai tudományok közé tartozik, (i. m. 142.) A lélektan nyújtja a nyelvtudomány számára azokat a törvényeket és rationalis elemeket, amelyeknek segítségével a nyelvi jelenségek oki kapcsolatait felismerhetjük. (Einleitung in die Psychologie und Sprachwissenschaft² 42.) Steinthal későbbi munkái közül különösen egy bír még programmatikus jelentőséggel, az 1864-ben megjelent *Philologie, Geschichte u. Psychologie in ihren gegenseitigen Beziehungen*, amely messterien bizonyítja be, hogy nemcsak a nyelvi élet, hanem mindaz, amit mi történeti életnek szoktunk nevezni, valójában csak lélektani értelmezéssel érthető meg.

Midőn Steinthal tiltakozik a Beckeriánusok logicismusa ellen s a nyelvi jelenségeknek logikai normák alá való foglalása helyett a nyelvjelődés lélektani értelmezését követeli, olyan alapvető módszertani elvet mond ki, amely arra volt hivatva, hogy a nyelvtörténeti kutatást megtermékenyítse s leíró nyelvtanok párhuzamos egymásmellé sorolása helyett a nyelvjelődés pszichikai, i. e. psychophysikai törvényeinek vizsgálatává mélyítse.

Mindamellettagadhatatlan, hogy Steinthal munkáinak közvetlen hatása a nyelvtudományra nem állott tudományos értékükkel arányban. A nyelvkutatók, akik Steinthal lélektani búvárlatait metaphysikai spekulációkkal tévesztettek össze (aminek főoka persze Steinthal sajátos, nehezen követhető előadás-módjában van), tartózkodóan viselkedtek vele szemben. Csak jóval később, 1880-ban sikerült Paul Hermannak *Principien der Sprachgeschichte* című korszakalkotó módszertani munkájában (amely azóta már negyedik kiadásban jelent meg), a kapcsolatot a Herbart-Steinthal-féle nyelvlélektan s a nyelvtörténeti részletkutatás között megteremteni s e termékeny kapcsolatból fakadó eredményeket rendszerbe foglalnia.

A nyelvtörténet és lélektan viszonyára még két megjegyzést akarok tenni. Mindenekelőtt nyomatékosan hangsúlyozni kívánom, hogy a nyelvtörténet és nyelvlélektan nem heteronóm tudományok, nem mint a nyelvvizsgálatnak két külön módja állanak egymással szemben. A nyelvtörténeti vizsgálat a fejlődés lélektani értelmezése nélkül pusztá adatgyűjtéssé süllyed s viszont a nyelvlélektani kutatás nem ignorálhatja a nyelvtörténet adatait a botlás kockázata nélkül. Érdekes példa erre Wundt összetétel-elmélete. Wundt az összetétel keletkezésénél ható lelki folyamatokat véve figyelembe, három csoportot különböztet meg. Az első csoportba tartoznak azok az összetételek, amelyek szemmeláthatólag a mondat egészéből váltak ki, pl. *pour boire*, *borravaló* (assoziative kontaktwirkung). A második csoportba tartoznak az olyan összetételek, mint *ház tétő*, *húsevő*. Itt már nem gondolhatunk arra, hogy az összetétel közvetlenül a mondatból vált volna ki, mint az imént említett tapadás esetében. Ilyen esetekben — véli Wundt — az összetétel két olyan képzet kapcsolatát jelzi, amelyek egyidejűleg szerepeltek egy tárgy vagy cselekvés észrevételében s ennél fogva abban az összképzetben is, amelynek felbontása a nyelvi mon-

dat (assoziativ e nachwirkung). A harmadik csoportba tartoznak az ilyen összetételek, mint pl. vérfű, hirschkäfer. Az első esetben a szemléletben csak a fű képzete volt adva s csak a fű vörös színe keltette fel a vér képzetét, amely így a fű képzetével csak utólag társult (assoziativ e fernwirkung). Így Wundt. Csakhogy a lélektani magyarázat tarthatatlansága mindjárt nyilvánvalóvá lesz, ha meggondoljuk, hogy az összetételek keletkezése igen ritkán spontán lélektani folyamat; a legtöbb új összetétel már meglévő minták analógiájára gépiesen keletkezik. A nyelvtörténeti adatokból kétségtelen, hogy minden összetétel a mondat egészéből válik ki, lélektani szempontból tehát minden összetétel képzetáttörés eredménye. A vásárfia, egyetért-féle összetételek a háztető, húsevő-féléktől nem keletkezésük lélektani motívumait illetőleg, hanem csak kor tekintetében különböznek. Amazok a mai mondatból váltak ki, emezeknek az ősei akkor keletkeztek, mikor a magyarban a birtokviszony kifejezésére a birtokos személyrag, a tárgy és állítmány viszonyának jelölésére a tárgyrag még nem fejlődött ki.

Noha a lélektani magyarázó elvhez ma is változatlanul ragaszkodunk, tagadhatatlan, hogy Steinthal óta a két tudománynak, a nyelvtörténetnek és lélektannak viszonya kissé megváltozott. Steinthalnál — 1855-ben megjelent vitairatának a címe is erre utal — a lélektan épűgy, mint a logika, a nyelvtörténeten kívül eső idegen terület. Steinthal és hívei a herbarti lélektant mint kész, részben metaphysikai alapon fölépűlt tudományt alkalmazták a nyelvtörténet tényeinek magyarázatára; érthető, hogy Paul, e viszony logikai következményeit levonva, a lélektant mininormatív tudományt állítja szembe a nyelvészettel, mint történeti tudománnyal. Ezzel szemben ma mindinkább utat tör az a felfogás, hogy a nyelvnek történeti és lélektani vizsgálata egymást kiegészíti, kölcsönösen támogatja. Kétségtelen, hogy a nyelvtudomány nem lehet el a nyelvtörténeti tények lélektani értelmezése nélkül, de másfelől a lélektan is rászorul arra az értékes anyagra, amelyet néki a nyelv, elsősorban természetesen a nyelvnek történeti vizsgálata nyűjt. A psychológusok közül tán Wundt az, akinek lélektana leginkább mutatja a nyelvfejlődés tanulmányozásának hatását. Hogy csak egy példát említsek, a jelentésváltozásoknak egy sajátosságos, minden nyelv történetéből számos esettel igazolható fajtája (v. ö. ném. hell a hal len igével függ össze s eredetileg csak hangérezetet jelentett; magy. rikító ma csak színről, eredetileg, mint etymonja is mutatja — v. ö. rí, rikít, rikolt — csak hangra értették) világosan bizonyítja a különböző érzékterületekhez tartozó képzetek társulásának gyakoriságát; nyilván ez a nyelvtörténeti tény bírta rá Wundtot, hogy rendszerben az úgyn. complicatiókkal is helyet adjon s hangsúlyozza a simultán associatiók e csoportjának fontosságát egész lelki életűnk kifejlődésében.

* * *

A beszélés psychikai, ill. psychophysikai tevékenység; minden nyelvi folyamat szükségképen az egyes ember lelkében megy végbe. Csakhogy a beszélő ember nem magára, elszigetelten él, hanem más, hasonló lelki szervezetűekkel együtt, társas közösséget, népet alkot, s e közösség tagjai-

nak folytonos érintkezése, egymásrahatása a nyelv keletkezésének és fejlődésének előfeltétele. Nyilvánvaló tehát, hogy ha a nyelvi folyamatok lélektani értelmezésében nem akarunk egyoldalúságba esni, a szokásos értelemben vett, individuális lélektan mellett, amely az egyéni tudat önmegfigyelésből ismert tényeit, fejlődésüket és kapcsolatukat vizsgálja, szükség van egy másik lélektanra is, amely vizsgálata tárgyává a lelki jelenségeknek azt a csoportját teszi, amelyet nem az egyéni tudat, hanem a társas együttéléssel járó szellemi érintkezés föltételez és magyaráz. A lélektani kutatások kiterjesztése a társas közösségre a társadalmi lélektan, vagy hogy megtartsuk a már több mint félszázad óta használt, bár nem egészen pontos elnevezést, a néplélektan feladata. A néplélektan körvonalai voltaképpen már Savigny B e r u f-jában kezdenek kibontakozni. Steinthal 1855-ben a *Grammatik, Logik und Psychologie* végén, majd 1860-ban a Lazarusszal együtt alapított *Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft* című folyóiratban bővebben is kifejti az új tudomány programját. Tagadhatatlan, hogy ez a program, különösen, ami a néplélek fogalmát és a néplélektan feladatát illeti, nem ment belső ellenmondásoktól. «Az ember, mint lelki egyén, az individuális lélektan tárgya; emellé sorakozik folytatásként a társas embernek vagy az emberi társadalomnak a lélektana, amelyet néplélektannak nevezünk». Ezt a meghatározást elfogadhatjuk, de már ami a két lélektan tárgyának, az egyéni léleknek és a népléleknek viszonyát illeti, lehetetlen a Lazarus-Steinthal-féle szöveg ingadozását, homályosságát észre nem venni. Mert, amíg egyrészt hangsúlyozzák, hogy a néplélek csak az egyes lelkekben él s nincs azoktól független léte, másrészt meg kiemelik, hogy a néplélektan tárgya (az eredeti szöveget idézem): «der Geist der Gesamtheit, der noch verschieden ist von allén zu derselben gehörenden einzelnen Geistern, und der sie alle beherrscht». (Zschrft. I. 5), majd alább: die Verhältnisse, welche die Völkerpsychologie betrachtet, liegen teils im Volksgeiste, als einer Einheit gedacht, zwischen den Elementen desselben (wie z. B. das Verhältnis zwischen Religion und Kunst, zwischen Staat u. Sittlichkeit, Sprache und Intelligenz u. dgl. m.) teils zwischen den Einzelgeistern, die das Volk bilden» (uo. 11).

Legújabbán korunk legnagyobb rendszeralkotó elméje, akinek a halála híre épen most, midőn e sorokat írom, jutott el hozzánk: Wundt Vilmos vállalkozott, részben Steinthal hatása alatt, de tisztultabb felfogással arra a nehéz feladatra, hogy hatalmas összefoglaló munkában, a néplélektan egész körére kiterjeszkedve, az idetartozó problémákat rendszeresen földolgozza. A *Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitté*, amelynek megírásába Wundt már majdnem hetven éves korában fogott, oly korban, midőn mások az élet munkájától fáradtan hajtják nyugalomra fejüket, s amelyen egész haláláig, két egész évtizeden keresztül szakadatlanul dolgozott, csonka maradt ugyan, de a hatalmas torso így is, a *Physiologische Psychologie* mellett, Wundt leghatalmasabb alkotása.

Wundt meghatározása szerint a néplélektan feladata, szemben az individuális lélektannal, azon lelki folyamatok vizsgálata, amelyek az

emberi társas élet fejlődésének s általános értékű közös szellemi termékek keletkezésén ek alapjául szolgálnak. E meghatározással kizárja a népléktan köréből az emberiség szellemi tevékenységének mindama nyilvánulásait, amelyek a társas életen alapulnak ugyan, de amelyek létrehozásához mégis egy egyéni beavatkozás szükséges. Ilyenek elsősorban az irodalom, művészet és tudomány szellemi alkotásai, amelyek létrejötte kétségtelenül egyrészt a természeti és műveltségi tényezőknek és a nép képességeinek, másrészt az egyéni tehetség és tevékenység összeshatásának eredménye. A kutatás feladata itt épen az, hogy az eredőben az alkotó erők hatásának fokát és irányát meghatározza. Ha vizsgálódásainkat ekként körülhatárolva, a társas közösségnek csupán általános értékű közös szellemi termékeit vesszük figyelembe, amelyek az egyéni akarat nyilvánulásától függetlenül lélektani törvényszerűséggel fejlődnek, három nagy kérdés vizsgálata marad a népléktani kutatások sajátos feladatául: a nyelv, a mythus és a szokás-erkölcs lélektani kérdései. A népléktannak e három főtérülete szoros kapcsolatban van az egyéni tudat elemi működéseivel.

A nyelvben az ember képzetvilága tükröződik; a szóképzlet gazdagsága nagyjában megfelel a képzetvilág gazdagságának; a szavak jelentésváltozásaiban a képzetek változásainak törvénye nyilvánul s végre a szóképzésben és a beszédrészek mondattani kapcsolataiban a képzetkapcsolódásnak sajátos természeti és műveltségi föltételektől függő törvényszerűsége ismerhető fel. A nyelv képzeteit tartalommal a mythus tölti meg, mely a kezdetleges nép tudatában a még egységes világnézetet osztatlanul felöleli. Egyes elemeinek keletkezését és fejlődését azonban annyira érzelmi mozzanatok határozzák meg, hogy a tapasztalás csak alkalmi oknak tűnik fel, amennyiben félelmet és reményt, csodálatot és csodálkozást, alázatot és tiszteletet keltve, a mythikus képzetek irányát meghatározza. Az erkölcs (szokás) végre azokat a közös akarati irányokat foglalja össze, amelyek az egyéni eltérések fölött uralomra jutva, a közösségtől általános érvényűeknek elismert szabályokká sűrűsödtek.

Amint a fejlődő műveltséggel az egyes kiválóbb egyének hatása érezhetővé válik, a népléktani fejlődés történeti fejlődéssé válik s a lélektani törvényszerűséggel megszűnik a népléktani elemzés lehetősége is. A nyelv lélektanához sorakozik az irodalomtörténet; a mythos lélektanához a vallás, tudomány és művészet története; az erkölcs (szokás) lélektanához a műveltség, jogrend és erkölcsiség története.

Gombocz Zoltán.

AZ EGYÉN ÉS A NEMZET SZEREPE A KULTÚRÁBAN.

NEM KEZDJÜK vitatkozásul, de mint közismert igazságot vesszük, hogy az egyén és a nemzet két külön lény, jóllehet egyáltalában nem állítjuk azt, hogy egyik a másiktól független volna, ellenkezőleg azt hisszük, hogy egyik a másik által feltételeztetik. Mégis: más az az élet, amit az egyén él le és más a nemzet élete. Egyik a másik nélkül lehetetlen ugyan, de azért mindenképen két külön élet.

Ez az állításunk természetesen nem akarja útját állani annak az esetlegesen helyesnek felismerendő lehetőségnek, hogy az egyén és a nemzet élete egymást kölcsönösen kiegészítik vagy akár annak a lehetőségnek is, hogy ez a két élet visszavezettség egy életre olyan értelemben, hogy a cél, az irány s az eszközök tekintetében csak az egyik élet, — már akár az egyén élete, akár pedig a nemzet élete, — domináljon.

Az egyéni életnél, amint ezt első pillanatra láthatjuk, a physikum jobban kidomborodik, mint a társadalmi létnél általában, tehát a nemzetnél is. Nem tagadható, bárha e tekintetben nagy ingadozások lehetségesek, hogy az egyéni életnek is — a physikai jóléten kívül — más értelmet, célt és rendeltetést is kell tulajdonítanunk, de a nemzeteknél az értelem, a cél és a rendeltetés sokkal inkább szembetűnő és tudatosabb is, mint az egyénnél. — Az egyéni lét, mivel inkább kidomborodik benne a physikai oldal, általában inkább küzködik a physikummal, mint a nemzet, amelynek sokkal inkább nyilvánvalóan, mint az egyénnek, határozottsággal megállapítható szellem-erkölcsi céljai vannak. Nem feltétlenül szükséges, hogy askesisre hajló pesszimisták legyünk, akik klasszikus nyomokat követve, a testet a lélek börtönének nevezik, hogy meglássuk az egyéni létnek nem ritkán kínos küzködését a physikummal s hogy meglássuk és megértsük azt a nagy terút, amit az élet rak a szellem-erkölcsi életet élő s a szellem-erkölcsi célokat megvalósítani törekvő emberre. A physikum készlet arra, hogy törődjünk azzal, hogy «mit együnk s mit igyunk» s a physikumnak bajai bajai egyszersmind az embernek is, akit bizony alaposan meggátolnak, sőt meg is akadályoznak magas szárnyalású röptében. A legszármalmasabb látványok közé tartozik valamely bármily tekintetben nagy és hatalmas egyéniségnek betegeskedése: már egy kis hőemelkedés tehetetlenné teszi ezt a hatalmas egyéniséget, aki úr vagy talán épen fejedelem az eszmék birodalmában, vagy épen a szónak első jelentésében valódi király e földön. Valóban szánnivaló az emberi élet, amely a szellem-erkölcsi irányban való legtökéletesebb kifejlése mellett is a mindenféle bajokkal küzködő s mindenféle bajoktól függő physikum rabbilinseit nyögi.

Mindezzel természetesen egyáltalában nem akarom azt mondani, hogy az egyének, tehát minden egyes embernek ne volna szintén szellem-erkölcsi célja; hiszen én másmilyen emberhez méltó célt, mint szellem-erkölcsit alig tudok elképzelni is, legfeljebb csak annyiban, amennyiben legalább is közvetve ilyen szellem-erkölcsi célt szolgál. Viszont egészen bizonyos az is, hogy a nemzeteknek is vannak physikai szükségleteik, de a physikai szükségletek kielégítése vagy ki nem elégítése nem jár valamely nemzet szellem-erkölcsi kifejlésére olyan szánalmas fontos eredménnyel, mint az egyéni létnél. Emellett bizonyos az is, hogy igen sok ember, az emberiségnek igen nagy tömege, egész életében alig emelkedik fel arra a magaslatra, ahol nyilvánvalóvá válik, hogy az embernek emberhez méltó célja más, mint szellem-erkölcsi nem lehet. Ezzel szemben viszont azt látjuk, hogy a nemzetek hamarosan, mihelyt mint nemzetek tudatossá válnak, felemelkednek erre a magaslatra s állandóan ezen a magaslaton maradnak is. Még a majdnem teljesen megsemmisített, leigázott nemzetek is megmaradnak ezen a magaslaton. Ez esetben a dicső múlt, vagy a dicsőnek tartott múlt emléke eleven fentartó erővel hat — s a jövőbe, mindenesetre: a jobb jövőbe vetett törhetetlen remény, amely a nemzet önértetéből táplálkozik, igen magas erkölcsi színvonalon képes tartani a nemzeteket, oly magas színvonalon, hogy ezek a megalázott nemzetek esetleg a teljesjogú, mert szabad, nemzetekkel majdnem egyenlő munkásai lehetnek az emberi kultúrának és erkölcsnek...

Az egyéni életnek könnyen megfigyelhető kezdete, fejlődése, hanyatlása és elmúlása van, míg a nemzet keletkezése meg nem figyelhető, fejlődése és hanyatlása pedig egyáltalában nem egyszerű, nem is egyszeri, hanem váltakozó s általában teljesen összeesik egész létével, amely könnyen tekinthető öröknek már azért is, mert elmúlása sem figyelhető meg oly könnyű szerrel, mint az egyéni létnél. Ha az egyéni létet végesnek, akkor a nemzet létét végtelennek tekinthetjük. Amott keletkezést és elmúlást, itt pedig állandó megmaradást látunk, vagy vélünk látni, amely megmaradó létben az egyes egyének vibráló keletkezése és vibráló elmúlása csak színesebbé, változatosabbá és tartalmasabbá teszi a nemzetnek örök életét.

Az egyes ember születésétől kezdve végig megy az egyéni physikum fejlődésén, legjobb esetben eljut a delelőre, aztán hanyatlásnak indul s mihamar megérkezik a földi lét határához. Az egyéni lét sok-sok bölcsőt és koporsót fogyaszt. Az egyéni lét naponkint, sőt óránként sok-sok olyan javakat produkál és fogyaszt is el, amelyek a physikai lét célját szolgálják. S az élet ezen kényszerű berendezése alól senki sem vonhatja ki magát bárminő nemes célok szolgálatában álljon egyébként minden törekvése és minden cselekedete is. Az egyéni lét elválaszthatatlan nemcsak magától a physikumtól, hanem elválaszthatatlan attól is, hogy állandóan ennek a physikumnak szolgáljon is: hogy törődjék ezzel a physikummal s hogy annak szükségleteit kielégítse, mert csak így, majdnem azt mondtam, hogy csak ezután képes szellem-erkölcsi életet élni. Ezért az egyéni lét körében nem ritka jelenség a durva materialista életfelfogás, amely az ember céljának a merőben anyagi jólétet tekint, amit alantas egoisztikus eszközökkel

valósít meg az ember. Ezzel a jelenséggel kelletténél gyakrabban találkozunk s bár nyíltan ki merem mondani, hogy ezt az életfelfogást s az ezt az életfelfogást szolgáló törekvéseket és cselekedeteket nem tartom emberhez méltónak, mégis, éppen mivel az egyéni lét elválaszthatatlan a physikum állandó szolgálatától, emberileg igen is érthetőnek, könnyen megérthetőnek és megmagyarázhatónak találok.

A nemzet élete sem ment a physikum szolgálatától, csakhogy ennek a szolgálatnak nagy része nem a nemzeti lét, hanem az azt alkotó egyéni életek körébe esik, ami által a nemzetek mintegy mentesítettek a physikai lét gondjaitól s részben menten e gondoktól szabadabban s ezért aztán hathatósabban is szolgálhatnak eszményeknek, nemes és legnemesebb céloknak. Nézzük csak a nemzeteknek tanácskozásait egészen nehéz helyzetekben vagy akár imminens veszély esetén; például a római senatusnak tanácskozását és viselkedését a pyrrhusi háborúk alatt, vagy akkor, amikor Hannibál hordái pusztították Itáliát s már-már az örök várost is, az elképzelhető, vagy talán el sem képzelhető veszély fenyegette; mennyire más, megnyugtatóbb erkölcsi és szellemi elbírálást és motiválást inkább megengedő ez a jelenség, mint ennek analógiája az egyéni lét körében, amikor az ember, bármily tekintetben bármily hatalmas is legyen, betegséggel küzd, akit a fájdalmak lenyűgöznek s aki delíriumos állapotában tehetetlenül fetreng.

Az egyén a nemzettel szemben sok tekintetben alsóbbrendű, alsóbbrendű pedig azért, mert alsóbbrendű szükségleteinek kielégítése inkább igénybe veszi az egyéneket, mint a nemzeteket s mert szellem-erkölcsi célok kevésbé határozzák meg törekvéseiket és cselekedeteiket, mint a nemzetek törekvéseit és cselekedeteit. Ilyen értelemben nincs teljesen igaza Platónnak, amikor az államot csak nagy embernek mondja, mert az állam (a nemzet) nemcsak annyi, hanem ennél több, több pedig erkölcsi értelemben is, mert tökéletesebb, mint az ember, az állam (a nemzet) a tökéletesebb ember. Ha ezt állítjuk, talán közelebb jutottunk az igazsághoz, mint Plátón emez előbb említett és széltében ismételt mondása.

De nemcsak azért tökéletesebb a nemzet, mint az egyén, hogy a nemzet nincs annyira a physikai lét szolgálatához kötve, mint amaz, hanem azért is, mert időben végtelennek tekintetik s azért olyannak tűnik fel, mint aki a végtelenben levő szellem-erkölcsi ideálokat el is érheti, azaz azokat meg is valósíthatja, míg az egyéni lét időbeli rettenetes és örökösén aggasztó korlátoltságának tudatában legnemesebb eszményeit nem érheti el s tehetetlenségének tudata természetesen károsan hat vissza magára az egész egyéni életre, annak törekvéseire és cselekedeteire is. Míg az emberiséget vagy akár az egyes nemzeteket is olyan hatalmas, minden emberi földi méreteket meghaladó herosoknak tekinthetjük, akiknek fejei benyúlnak az eszmények világába, akiknek fejét eszmények koszorúzzák, addig az egyes embert legjobb esetben is olyan szánalmas törpének kell tekintenünk, aki megpillantja ugyan a neki elérhetetlen magasságban levő eszményeket s ezeknek szolgálatába szegődik is — azzal a lesújtó tudattal azonban, hogy azok részére, — mivel a véges mindig messze mögötte marad a végtelennek, — alig közelíthetők meg. Az egyéni

lét egészen kétségtelenül, — jól tudjuk és át is érezzük ezt — a halálnak árnyékában folyik le. Bármily magasra tűzzük az elérni kívánt bármily magasztos eszményeinket, jól tudjuk, hogy minden nemes, szép és jó törekvéseinkkel is nem az eszményeket fogjuk elérni, hanem legjobb esetben is ú t k ö z b e n martalékává válunk az elkerülhetetlen és legyőzhetetlen halálnak. Ha a földön el akarjuk érni eszményeinket, amelyek az eszmény természeténél fogva a végtelenben vannak, akkor már a földön fel és be kell olvadnunk valamely olyan öröknek tartott lénybe, aki örök életében állandóan az eszményekhez közeledve ezzel az örök közeledéssel voltaképen meg is valósítja, állandóan megvalósítja az eszményeket. Ilyen földi öröklétű lény az emberiség, de ilyen öröklétű lénynek tekinthetjük a nemzeteket is, akiknek létük és egyéniségük sokkal markánsabban kidomborodik, mint az emberiségé.

Az ég tele van csillagokkal, de ezt csak azok tudják, akik feltekinenek az égre; sajnos igen-igen sokan vannak még a kultúremberiség körében is olyanok, akik nem tudják, hogy eszmények lebegnek az emberi lét felett, nem tudják pedig azért, mert sohasem tekintettek felfelé, az emberi lét egére, hanem tekintetükkel állandóan a lábuk alatt levő földet vizsgálták s mert minden céljuk odairányult, hogy az életnek mindenféle fizikai jóval megrakott asztaláról minél nagyobb részt biztosítsanak maguknak. — De vannak olyan emberek is, — s hogy ilyenek is vannak, ez a körülmény némi bizalommal tölt el az emberekkel szemben, — akiknek egész élete nem egyéb és nem kevesebb, mint az eszményeknek való szolgálat. Az ilyen ember nem akadályoztatik és nem gátoltatik meg az eszményeknek való állandó szolgálatában attól a tudattól, hogy életének irányt, tartalmat és erőt adó eszményeit ő nem, hanem ezek helyett egészen biztosan a halált éri el, — mert az ilyen ember már e földön is a halhatatlanság biztos tudatában él, mert nemzetének életét élve nem riasztják őt meg az egyén elmúlásának rettenetességei. Ilyképen, de csakis így kiűszöböltetik a halál az életből.

Az egyén is és a nemzet is élő valóság. Mindkettő célok által meghatározott életet él. Hogy minő célok határozzák meg az egyén és a nemzet életét, az attól függ, hogy milyen az egyén és milyen a nemzet. Ha nemes célok szolgálatában áll valamely egyén, úgy nemes is az s minél nemesebb célokat szolgál valamely nemzet, annál nemesebb is az. — Az előbb mondottakhoz még hozzáfűzhetjük azt is, hogy a nemzetek általában rendszerint inkább állanak nemes, fenkölt célok szolgálatában, mint az egyes emberek, mivel, hogy úgy mondjuk, a nemzetek nagyobb mérvben szellem-erkölcsi lények, mint az egyes emberek.

Ha azt a kérdést vetjük fel, hogy mind az egyes embereknek, mind pedig a nemzeteknek minő célokat kell szolgálniuk, úgy erre a kérdésre egészen közkeletű feleletet adhatunk, ha azt mondjuk, hogy mind az embernek, mind pedig minden emberi közületnek s így a legtermészetesebbnek, legmarkánsabbnak, legigazibbnak, a nemzetnek is a kultúrát kell szolgálnia. Ezt körülbelül mindenki egész határozottsággal tudni véli, még akkor is, ha ezzel a kérdéssel soha életében komolyan nem is foglalkozott. Majdnem *szégyen számba megy*, ha *kétségbe* vonjuk, hogy minden

embernek s általában minden emberi létnek a kultúrát kell szolgálnia. De mi nem csinálunk titkot abból a meggyőződésünkből, hogy — bármily sokra és nagyra tartjuk is a kultúrát — azt mégis csak akkor tarthatjuk az összes emberi törekvések és cselekedetek helyes irányítójának, — amolyan nyugalomban levő mindeneket mozgatónak, amelyre minden, emberi törekvésnek irányulnia kell, ha a kultúra összeesik az erkölcs követelményeivel. Viszont azt szíves készséggel elismerjük, hogy az igazi kultúra teljes mértékben, minden maradék nélkül, erkölcsi célt szolgál. Ha meg nem szolgál erkölcsi célt a kultúra, akkor feltétlenül, egészen bizonyosan és nyilvánvalóan is álkultúra ez a kultúra, hamis kultúra az, amivel szemben találjuk magunkat. A hamis kultúrában, az álkultúrában sem az egyén, sem pedig a nemzet nem tudja betölteni hivatását. Mert a kultúra az a meder, amelyben mind az egyén, mind minden más emberi (társadalmi) lét betöltheti hivatását. De csak ilyen meder a kultúra, a hivatás maga az erkölcsi cél, amelynek természetesen össze kell esnie a kultúra céljával.

Ha egyáltalában valaminő elérendő és megvalósítandó célt tulajdonítunk az emberi létnek általában s ezzel együtt az egyénnek s a nemzetnek is, úgy ez az elérendő és megvalósítandó cél csakis erkölcsi lehet és pedig olyan erkölcsi cél, amely összhangban van, amelynek összhangban kell lennie az egész mindenség céljával is.

Az egyén és a nemzet öntudatos célokat megvalósítani hivatott lét. Valószínűnek látszik; hogy az egész világ léte mögött teremtő célgondolat van. De ez a célgondolat, ami fogalmi tudásunk szerint, a teremtményekben nem válik tudatossá. Valóban tudatossá és öntudatossá, ami aztán bizonyos sajátságos jeleget kölcsönöz minden egyes embernek és minden egyes nemzetnek is, csakis az egyéni emberi létnél (az egyes embereknél) és az egyes nemzeteknél válik.

A tudatos célgondolat rendet teremt a chaosban, rendet teremt természetesen az ember és a nemzet életében is. A gyermeknek s az ifjúnak életétől, ettől az éretlen emberi élettől, az érett férfi komoly és rendszeres életét épen a tevékeny célgondolat különbözteti meg. Általában igazán szép és komoly élet komolyan felismert s komoly szándékkal megvalósítani törekvő cél nélkül elképzelhetetlen.

Azok a célok, amelyeket az egyén megvalósítani szándékszik, még akkor is, hogyha egészen kiváltságosan értékes egyénről van is szó s ha az illető egyén egész létét s egész életét is nemcsak komolyan és őszintén, de a szó szoros értelmében önfeláldozóan és becsületesen is erkölcsi eszmények szolgálatába szegődött is, ha tehát az egyén egész tudatos léte alatt a physikum nyújtotta lehetőségeken belül egész életét, minden gondolkozását, akarását és cselekedetét a jó, szép és igaz szolgálatának szenteli is, még akkor is ezek a célok az emberi egyéni lét szükségszerű korlátai közé szorítottak lesznek, amelyekkel szemben a nemzet céljai sokkal inkább korlátatlanok; ha szabad magunkat így kifejeznünk, elmondhatjuk, hogy olyanok, amelyeknek követésével a végtelenben levő ideálokot könnyebben megközelíthetjük, illetőleg a végtelenben levő ideálokhoz közelebb férközhetünk.

Az embernek, mint embernek bizonyára van célja és rendeltetése ezen a világon. Legalább is eddigelé minden tudatos emberi élet célt és rendeltetést tulajdonított magának. Úgy látszik s legkomolyabb meggondolásaink is erre vezetnek reá, hogy az embernek célja és rendeltetése csakis erkölcsi lehet. Hogy erkölcsi céljait megvalósíthassa az ember, azért teremti meg az erkölcsi célok szolgálatában álló kultúrát, amely egyrészt emberi erő kifejtés által létesül és tartatik is fenn, másrészt pedig lehetővé teszi s előmozdítja az emberi erők kifejtését.

Az igazi kultúra megérdemli az embereknek és pedig úgy az egyéni léteknél, mint a nemzeteknek, állandó szolgálatát, mint ahogy az igazi erkölcs is megérdemli ezt a szolgálatot. Az igazi kultúra meg is követeli az emberektől a legnagyobb áldozatot. Ezt teheti az erkölcs jogán, aminek minden emberi életnyilvánulás, minden emberi gondolat, törekvés, akarat és cselekedet a legteljesebb joggal feláldozható.

Az ember erkölcsi céljai, csakúgy, mint az emberi kultúra céljai, nem olyanok, amelyeket a magára maradt, vagy magát a társas közületből kiszakított egyes ember el tudna érní. Az ilyen törekvés maga is tökéletlen és tökéletlenséget árul is el. Minden egyes egyén mint valamely közület tagja jelentkezik. Az emberi közületek közül, a családon kívül, amely azonban a szó szoros értelmében is a fizikainak nevezhető létformához is tartozik, a nemzet az, amelynek határozottsággal megállapítható jellemvonásai legmarkánsabban s külön önálló, szellem-erkölcsi létet követelően jelentkeznek. Azért hát joggal mondhatjuk, hogy az ember célját és rendeltetését csak akkor éri el, ha nemcsak az egyén céljai megvalósítására törekszik, hanem a nemzete életéből, annak küzdelmeiből és főképen annak szellemi és erkölcsi életéből derekasán kiveszi a maga részét. Mindenképen különb az az ember, aki nemcsak egyénileg derék ember, de egyszersmind nemzetének hű fia is, mint az az egyébként tiszteletreméltó ember, aki csak épen derék ember akar lenni, vagy tényleg az is, de nemzetének tudata nem él benne s ő maga sem éli a nemzete életét, hanem ellenkezőleg a lehetőség, korlátain belül kivonja magát ebből az egyéni életnél mindenképen universálisabb életből. Nemzetének hű fia csak az lehet, aki különben is derék ember, mert a nemzet, mint említettük is, inkább szellemerkölcsi lény lévén, mint az ember, szellemi és erkölcsi tekintetben érzékenyebb, mint a fizikai lét béklyóit nyögő, ember. Tiszteletet parancsoló erkölcsi atmoszférában élnek a nemzetek. Az e földön senkinek és semmiféle földi halalomnak alá nem vetett nemzetek valamennyien — s ezt szívtében hangoztatják is — szellem-erkölcsi célok megvalósításáért élnek. S ha talán ideig-óráig el is tévelyednek nemes céljaiktól, természetes nemes hivatásaiktól, ezt szégyellik bevallani, bevallottan tehát valóban szellem-erkölcsi célokra törekednek. Nemcsak amolyan deductiv, hanem a történelem által is igazolt igazság az, hogy huzamosabb ideig a nemzetek nem bírják fentartani magukat erkölcsi ideálok s ezeknek tetterős szolgálata nélkül. Amíg egészséges élő valóság a nemzet, addig erkölcsi célok irányítják törekvését és cselekedetét. Az erkölcsiség a nemzetek életében hasonlatos a physikai lét körében az éltető és életet fenntartó naphoz. A nemzetek nagy erkölcsi érté-

kének jellemzéséül reámutatunk arra az eddig még eléggé alig méltányolt körülményre, hogy a nemzetek menten minden külső kényszersztől, tehát valóban önszántukból erkölcsi célokat követnek. Kultúrállam akar lenni minden állam. Minden állam derék embereket szeretne alattvalóinak. Művészetet és tudományt kultivál, vagy legalább is szeretne kultiválni minden nemzet. Jobbiztonságra, igazságosságra törekszik minden nemzet. S ha talán ideig-óráig el is hajlik valamely nemzet az erkölcs irányától, — ami az élet parancsoló kényszerűségének hatása alatt olykor-olykor elkerülhetetlen, — mégis minden nemzet tudja, át van hatva annak eleven tudatától, hogy erkölcsi célokat kell megvalósítania, hogy csakis így tölti és töltheti be rendeltetését. Ilyen értelemben igaz az, hogy a történetnek etikái alapja van s ilyen értelemben vehetjük s így könnyen megérthetjük azt az egyébként a történelem nyújtotta borzalmasságok és gazdaságok szemlélete következtében érthetetlen s már-már gúnyszámba menő valójában felemelő s az emberi nem rendeltetése tekintetében bizalmat keltő, gyönyörű mondást, hogy a történetnek az ethika a logikája.

Ha már most azt kérdezzük: minő szerepe van az egyénnek és a nemzetnek a kultúrában, úgy ezek után minden hosszasabb okfejtés nélkül azt felelhetjük, hogy mind az egyénnek, mind a nemzetnek a kultúrát kell szolgálnia, de természetesen feltételeztetik, hogy a kultúrának iránya összeesik az erkölcs irányával. Az egyénnek a kultúra céljait kell szolgálnia, mert hiszen a kultúra erkölcsi célokat szolgál, amely céloknak pedig minden emberi lét és törekvés alá van rendelve. — Az egyéni lét physikaibb lévén, mint a nemzet, az egyén az ember szellem-erkölcsi céljainak megvalósításában sokkal erősebben akadályoztatik, mint a nemzet, amely hatalmasabb is, különb is és mindenképen tökéletesebb, mint az egyén s ezért joggal — és pedig főképen az erkölcs jogán — megkövetelheti az egyéntől, hogy őt szolgálja, hogy őt is szolgálja. Sőt ha a nemzet egészen helyes úton jár, ha igazán, majdnem azt mondtam: ideálisan kultúr-nemzet, amelynek irányát és célját természetesen minden ízében az erkölcs határozza meg, akkor teljes joggal megkövetelhetjük az egyes embertől, hogy teljesen beolvadjon a nemzet életébe, olyképen, hogy teljesen elveszítve egyéniségét csak mint a nemzet tagja létezzék és szerepeljen, így képzelték ezt az állam erkölcsi omnipotenciájától mélyen áthatott ókori (görög és római) államférfiak és filozófusok s ilyenszerűen képzelték az újkorban is azok, akik, mint például Hegel is, az államban «az erkölcsi eszme valóságát» látták s akiket ettől a meggyőződésüktől nem tudott eltántorítani s magához édesgetni az egyéniségnek tetszetős jelszava...

Igenis van létjoga az egyéniségnek. Van is tényleg egyéniség. Sőt valójában minden egyes ember tényleg egyéniség is. De mint minden embernek, úgy az igazi egyéniségeknek is, bármilyen markáns egyéniségek legyenek is egyébként, csakis erkölcsi céljuk és rendeltetésük lehet, ez meg összeesik a nemzet céljával és rendeltetésével s e célok megvalósítása jelenti a helyes kultúrának megvalósítását és fentartását s jelenti egyszersmind az erkölcsnek szüntelen, örökös, semmi áldozattól vissza nem riadó szolgálatát is.

Ha így fogjuk fel az egyénnek és a nemzetnek szerepét a kultúrában, akkor Homeros-szal joggal elismételhetjük:

Εἰς οἰωνὸς ἄριστος, ἀμύνεσθαι περὶ πατρίδα,

mert ebben az esetben a nemzet szolgálata egyjelentőségű lesz a kultúra és az erkölcs szolgálatával, — ez a szolgálat pedig egészen bizonyosan minden jogos emberi ambíciókat kielégíthet.

Összegezőként mondhatjuk, hogy az ember rendeltetését, kultúr-hivatását s erkölcsi céljainak megvalósítását csupán mint egyén nem érheti el, hanem csak úgy, ha nemzete, illetőleg ennek közvetítésével az emberiség céljait szolgálja. Az egyénnek és a nemzetnek egyformán fontos szerepe van a kultúrában. E nagyfontosságú szerepükben kölcsönösen kiegészítik egymást. Az egyéni lét körében az uralkodó vezérmotívum az egoizmus, ami mind az egyén, mind pedig a nemzet önfentartása szempontjából rendkívüli jelentőséggel bír; a társadalmi lét körében általában s így a nemzetnél is uralkodó vezérmotívum az altruizmus, ami a többek között azt is jelenti, hogy az egyén azáltal, hogy benne és általa is él nemzete s annak törekvéseit, ha kell, a szónak szó szerinti értelmében is önfeláldozóan szolgálja, erkölcsileg megnevesedik. Kétséget nem szenvedhet, hogy az egyén kultúrfeladatát csakis nemzetének, illetőleg ennek közvetítésével az emberiség keretében és kötelékében oldhatja meg. Minden más egyénieskedő, az egyénnek magát a természetes kultúr- és ethikai közösségekből kiszakítani akaró törekvés egészen elhibázottnak, tökéletlennek és lehetetlennek látszik. Hiszen az egyénnek még gondolkozása is, bármilyen eredeti is legyen az, voltaképpen nagy részében korának s nemzetének gondolkozása. A nyelv pedig, a gondolatok közlésének legáltalánosabb és leg-tökéletesebb eszköze, igazán nem az egyén, hanem egészen nyilvánvalóan a nemzetnek tulajdona. De azért igenis van egyéni gondolkozás és egyéni nyelv is, amennyiben az egyén reányomja a gondolkozásra és a használt nyelvre egyénisége bélyegét. Olyan értelemben azonban nincs és nem is lehet sem egyéni gondolkodás, sem egyéni nyelv, hogy ez az egyéni gondolkodás független, mintegy autochton volna valamely nemzet (vagy akár az emberiség) gondolkozásától és nyelvétől. Mindez természetesen nemcsak a gondolkozásra és a nyelvre áll, hanem áll az emberi szellemnek minden rendű és minden rangú alkotására, tehát a tudományra, művészetre, filozófiára, vallásra, mesterségekre stb.

Bár kétségtelennek látszik, hogy az egyén kultúr-hivatását csakis a nemzet keretén belül töltheti be, azért mégsem akarunk szemet hunyni a fölmerülhető kételyek előtt: vajjon az egyéni élet maga is nem követelheti-e meg joggal azt, hogy céljai és érdekei saját egyéni szempontjából tekintessenek? Elvégre minden társadalmi létnek igazi és tökéletes realitását elismerve is, mégis bizonyos az s ezt igazán nem lehet letagadni, hogy mi, az egyének vagyunk az előttünk ismeretes tudatos és öntudatos világnak reális erőközpontjai, s e reális tudatos és öntudatos erőközpontok mindenike egy egész kis világ (mikrokozmos), legalább is relatíve független és önálló érzéssel, gondolkozással, akarással, cselekvéssel. Ha meg így áll a dolog, akkor talán mégsem volna szabad az egyénnek tel-

jesen feloldódnia a közben. S tényleg, mintha a kérdésnek minden oldalról való alapos megvizsgálása azt mondatná velünk, hogy az igazi kultúrának olyannak kellene lennie, amely egyaránt számol mind az egyénnel, mind pedig a nemzettel s nem követeli meg az egyénnek tökéletes, az egyéniséget megszüntető beolvadását a közbe.

Bevezető sorainkban azt mondtuk, hogy az egyén és a nemzet két külön lény. Ezt a mondásunkat most megismételjük és hozzáfűzzük még azt az állításunkat is, hogy mind a kettőnek egyformán fontos szerepe van a kultúrában s talán mindkettő joggal elvárhatja a kultúrától, hogy egyiknek önfeláldozását se követelje. S azt is hisszük, hogy így nemcsak az egyén és a nemzet élete lesz kellemesebb, szebb, tartalmasabb és jobb, hanem a kultúra és az erkölcs céljai is könnyebben megvalósíthatók, mint olyan kultúrában, amely az egyéneknek és egyéniségeknek többé-kevésbé megsemmisítését követeli.

Bárány Gerő.

AZ EMBERISÉG MÚLTJÁRÓL ÉS JÖVŐJÉRŐL.

HOBBS filozófiai fejtegetései során fölteszi, hogy az egész világ elpusztult, csupán egy ember maradt fenn a pusztulásból. Vájon mi fölött gondolkodhatnék az ilyen ember? kérdezi Hobbes. Mindenesetre fönmaradnak az ő képzetei, azaz egész emlékezete.

Mi sok tekintetben a Hobbes emberének helyzetében vagyunk. Körülöttünk majd minden elpusztult s inkább csak törmelékeiben maradt fenn a régi világunk. Fönmaradtak mégis egész teljükben képzeteink, a dolgokról való emlékezetünk. Az a világegés azonban, melyen keresztülméntünk, akár intenzíve szenvedtük át, akár pedig mint hatalmas, meg-rázó látványt a pusztulás széléről nézhettük, okvetlenül determinálni fogja azt, ami szinte egyedül maradt meg a pusztulásból: a dolgokról való emlékezetünket. Ha rekonstruálni próbáljuk ebből s a még netán megmaradt értékeinkből Hobbes embere módjára az egész világ képét, ezt a képet s a világ jövőjét illetőleg alig marad más választásunk, mint hogy a világ megújulása felől szkeptikusok legyünk, minden emberi értéket pusztulásra kárhoytatottnak és állandóság nélkülinek vegyünk. Abban sem bízhatunk, hogy a k a r a t u n k teremtheti esetleg újra ezt a világot s mivel ez az akarát mint alkotni törekvő erő mégis megmaradt bennünk, ezt is csak arra használjuk fel, hogy emlékezetünk s más csekély értékű dolgaink széteső világát a játéka tört gyermek módjára próbáljuk összerakogatni.

Valóban jórészt ezt a képet mutatja a mai világszemlélet, illetve annak külső jelei: hogy például Einstein relativitás elmélete oly általános érdeklődés tárgya, hogy Spengler *Untergang des Abendlandes* c. munkája és a benne hangoztatott törtóiai relativizmus oly nagy tetszésben részesül, hogy végül senki sem bízík az új értékek lehetőségében, hanem mindenki a régiek felé fordul s a minél teljesebb restauráció útján gondolja értékeinkből, eddigi kultúránkból amit lehet, megmenteni.

Nem akarunk Einstein relativitás elméletével bővebben foglalkozni. Einstein és iskolája erősen hangsúlyozza, hogy az elmélet csupán a fizika tudománya területére szorítkozik s csakis ott helyezkedik szembe a tér és a tárgyak egymáshoz való viszonyának általános felfogásával. Be kell vallanunk, hogy Einstein felfogása — eltekintve attól, hogy a fizikusok nagy táborának véleménye szerint a fizikai tüneményeket minden más álláspontnál tökéletesebben magyarázza — nekünk észszerűnek tetszík. Ez az elmélet legvégsőbb konzekvenciája a fizikai tudományban már eddig is elótérbe nyomuló felfogásnak, hogy a mozgásban levő testeket első-

sorban a mozgás, a változás szempontjából kell vizsgálni. Ha azután a jelenségek vizsgálatában azok változására fektetjük a fősúlyt, akkor csak konzekvensek vagyunk, ha minden jelenséget mozgásban levőnek tételezünk fel s innét csak egy lépés, hogy magát a teret se tekintsük állandónak. Hogy azonban az állandó tér képzetét ki lehet-e teljesen küszöbölni a fizika tudományából, azt döntsék el maguk a fizikusok. Minket inkább az a mohó érdeklődés ejt gondolkodóba, amely Einstein elmélete nyomában jár. Olyan elméletről, mely nagyon is újszerű s amely annyira komplikált, hogy csak a teljesen iskolázott elme érti meg és értékelheti,, a népszerűsítő iratok egész sora jelenik meg s a nagyközönség szinte kapkod az előtte rendkívül homályos és előtte szükségkép ilyennek is maradó tanokon. Nem csupán az újszerűség vágya ez, amely minden új és érdekes elmélet esetében — legutoljára Bergson világnézete és Freud tanainak kritika nélküli elfogadásakor — felizgatta és felizgatja a világot. Jele ez annak is, hogy megrendült az emberiségnek a régi észszerű és szükségkép az abszolút fogalmán alapuló tudományos világnézetben való bizalma és ezért olyan tudományos felfogás iránt érdeklődik, amely a relativitás hangoztatásával utat enged a «minden relatív» meggyőződésnek, a laikus közönség előtti homályos és zavaros volta által pedig az észszerű fogalmakkal kevert miszticizmusnak. A már megindult kételkedéstől és a zavaros érzelmekkel aláfűtött északpizmetektől nincs messze a megingott tudás helyett a t e l j e s szkepsisben való elmerülés.

Nem először történik a mi korunkban, hogy az emberek elindulnak ezeken a bizonytalan utakon. Bergson és Freud esetében is kísértett már az újság vágy mellett a szkepsis és a miszticizmus. Csakhogy akkor még inkább a romantikára, az érzelmi és a szintén érzelmi alapokon nyugvó utilisztikus felfogásra hajlókat ejtették meg a szkepsis felé vivő tanok. Ma azonban, a világégés bizonytalanságai között, jóval nagyobb a szkepszisre és a miszticizmusra való hajlam és azokat is megejti, akik eddig a tudás terén értelmi tényezők szerint igazodtak.

Ma már, amint látjuk, a határozottan tudományos kérdések iránti érdeklődésben is fölmerül a szkepszis és a miszticizmus, pedig az érdeklődők, még ha laikusok is, jórészt nem az utilisztikus hajlamú férfiak és túlságig romantikus nők, hanem ezek fölött állók. Nagy veszélyt jelent ez: megrendül általa egész emberi létünk két alapköve, a t u d á s és a h i t. Ezek korrelatívok egymással és mindaz, amit magukba foglalnak,, egyfelől értelmünket, másfelől érzelmeinket elégítik ki. Ha tudásunk és hitünk nem egyensúlyozza egymást s határaikon teljes zűrzavar támad, abból végeredményben csak az értelmi és érzelmi anarchiának lehet haszna!

Akik a «minden relatív» már az ókori filozófiában felbukkanó álláspontjának ellentmondanak, a folytonos meddő vita helyett egyetlen érvvel akarják elnémítani az ellentábort: amikor megállapítjuk, hogy minden relatív, ha semmi mást is, magát e megállapítást a b s z o l ú t igazságnak kell tekintenünk. A baj csak az, hogy a választ nagyon formálisnak érezzük, amely a maga logikus élességével lefegyverzi ugyan egy pillanatra értelmünket, de érzelmeinket nem elégíti ki. Azt, akit hatalmába

kerített a kételkedés, nem lehet egyetlen, bármily hatalmas észbeli érveléssel meggyőzni. A mai világ szkeptikusa még hozzá számtalan keserű tapasztalat során alakította ki meggyőződését s így lassankint egy állandó érzelmi hangulat hatalmasodott el rajta, ami a logika fegyvereivel nem egykönnyen bontható meg. Ha mégis meg akarjuk győzni ellenfelünket, érvek sora és bizonyítás kell hozzá s ezek útján más érzelmi hangulat megteremtése. Nem lesz könnyű feladat, de megkíséreljük.

* * *

Ne abból induljunk ki, hogy az ellenfélnek nincs igaza, mert a tagadás egy állítással szemben az érzelmek szempontjából fél-vereségszámba megy: bizonyos elismerést jelent. Még hozzá a tagadás a bíráló ész szempontjából is könnyen úgy tűnik fel, mintha az állításnak valamiféle függvénye lenne. Ennyi előnyt nem nyújthatunk annak, aki úgymint erős érzelmek után indul. Maradjunk csak a magunk területén; ne azt vegyük boncolás alá, hogy mit jelent a relativizmus, hanem vizsgáljuk azt, hogy mi az a b s z o l ú t ?

Ha csak az volna, amit például Einstein szerint az eddigi fizika használt: az állandósággal sok tekintetben azonos fogalom, amilyen az abszolút, változatlan tér képze, vagy az abszolút méter képze (ahol könnyen elfeledjük, hogy csupán egy bizonyos hosszúságú, a változásnak erősen kitett tárgy elméleti elgondolásáról van szó): akkor az abszolút fogalmát nagyon is szűk határok közé szorítanánk. Az abszolút ilyen képze vagy fogalma csak kiegészítő párja lenne a fizika tudományában szintén szereplő «relatív» fogalmának. Mindkettő valami realitásra vonatkozik: a tárgyak kisebb-nagyobb számára, vagy a tárgyak összességére: egymás mellett való természetes helyzetére. Az abszolút tárgy vagy tér a relatívnek gondolt tárgytól vagy tértől tulajdonképpen csak annyiban különbözik, hogy föl van ruházva úgy az állandóság, mint a változatlan tulajdonságaival. Mint ilyen, az abszolút tárgy azt a hitet kelti, mintha az egyes dolgok fölött állana, azok lényege, eszményi alapja (ideája) lenne; pedig, amint Platónnál szemben már Aristoteles megállapította, csupán az örökkévalóságba emelt reális tárgy. Ugyanilyen alapon az abszolút, változatlan tárgy úgy tűnik fel, mintha változatlan hordozója, edénye volna az egyes, konkrét tárgyakkal, pedig csupán a konkrét tárgytól és azok természetes, konkrét viszonyától elvonatkoztatott általános fogalom, a tárgyak egymáshoz való viszonyának állandóvá, változatlaná rögzítése, tehát szintén az örökkévalóságba emelése. Amint Aristoteles meglátta, hogy minden abszolút tárgy a reális tárgytól van elvonatkoztatva, ugyanúgy most legutoljára a fizika tudományában Einstein rámutat úgy erre, mint arra is, hogy egyfelől a reális tárgyat, másfelől azok egymáshoz való viszonyát nem valami állandónak, változatlanak kell tekinteni, hanem relatívnek, mert az ily felfogás jobban megfelel a konkrét tényeknek, a fizika tudománya természetes anyagának.

Ha a fizika tudománya kapcsán akarunk közelebb jutni fölvetett kérdésünk megoldásához, az általunk mondottakat ezen a ponton kell kimélyíteni. A fizika tudománya a konkrét tényekre, a szemléletre vonat-

kozik ugyan, de mindenekelőtt attól függ, hogy miként k o n s t r u á l o m meg a fizika tudományát. Mert nekünk nem egy külön fizikai szemléletünk van, hanem igenis egy minden irányban összefűzött tapasztalatvilágunk, amelynek a fizikai világgép csupán egyik szegmentuma. Mi ugyanis mindig egy központi helyzetből fogjuk fel, konstatáljuk vagy bíráljuk el összes élményeinket, érzéseinket, vágyainkat, a saját és mások cselekedeteit, szóval mindazt, ami részünkre a világon van, mindazt, amit bármily módon tapasztalunk. Magának a tapasztalatnak az anyaga rendkívül különböző természetű és általában könnyen széteső, de egyes élményeink között természetes viszonyok mégis vannak. Nem lehet például a konkrét tapasztalt dolgok egymásmellettségét, fent és lent, előttünk vagy mögöttünk, szóval ott a hol lévőségét önkényesen megcserélni, amint nem lehet az előbb történő tüneményt, cselekvést vagy bármiféle lefolyó élményt az utóbb történővel sem. Máskép is kifejezhetjük ezt: belefolyhatunk a jövő kialakulásába, de a jelen és a múlt élményei tőlünk függetlenül adódnak és adódtak.

Szóval élményeinknek megvan a maga természetes adottsága, egymásmellettsége és egymásutánja. De ezeken a határokon belül mindig központi szemléletünk látószögéből vétetnek vizsgálat alá és fűzetnek össze élményeink. Az élmények számtalan és igen különböző voltából folyik, hogy azok összefűzésének száma is rendkívül sok lehet. Maga az összefűzés módja azonban aránylag nem sok s épen ez mutatja: hogy elménk — mert ezzel az egy szóval adhatjuk vissza központi szemléletünk tényét és mindenfelé kisugárzó voltát — milyen egyszerű esz közökkel tud uralkodni az élmények mindent elborítani látszó hatalmas árja fölött. Ezek a módok az elme teljes kifejltségét véve számba, rm sem mennek többre négy vagy ötnél, akkor pedig, amikor az elme egyszerűbb viszonyok közt találja magát — ilyen a primitív ember helyzete — egy-kettőre szorítkoznak.

A tapasztalatok elbírálásának egyik legközvetlenebb módja mindeuszt az, amikor az elme k e t t é v á l a s z t j a az általa tapasztaltakat, például, amint említettük, a tér képzetét fölruhazza az állandóság és változatlanóság tulajdonságaival s ezzel szemben a konkrét tárgyakat változóknak, relatíveknak tekinti. Ilyenkor tulajdonképpen nem tesz más elménk, mint hogy az általa tapasztaltak egy részét é r t é k e s n e k nyílvánítja, fölruházván azt különös, kiváló tulajdonságokkal, a többieké pedig vele szemben a r á n y l a g é r t é k t e l e n n e k tekinti.

A primitív ember ítéletei közt találhatjuk meg a kettéválasztás leg egyszerűbb alakjait. A primitívek elválasztják egymástól az eget és földet s az előbbit fölruházzák mindenféle szép és kiváló tulajdonságokkal s telítik a földi dolgok és viszonyok gyönyörű és hatalmas elképzelésével: a család tagjaival és viszonyaival, a házzal, tájékával és a búttal, szóval mindazzal, ami a primitív ember részére itt a földön is legértékesebb s leginkább a szívéhez nőtt.¹

¹ A voguloknál például Numi Tarem a mindenható égatya, feleségével fiaival és leányával fenn az égben székel, gyönyörű házában s az égi pázsiton jár

Mi az oka, hogy az egyszerű elme az eget értékesebbnek tekinti a földnél? Mindenesetre egyfelől az éggel összefüggő jelenségek, a nap, a hold, a csillagok nagyszerűsége, amelyek csodálattal töltik el a szemlélőt s érdeklődését magukra terelik. De az ég értékelésénél s a földtől való elválasztásánál más ok is szerepet játszik és ez: az elme központi helyzete, amely a tapasztalatok közti tájékozódást önmagától számítja s a tapasztalatmezőben irányokat különböztet meg, amilyenek az előtt és mögött, a fent és lent. Minden ilyen iránypár egy-egy dualisztikus értékítélet is. Afelé fordul a primitív ember, amit értékesnek tart, a többit a háta mögött hagyja és negligálja. A fent és lent dualisztikus értékpárja hasonló természetű. Amit naponta szemlél, az a tér, ahol mozog és cselekszik: a tér lapos síkjába és fölfelé törekvő horizontjába eső jelenségek értékesebbek a primitív ember előtt, mint a nem szemlélt vagy cselekvése körébe nem eső dolgok. Ezért osztja ketté a primitív elme a földi életmezőt földfelettire és földalattira, az alvilág, a sötétség, minden rossz, aljas és rút honára. Ugyanilyen módon választja ketté a földfeletti részt; az alacsonyabb rész, a föld és a földi jelenségek lesznek a kevésbé értékesek, a fentebb eső rész, az amúgy is csillogó fényesség pedig az értékesebb és minden értékes földi dolog dicső párjával teli.

Amilyen alapokon a szemlélt dolgok összességére nézve értékel a primitív ember, ugyanúgy választja el, amint már jeleztük is, családját, házát, barmát, azt a közvetlen embercsoportot, amelyhez tartozik, minden más jelenségtől. Ami ezen a körön belől esik, az előtte értékes, ami kívül, az értéktelen. Ez az oka annak, hogy szinte semmit sem tud, de nem is akar tudni a vele ellenséges törzsekről vagy a tőle kissé távolabb eső vidékekről. A törzs emberei eo ipso jók, az ellenség emberei (vagy bármely idegen) mind rosszak. A törzs és az annak érdekkörébe eső földdarabnak a többi jelenségtől való dualisztikus megkülönböztetése eredményezi azt, hogy a primitív ember a saját törzsének embereit és azok viszonyait, azt a földdarabot, amelyen él, r e n d k í v ü l p o n t o s a n ismeri. Érdeklődési köre ugyanis nem terjedvén oly extensív módon ki, mint a miénk, az egyszerű elme az ő szűkített birodalmában értékeit igen jól és pontosan megvizsgálhatja és megfigyelheti. A primitív ember az ő szükséges és kedvelt foglalkozásai, a vadászat és halászat, az igen primitív földművelés vagy pásztorkodás érdekköreivel igen apró részletekig tisztában van és az erdei vagy mezei állatvilágban bámulatosan tájékozott. Mindez a dualisztikus értékelési mód segítségével történik, és pedig akként, hogy az egyszerű elme érdeklődési körén belől tovább is folytatja a kettéválasztást. A tere nézve például az eddig felsoroltakon kívül más iránybeosztásokat is megállapít. Felosztja a teret a két legfőbb tájéakra, mert ezekhez fűződik az élelme megszerzésére annyira fontos napfelkelte és naplenyugta. Amaz rendkívül értékes előtte (s ez az oka, hogy annyi szép

regét fűz hozzá), emez averzióval tölti el s ezért legtöbbször valamely ijesztő irtózatossá eseményvel köti össze.¹ A teret azután felosztja újra két részre, a két legfontosabb tájéknak az ő érdekeihez legközelebb álló ellentéiteit emelve ki, amikor már négy világtájékat különböztet meg. Ennél tovább azonban az egyszerű elme nem megy, mert érdekei nem kívánják. Ugyanígy osztja fel a társas viszonyokat is. A törzs minden primitív népnél két részre oszlik, a 8—10 éven alóliakra és a társadalomba felvettekre (a felvételt mindig nagy ünnepélyek kísérik). Az ausztráliai törzsek vérségi kötelékei, amelyek házassági, vérfertőzési tilalmat fejeznek ki, tehát erkölcsi értékelések, szintén hasonló alapokon választatnak el egymástól, mert szigorúan törvényt szerűen 2, majd ezek mindegyike újra 2, az így előálló 4 újra 2, ez a 8 újra 2 vérségi félre tagolódnak és számuk eszerint vagy 2 vagy 4 vagy 8 vagy 16 ritkábban 16.

Amint a tapasztalatmező nagyobb darabjait ekként kettéosztja és értékeli az egyszerű elme, ugyanígy jár el a tapasztalatban szétszórtabban szereplő jelenségekkel is. Így választja el az élénk és feltűnő vagy más tekintetben neki fontos, színeket (vörös, fehér, sárga, fekete stb.) azoktól, amelyek érdeklődése körén kívül vannak. A gondolkodás kifejezője a nyelv lévén, az egyszerű ember nyelvében csak egypár szín fejeződik ki, míg a többi a színárnyalatokat nem tekinti értékesnek, névre méltónak. A jólétet biztosító (a birtok, a szükséges szerszámok, a jószág tárgyai stb.) vagy őt más szempontból érdeklő számos egyes jelenséggel szemben az egyszerű elme szintén a dualisztikus értékelési formát használja fel. A mennyiség, a több egyforma birtoklása fontos itt előtte s ezért a dolgok bizonyos halmazát szintén kettéosztja: mindazt, amit értékesnek tart, ujjain és szavakkal megszámlálja, az ezen felül levőket egyszerűen «sok»-nak nyilvánítja.²

A primitív ember számolásának vizsgálata adhatja meg számunkra a legvilágosabbat azt, hogy a dualisztikus értékelés rendszerének mi a tulajdonképeni lényege. A számsori egységek megállapításához annak folyamán jut el az egyszerű elme, hogy az egymáshoz hasonló értékes jelenségek elrendezésekor — azok mennyisége lévén előtte leginkább fontos — azt veszi tekintetbe, hogy az illető jelenségből több vagy kevesebb van-e? Ez vezet ahhoz, hogy a két jelenséget magasabbra értékeli az egynél s így lesz alapja az első számrendszernek a 2-es, mint a birtok

¹ Palau szigeti hiedelem szerint a cápák minden este el akarják nyelni a lenyugvó napot. (Frobenius: Das Zeitalter des Sonnengottes 1904. 417.) Az Eddában a Nap és a Hold testvérek. Sietnek, mert két rettentő farkas van a nyomukban, melyek őket felfalni igyekeznek.

² A sok fogalma ezért aszerint távolodik, amint az elme fejlettsége halad. A botokudok 2-ig, a bakairik 6-ig számlálnak szavakkal, a 2-nél illetve 6-nál többre azt mondják, hogy sok (Steinen, Unter den Naturvölkern Zentral-Brasiliens, 406. Ehrenreich, Über die Botokudos. Z. f. Ethnologie, XIX. 46.) Az 5-ös számrendszer elterjedése után a 20 lett a sok kifejezése (Laertes 20 tulkot ad Eurykleiáért, Odysseus több mint 20 daliával ér fel), majd az 50 (Priamos 50 fia, Danaos 50 leánya, Pénélopé 50 rabnője), a 10-es számrendszer bevezetése után pedig a 100, majd az 1000, végül a millió.

vagy más értékes többség első ténye. A primitívek nagy része két ujjankint számlál és a 4 dolgot a nyelv útján így jelöli meg: 2+2. A 2-es szám tehát a primitíveknél tulajdonkép bizonyos egység, amellyel szemben a tárgy egyediségének jelzése, az 1-es, relatíve értéktelen. A konkrét, egyedi tárgyat jelző 1 képzetét tehát nem a tapasztalatból meríti közvetlenül a primitív elme, hanem a dualisztikus értékelés során alkotja, teljesen hasonlóan ahhoz, mint amikor más jelenségekre nézve dualisztikus értékítéletet alkot. Mert mit tesz olyankor az elme, amikor például az égi és földi jelenségekre nézve dualisztikus értékítéletet hoz létre? Egységnek tekinti egyfelől az értékest, másfelől az értéktelent s ezenfelül össze is foglalja mind a kettőt a saját egységes, abszolút szemléletében. Az egyes konkrét tárgyak értékelésénél sem tesz mást az egyszerű elme: egységnek tekinti egyfelől a többet, másfelől a kevesebbet, az épen egy konkrét dolgot. Mi hajlandók vagyunk az elmebeli egységet és a konkrét egyediséget azonosnak tekinteni, pedig tulajdonkép nem az. Hasonlóképp hajlandók vagyunk azt hinni, hogy a számolás csakis az egy konkrét dolgot jelentő 1-es számtól indulhatott ki. Pedig az egyszerű elme mindenekelőtt az egység észbeli képzetén közvetlenül alapuló rendszereket alkotja meg, először a 2-es számrendszert, majd azután, amikor ez nem elégíti ki, az 5 ujjat magába záró egységen, a kézen alapuló 5-ös számrendszert, s innét indul a konkrét, egyedi dolgok felé.¹

A primitív ember felsorolt ítéletei tehát mind dualisztikus értékítéletek, amelyek az egység tisztán elmebeli képzetének állandó alkalmazása miatt eo ipso észítéletek is. Azonban a primitív ember ítéletei sem mind fejeződnek ki a dualisztikus értékítéletek formájában. A jelenségek adott rendje arra készteti az egyszerű elmét, hogy más formájú ítéleteket is alkosson, amelyek azonban szintén csak értékítéletek, szintén csak azon alapulnak, hogy az elme a saját közvetlen formáját, az egység képzetét alkalmazza a jelenségekre.

A dualisztikus értékelési mód inkább csak a változatlan helyzetű jelenségek vagy viszonyok megítélésére alkalmas, de például a nap járásához fűződő napi munka, vagy a primitív ember előtt annyira érdekes két főégitest és a csillagzatok megfigyelése szempontjából már nem kielégítő, mert nem veheti tekintetbe a szemmel kísért események legfontosabb mozzanatát, magát a lefolyást itt respektíve a napnak vagy a holdnak és a csillagzatoknak az égen való egy napi, illetve egy éji mozgását. Az egyszerű elme, hogy megmaradjon az ő szűkített érdekkörében s azért mégis jól számba vegye a

¹ Az egy konkrét dolgot jelentő 1-es számtól állandóan és következetesen csakis akkor indul ki az elme, amikor már szükségét érzi a birtokában levő dolgok igen pontos felszámolásának (felsorolásának), amikor is az egység képzetének, az ujjak és a nyelv felhasználásával, amelyeket a 2-es rendszernél is igénybe vett, megalkotja az általunk természetes számsornak nevezett egységrendszert. Ez a rendszer azonban más számrendszerekkel (a 2-es, 5-ös és 10-essel) szemben egyelőre háttérbe szorul és csak igen későn — amikor már a végtelen nagy számok felé menő számsorra van állandóan szükség — jut legfőbb uralomra.

reá nézve értékes eseményt, a következő eljáráshoz folyamodik: nem veszi fontosaknak sem a jelenségek egymásmellett voltát, sem az ugyanakkor esetleg lefolyó érdektelen eseményeket, sem pedig az érdekes esemény egyes apróbb részleteit, hanem annak csupán legfontosabb mozzanatait, a kezdetét, a lefolyását és a végét. Ez az oka, hogy az egyszerű elme a nap, a hold és a csillagzatok járását, mint előtte a legfontosabb eseményeket mindig 3 részre osztva, azaz 3 egységben fogja fel; megkülönbözteti például a nap felkeltét, a nap delelését, amelyben az egész mozgás kifejeződik, mert ekkor következik be a kulmináció és végül megkülönbözteti a naplementét. Hasonlóan jár el a hold és a csillagzatok változásait magába záró másik fontos eseménysor: az egész éj elmúlásával szemben.¹ És ahogyan a felsorolt eseménysorokat hármas egységben fogja fel az egyszerű elme, ugyanolyan módot alkalmaz a többi eseménysorra is, föltéve természetesen, hogy azok érdekei körébe esnek. Hármas egységben fogja föl tehát a megtörtént eseménysorokat s ez az oka, hogy a primitív ember mondáiban és meséiben (amelyek nem mások, mint a primitív ember életének, viszonyainak, harcainak, hőseinek nagyszerűvé való értékelése) az események 3 részben játszódnak le.² Ugyanezt a hármas osztatúságot írja elő a primitív ember a társas élet eseményeire: a viselkedésekre, szokásokra nézve is.³

Azáltal, hogy a primitív elme a jelenségek egymásutánjából csakis az öt érdeklő eseménysorokat (és nem egyes izoláltabb eseményeket) és azoknak is csak a legfontosabb mozzanatait veszi a trihotometrikus értékelések útján számba, eléri az események fölötti határozott uralmat. A primitív ember kitűnően tájékozódik az égi jelenségek között és szigorúan betartott szokásrendjével az ő sajátos társadalmát igen jól szabályozza.

¹ V. ö. Houzeau: A csillagászat története, 62. l.: «az újvilág törzseinek túlnyomó része alig tűzött négy pontot a napi időszakaszban: a Nap felkeltét, delelését, lementét és az éj közepét». — A babyloniaiak az éjt ősi idők óta 3 őrvtárra osztották: a csillagok feljövételének ideje, középső őrvidő és a világosság létrejötte idejére. Strassmeyer: Zeitschrift f. Assyrologie. IV. 190.

² A bakairik teremtési mondájában a két őstestvér csupán harmadszorra nyeri el a vörös keselyű birtokában lévő Nap-ot. (Steinen id. m. magyar átd. 232—235. 11.) A népmesékben a hős egymásután 3 sárkánnyal, 3 óriással vagy 3 idegen hőssel küzd meg, 3-szori kiáltásra kap segítséget, útbaigazítás végett egymásután 3 személyt keres fel, 3 éjjel jön a szerelmese hozzá; ha szolgálatba áll, 3 nappól áll az esztendő s ezalatt 3 próbát tesz.

³ A narinyéri törzsnél (Ausztrália) az ifjú szakállát 3-szor kitépik, a 3-ik kitépés után férfivá nyilvánítják. (Beöthy L.: A társadalmi fejlődés kezdetei, 20.1.) Középausztráliában a nőrablót úgy varázsolják meg, hogy 3 napon át ráolvasnak egy miniatűr kőkesre. (Roheim G.: A varázserő fogalmának eredete, 21.1.) Ugyanott az arunta varázsló a rámutató csont erejét 3 varázsigével fokozza. (Spencer and Gillen: Native Tribes of Central Australia, 535—536. 11.) A varázsolás sem más, mint bizonyos ténykedéseknek nagy értékkel, óriási hatóerővel való felruházása. A primitív társadalom tagjára a varázsolás értéke és formája szigorú erkölcsi szabályként hat, amely visszatartja őt bizonyos cselekvésektől. A példák különben a primitív népek életéből ezerszárra felhozhatók.

Az egyszerű elme tehát aránylag igen egyszerű módokkal, az értékelés elve és az egység képzetének a jelenségek egymásmellettsége és egymásutánja irányában való alkalmazásával uralkodik a jelenségeken. Ha figyelembe vesszük a jelenségek tömérdek számát és különféleségét hogy azok között mily nehéz valamiféle rendet és uralmat teremteni a velük szemben még annyira gyakorlatlan elmének s ez az ő egyszerű és, gazdaságos módszerei által mégis mennyire sikerül, akkor csupán csodálkoznunk lehet az elmének már oly korán nyilatkozó nagy fölénye fölött.

Amikor az elme a jelenségekből csakis annyit vesz számba, amennyit ad hoc megítélni, közvetlen érdekkörébe vonni jónak lát, ezt az álláspontját a jelenségek tömérdekségével szemben foglalja el és nem azok tömérdekségéhez szolgálja alkalmazkodva hajtja végre. Pillanatszerűen kénytelen erre, ámde nyilvánvaló, hogy az ily álláspont inkább a saját szabályozó elve, mert abban a pillanatban, amikor túl van elsőgyakorlatlan voltán, rögtön kiterjeszti érdeklődési körét s egyidejűleg az egyszerűbb megítélési módok mellett kevésbé egyszerűekről is gondoskodik. Ennek megfelelően már igen korán mutatkoznak határozott jelei az elme kiterjesztési és komplikáltabb megítélési törekvéseinek. Példa erre a primitíveknél a 2-es rendszer mellett elterjedt 5-ös számrendszer.

Amíg az 5-ig menő számok nyelvi kifejezése $2 + 1 (=3)$, $2 + 2 (=4)$, $2 + 2 + 1 (=5)$, addig 5-ön felül a primitív ember legtöbbször így számol: $5 + 1$, $5 + 2$, $5 + 3$ s egyidejűleg mindezt ujjain is számba veszi, a másik kéz ujjain tovább szemlélve az 5-ön felüli mennyiségeket.¹ Az 5-ös számrendszerben tehát a primitív ember az ujjankénti, illetve az egységenkénti határozott felsorolást is igénybeveszi, de azért nem szakad el a dualisztikus értékeléstől sem, mert az 5-ös számrendszer végeredményben az egy kézzel megragadható kiemelésén alapul. Mégis azáltal, hogy az egyes konkrét dolgoknak közvetlenül megfelelő észbeli egységet az 5-ös számrendszer keretében successiv sorba is rendezzi, olyan rendszert alkot az elme, amely egyformán és egyidejűleg tekintetbe veszi a jelenségeknek tulajdonkép együtt jelentkező úgy egymásmelletti, mint egymásutáni voltát.

Az 5-ös számrendszerhez hasonló elvek alapján jár el az elme akkor is, amikor a jelenségeknek főként az egymásutánját óhajtja a szélesített érdekkörnek megfelelően számba venni. Ekkor egységbe foglalja az éjt és napot, mint egymás ellentétét — úgy tekintve őket, mint két egymással érintkező egymásmelletti jelenséget — anélkül azonban, hogy az egységen belül feladná a részek trihotometrikus felosztását.² Az egységbe foglalt két rész közül azonban ebben a

¹ Föltéve természetesen, hogy az illető primitív nép már áttért az 5-ös számrendszerre. Igen primitíveknek tekinthető egyes népeknél azonban, így a bakairik-nél és busmanoknál $6 = 2 + 2 + 2$. (V. ö. Steinen i. m. 406.1. és Marianne Schmidl: Zahl u. Zählen in Afrika. Mitteilungen d. Anthrop. Ges. in Wien. XXXV. 194—195.11.)

²A régi babyloniaiaknál úgy a nappal, mint az éjjel 3 részre oszlott s így az egész nap 6 részre. (V. ö. H. Zimmer: Das Prinzip der Zeit- und Raumteilung. Leipzig, 1901.)

viszonylatban az éjt tartja értékesebbnek (mert a hold és a csillagzatok változásai a tájékozódásra fontosabbak, mint a mindig egyformán feljövő és leszálló nap) s a holdéjek vezető egységei kidomborításával egybefoglalja a hold 27—30 nap alatt visszatérő változását. A holdhónapon belül azután vagy 3 részt különböztet meg s ekkor létrejön a 3-szor 9 napos vagy a 3-szor 10 napos holdhónap, vagy pedig tovább menve, a hold pályafutását két részre osztja, növekvő és fogyó félre, az egyes feleket azonban akkor is 3—3 részre osztja.¹

Nézzük, mik az elme által ekkép megkonstruált kétoldalú rendszer előnyei és hátrányai? Arra nem alkalmas, hogy a jelenségeket nagy általánosságban vegye számba — amint ezt a dualisztikus és a trihotometrikus értékelési módok külön-külön teszik — viszont általa lesz lehetővé, hogy az elme az aránylag kisebbmértű jelenségeket vagy jelenségcsoportokat, a konkrét dolgokat jobban számba vegye. Láthatjuk, hogy a kétoldalú rendszer mennyire a konkrét dolgokhoz tapad. A konkrétumokhoz tapadó elme a jelenségek egymásutánját is mindig úgy tekinti, mint ha az egymásmelletti dolgok egyszerű függvénye lenne. Ez az oka, hogy az 5-ös számrendszerben az 5-ön felül való felsorolás, amely a dolgoknak az időben való rendezését is magában foglalja, csupán appendixe a konkrétum okhoz tapadó egységnek, az egy kézzel megmarkolhatóknak. Hasonlóképp a kétoldalú időrendszer is a konkrétumhoz való tapadást mutatja, hiszen a nap és az éj egymásra következését úgy tekinti, mint ha két egymásmelletti tárgy érintkezése lenne s ugyanígy fogja fel a hold telesét és fogyását is. Ha a jelenségek adottságának nem is felel meg mindenben a kétoldalú függvényrendszer, viszont biztos alapul szolgál az intenzív földművelés és a kereskedés számára, amelyek involválják az egyes konkrét tárgyak iránti behatóbb érdeklődést s ezt készíti elő a nekik megfelelő szám- és időrendszer. Ezt a két rendszert természetesen nyomon követi igen sok hasonló függvényes rendszer. A primitív ember például kezdetben dualisztikus formában fogja fel az emberi egyén életjelenségeit és mivel reá nézve az egymásmellettségben feltűnően mutatkozó jelenségek az értékesebbek, a többiek alig veszi számba. Ez az oka, hogy amíg a primitív embernek a test külső részeiről aránylag sok, addig a test belsejéről és a szorosabban vett életjelenségekről igen kevés nyelvi kifejezése van.² Később azonban az egyéni életjelenségekre nézve is

¹ A babyloniaiak a növekvő Hold idejét s a hónap második felét, a fogyó Hold idejét egyformán 3—3 részre osztották s így a 30 napos hónap már igen régi időben 6 időszakaszra oszlott. (Mahler E.: *Babylonia és Assyria*, 258.1.) Még régebben azonban Hömmel szerint 27 (=3X9) napos hónapja volt a babyloniaiaknak. (Hömmel: *Aufsätze und Abhandlungen*, III. 1. 460. 1.) Az indek is a hónapot két periódusra osztják, a Hold növekedése szerint világos és sötét félre. (Houzeau i. m. 79. 1.) Az egyiptomiaknál, akiknek a műveltsége talán legkorábban fejlődött ki, a kettéosztás nem ment végbe, ott a 30 napos hónap 3 dekádból állt. (Kürt Sethe: *Von Zahlen und Zahlworten bei den alten Aegypten*, 27. 1.) Khinaiak is a hónapot a legrégebb időben 3 dekádra osztották. (Houzeau i. m. 382. 1.)

² Így a primitív ember a belső részek közül csupán a szívet s ritkábban a májat emeli ki, azután kiemeli a külsőleg is feltűnő vért és végül igen fontosnak,

kétoldalú rendszert állít fel az elme, ami egyfelől a nyelvi vagy egyéb kifejezéseknek a test részleteire vonatkozó szaporításában nyilatkozik (vessük például össze a primitív ember és az egyiptomiak nyelvét és rajzait), másfelől abban, hogy az életjelenségek egymásutánját jelző értékek itt is az egymásmelletti jelenségek értékének függvényeiként szerepelnek. Így a lélekzést, a lehelletet mint az élet, a mozgás legfőbb tényezőjét a testtől határozottan különbözőnek fogja ugyan fel a primitivitáshoz közelebb álló elme, de ugyanakkor valamely madár vagy más gyors mozgású állat (kígyó, gyík, egér) képében némileg testszerűnek is értékeli s az élet tartama alatt, sőt még azon túl is szorosan hozzáköti a testhez s lakóhelyét a májban vagy a szívben látja.¹ Még a régi egyiptomiaknál is, — ahol már határozottan feltűnnek a lélek teljes elszellemítésének a nyomai, az ember egyik lelke, a Ká névvel bíró, emberfejű madár képében folyton ott lebeg a hulla fölött és táplálásáról az elhunyt rokonainak kell gondoskodniuk.²

Hasonló kétoldalú értékeléseket állít föl az elme a többi jelenségekre nézve is. Ekkor lesz a földi térség (mely a népek érintkezése, a kereskedés elterjedése által jóval fontosabbá válik és természetesen jóval nagyobbak gondoltatik) hordozója a hegyeken vagy oszlopokon nyugvó égnek. Ekkor kezdi az elme úgy a földi, mint az égi testekhez szorosan hozzáfűzni a velük együttjáró mozgástüneményeket — amint ezt a kétoldalú időrendszernél is megfigyeltük — s a mozgástünemények lassankint a változatlanak gondolt egyedi, konkrét testek egyszerű tulajdonságaivá, helyzetváltozásaiavá sülyednek le. Másként bíraltatik el a családi és a társasélet is. A primitíveknél a társasélet az egyénnek a törzsön belől való szabadabb mozgását teszi lehetővé, ezen a fokon pedig az egyén a merev határokkal ellátott, mintegy változatlan konkrétumnak gondolt osztály vagy kaszt függvényeként szerepel. Eltolódnak úgy a családi, mint a társasélet személyi viszonyait jelző értékek is. A primitíveknél az atya, anya, a gyermekek, a harc, az élet hősei (az eszközök, a foglalkozások feltalálói) mint a földi élet alapjában változatlan, csupán megnesesített t ü k ö r k é p e i , mint a földiek dicső árnyékai, helyeztetek az égbe. Most ezek helyett határozott, de egyúttal minden változásnak, bajnak kitett földi izű személyiségek szerepelnek s összeköttetésbe hozatnak azzal a családi vagy társas állandó viszonyal, amit épen kifejeznek és így azok függvényeivé válnak. Számuk rendkívüli módon megnő, mivel nem csupán az egyes foglalkozások, mesterségek, családi és testi viszonyok (pl. egyes betegségek), az ég, a föld részei és jelenségei, erdők, mezők, vizek, sőt az egyes helyek (városok) kapnak külön megszemélyesítőt, hanem a kereskedés révén fontosakká vált egyes csillagképek is. Gondoljunk csak

az élet legfőbb jelének tartja a lélekzést, a lehelletet. (V. ö. Munkácsi i. m. CLXXVIII-CLXXX.)

¹ V. ö. Wundt: Elemente der Völkerpsychologie 190. és Munkácsi i. m. CLXXIX—CLXXXI.

² Mahler E. Ókori Egyiptom 193.

az egyiptomiak, a babyloniaiak, az indek nagyszámú isteneire, démonaira és istenített hőseire!

Habár az elme bizonyos idő, múltán értékeléseit leginkább a függvényes alakban fejezi ki, ezek az újabb rendszerek tulajdonkép nem érintik az elme által már kialakított dualisztikus és trihotometrikus értékeléseket, hanem — amint az időszámításnál ezt igen jól szemlélhetjük — mintegy azok hegyébe alkalmaztatnak s amazok is az elme további tulajdonát képezik. Ezentúl legfeljebb a függvényes rendszereket tartja az elme értékesebbeknek s amazokat többé-kevésbé háttérbe szorítja. Ez az oka, hogy a már fejlettebb világfelfogású népeknél is annyira keverednek az egyszerű alakú értékelések a komplikáltabbakkal. Amikor azután az elme arra jut, hogy a jelenségek részleteződéseit is, a saját érdekeinek megfelelően igen jól fölmérte, akkor tovább halad abban az irányban, amelyben a részére adott jelenségeket minél tökéletesebben számba veheti. Hogy az egyes konkrétumokhoz tapadó függvényes rendszerek hátrányait is kiküszöbölje, újra a dualisztikus értékelési módhoz folyamodik. De értékesnek ekkor nem a jelenségek egymásmellettségét tekinti az elme, hanem az egymásutániségben jelentkezőket. Ekkor tér át a 10-es számrendszerre, amely független a konkrét egyes dolgoktól, a konkrét jelképektől (az ujjaktól vagy akár a hieroglifáktól) s a természetes számsorba helyezett számok nem az ujjakon, hanem a fejben számoltatnak és kombináltatnak s az egyes konkrét dolgokra csupán esetről-esetre vonatkoznak. Ugyanígy lesz értékesebb a lélek a testnél, amely mulandó és gyarló, míg a lélek örökkévaló.¹ Minthogy a lélek felette áll nem csupán a testnek, hanem minden a testhez hasonló konkrétumnak, mindaz ami a lélek köréhez közel áll, az időben lefolyó gondolkodás sajátos értékeivel, a számokkal, a jelenségekről való képzetekkel és képzelmekkel együtt külön világként értékeltetik. Ekkor kezdenek misztikus erőket tulajdonítani a számoknak s ilyen misztikus számkombinációkkal telítve van az indek, a babyloniaiak, az egyiptomiak s ezek hatásai alatt a pythagoreusi filozófusok világnézlete. A számok túlértékelésével együttjár a számsorok, az idősorok túlértékelése s minthogy a képzetvilágnak a konkrétumoktól való elszakasztásával szabad tér nyílik a földi egymásmellettségektől függetlenebb tudományok, így az asztrológia, az aritmetika kifejlődésére, a számsorok és az idősorok a végtelen felé fejlesztetnek ki. Az egyiptomiak és a babyloniaiak asztrális képzeteiben ezért szerepelnek nekünk szokatlan óriási szám- és idősorok s az indek Brahma egy napját vagy egy évet millió és billió években fejezik ki. A végtelen idő képzetét nyomon követi a végtelen tér képzete. A tér elképzélése például az egymásmellettségek alapján mindig véges, hozzá van kötve az ismert földterülethez és az égen közvetlenül szemléltékhez. A sorozatos elképzelés segítségével

¹ Hogy a lélek teljes elszellemítése a dualisztikus hasítások útján hogyan megy végbe, azt igen tisztán szemlélhetjük a régi egyiptomiaknál, ahol amint mondtuk, az embernek több: két lelke van, az egyik a még konkrét alakban felfogott Ká, a másik azonban, a Bá nevet viselő, a halál után egyenesen Osirishez repül és ott örömteljes életben van része. (Mahler i. m. 193.).

azonban az elme a véges terek számtalan sorát füzi egymáshoz s így az idő vagy a számsor elképzelésének mintájára, a tér elképzelése is a végtelen felé nyúlik.¹

Az elme azonban nem elégszik meg azzal, hogy bizonyos fejlődési fokon a jelenségeket általában az egymásutániség jegyében értékelje, hanem igyekszik ezt a szempontot a saját közvetlen formái, az egységek útján tökéletesíteni. A sorokban való, a konkrétumoktól elszakított egyszerű elképzelés a határtalan, a végtelen felé halad s a jelenségeket elszellemítő (psychikai) felfogás igen jól megfelel a tünemények egymásutánjának, de jóval kevésbé az egymásmelletti jelenségeknek, amelyek legnagyobb részt határoltak. A végtelen szám- vagy idősor például igen alkalmas az égi jelenségek mozgásainak rendkívül pontos megfigyelésére és számbavételére. Ezzel ellentétben a földi változatlanabb jelenségek hasonló pontos értékelését egyedüli segítségükkel nem lennénk képesek végrehajtani. Az elme tehát, hogy új szempontjai alapján jól felmérhesse az egymásmelletti jelenségeket is, bizonyos eljárásokhoz folyamodik. Mint mindig, most is a lehető leggazdaságosabban jár el s ezért nem teljesen új módszert alkot, hanem a már általa kipróbáltakat alkalmazza fejlettebb szükségleteihez. Azt a módszert tehát, amelyet eddig is felhasznált, de eddig inkább csak az egymásutáni jelenségekre nézve: a trihotometrikus eljárási módot alakítja át. A trihotometrikus értékelések alapszempontja az, hogy a jelenségek egy pár fontos vonását kiemeli, a többit figyelmen kívül hagyja. Most tehát az elme az ő megszűkített, a konkrétumoktól elszakított érték birodalmában a jelenségek egymásmellettségének megfelelő értékeket is trihotometrikus alapokon rendez el, de akként, hogy az egyes értékcsoportból kiemelt három fontos motívum közül egyet legfontosabbnak vesz s a másik kettőt, mint csak másodsorban értékest, sőt relatíve értéktelent, ennek alárendeli. Az indek, az egyiptomiak, a babyloniaiak és a görögök hármastestű csoportjai szolgáltatják ezen eljárás legszembevetőbb példáit. Így az indek legrégebb istenhármassága Indra az ég, Agni a tűz és Szúrja a nap istene s a többi isten-értékek csupán ezek alá sorakoznak. A konkrétumok fogalomkörével még erősen összebonyolított három istenképzet közül Indra, mint a másik kettő fölött álló, mint az egész mindenséget beborító és mintegy összefoglaló ég ura mindjobban kiemeltetik.² Amikor azután a konkrétumoktól való psychikus elszakasztás az elme által teljes határozottsággal hajtatik végre, az eddigi három főisten a második sorba süllyed

¹ A terek egymás felé vagy egymás mellé való mesterséges halmozását szépen megvilágítja a néphit. Göcsejiek szerint 12 égboltozat van egymás felett (Gönczi F. Göcsej, 1914. 267.). Csuvasoknál az égnek 17 egymásfeletti régiója van; világ 77 van s ugyanennyi tenger. (Mészáros Gy. A csuvas ősvallás emlékei 1909. 14.). Babyloniaiaknál is 7 a világrészek s az égi zónák száma. (Frh. v. Andrian Werburg. Die Siebenzahl im Geistesleben der Völker 346—347.). Meg kell jegyezni, hogy a 7-es szám a babyloniaiaknál állandóan s o k-at jelent. (V. ö. Jastrow: Die Religion Babyloniens und Assyriens. I. 282.).

² V. ö. Szász Károly: A világirodalom nagy eposzai. I. 45.

le. Ezentúl még az égben is a többi alsóbbrangú istennel együtt nem a felső, hanem az alsó égben székelnék s helyettük a világegyetemet szellemi és testi valóságaival együtt kifejező Brahma a teremtő, Visnu a megtartó és Siva a romboló lesz a hármas egységbe foglalt legfőbb istenség, akik közül Brahma a kiemelkedő és mindinkább többre becsült vezér.¹

Az ily módon konstruált isten-csoportokat szemlélve, megfigyelhetjük, hogy nem csupán az egyes háromszögek vannak akként megkonstruálva, hogy a beléjük foglalt értékek minél jobban megfeleljenek a velük jelölt jelenségeknek, hanem ezenkívül az egész értékhalmoz egyes háromszögei is határozott rendben sorakoznak egymás alá. Az ind istennézetben például Brahma, mint az összes dolgok teremtője és végső forrása, érték-analogonja az összes jelenségeknek, de egyúttal mint összefoglaló legfőbb érték betetőzés gyanánt van helyezve arra a két, hozzá legközelebb álló értékre, amely a jelenségek két legfőbb irányát, azok egymásmellettségét és egymásutániságát jelenti.² Siva és Visnu értékei a konkrét vonásokkal már alig bíró legfőbb értékhez képest aránylag konkrét jellemvonásúak, s mint ilyenek természetes összekötést, szoros kapcsolatot képeznek az alacsonyabb értékek felé.³ Ahogyan a legfőbb érték alá két relatív érték van helyezve, hasonlóképp történik ez a konkrét dolgoknak megfelelőbb értékeknel. Indrán kívül még sok isten-képzetnek van két más relatív isten-érték alárendelve, vagy pedig maga az isten-érték fejeződik ki két vagy többalakúságban.⁴ Természetes, hogy ezen a második szinten az értékek

¹ V. ö. Szász Károly i. m. I. 46. — A babyloniaiak, egyiptomiak és görögök nem tudták így végigfutni ezt az utat. Az egyiptomiak alkottak ugyan hármasságokat (Osiris, Isis, Horus stb.), sőt az istenségeket $3 \times 3 = 9$ és 3×9 csoportokba osztották, de a helyi istencsoportok fölé nem alakult ki föltétlenül a többi fölött álló hármasság. A babyloniaiak tovább mentek, itt a három nagy isten, Anu, Bél és Ja a többi fölé, sőt a többi hármasság fölé emeltetett, de közülök egy legfőbb határozottan nem emeltetik ki. A görögöknél Zeus, Poseidon és Hades hármasságából Zeus élesen kimeltetik, de minden elszellemítés mellett is szinte mindvégig határozottabb konkrét vonásokat is mutat. Hogy az ókor nagy népei közül az istennézetben az indek a legfejlettebbek, annak oka talán az, hogy ők a tisztultabb szemlélődéshez hamarabb felemelkedhettek, mint az intenzív kereskedést és földművelést túlzottan kedvelő és ezáltal jobban a röghöz, a konkrétumhoz tapadt egyiptomiak, babylonok és — addig, amíg ezen a földhöz ragadt szemléleten túl nem emelkedtek — a görögök.

² Benfey és Burnouf értelmezése szerint Siva neve valószínűleg annyit jelent, mint növény, növesztő; vagyis ő «eredetileg a természetben rejlő hatalmas tenyészítő erő megszemélyesítése». (V. ö. Szász K. i. m. I. 60.) Az ind világnézetben tehát a legtöbb érték (Brahma) alá helyett két közvetlen isten-érték (Visnu és Siva) tulajdonképpen nem más, mint az egyetemes világképnek részletezése, dualisztikus kettéosztása.

³ Visnu például különféle konkrét alakokban (hal, teknősbéka, vadkan, fél oroszlán fél ember, törpe és egyes hősök képében) jelenik meg a földön s hatalmas harcokat vív. (V. ö. Szász K. i. m. I. 55.)

⁴ L. erre nézve Indra és más ind istenek ketté, sőt többfelé választott alakjait s az egyiptomi és a görög istennézetben oly gyakori két- vagy többalakúságokat.

nem oly absztrakt módon osztatnak ketté vagy többfelé, mint a legfelsőbb fokon, hanem aszerint, hogy a konkrétumoknak milyen körét fejezik ki. A másodfokú istenségek két-vagy többalakúságai azután szoros kapcsot képeznek az ezek alá helyezett többi félisten, démon, állatisten értékekhez, amelyek mindinkább megtartják eredeti konkrét vonatkozású személyiségüket s mint ilyenek szerepelnek az egész értékhalmoz legalsóbb rétegeiben.

Az értékhalmoz ilymódon való elrendezésének segítségével az elme bármelyik pillanatban és bármily irányban alkalmazhatja a konkrétumoktól elszakított lelki értékeket a neki adott jelenségekre anélkül, hogy az egyes lelki értékek a gondolkodás folyamán minduntalan eltűnnének. Az ismeretek óriási fejlődését tette ez lehetővé, mert ha az ember valamely, jelenségcsoport iránt különöbben érdeklődött, készen talált a maga számára egy állandó és az értékek rendjében meghatározott helyű értékcsoporthoz, amelynek a segítségével az illető jelenségcsoportot számbavehette, fölértékelhette, abba az apró részletekig belemérülhetett. Például a földi jelenségekről való tudás továbbfejlesztéséhez nem kellett más-mint hogy az elme azt az absztrakt-konkrét képzetet, amely a saját személyében kifejezte a földi jelenségeket és a fizikai világgal összekapcsolt égi tüneményeket (mondjuk például Indra vagy Zeus istenségét) dualisztikus kettéosztás útján megfossa az utolsó konkrét vonásoktól is. Ekkor magát az illető istenképet mint elszellemített, teljesen anyagtalán értéket egy külön világ, a hit világa értékévé tette meg az elme. Ugyanakkor azonban egy további kettéosztás által megteremthette a fizika tudományát is, mint absztrakt tudományt. A fizika eredetileg ezért szorított csupán a mechanikára, a többi, a fizikai szemléletre vonatkozó ismeret-komplexumok: az asztrológia, az akusztika (nem is szólva az optikáról) egyelőre megmaradtak az istennézlettől már elválasztott, de konkrét értékekkel erősebben kevert állapotokban.¹ Hogy magát az absztrakt fizikát miként konstruálja meg az elme, arra mintául szolgált az ő, az összes értékek élére helyezett hármass konstrukciója, ahol, amint láthattuk, szintén dualisztikus szétosztás útján az összes adott jelenségek rendjét az állandóság és változás jegyében választotta szét (Visnu és Siva). Minthogy a fizikai jelenségek is meg-egyeznek más jelenségekkel abban, hogy az egymásmellettség és egymásutánosság irányában adatnak, ennek megfelelően a fizikai testekre vonatkozó tudományban statikus és dinamikus irányokat különböztetett meg a konstruáló elme. A statika és dinamika segítségével a megfelelő jelenségek számbavehethők, rendezhetők és az elme céljaira felhasználhatók lettek. Az elme később sorra vehette azokat a konkrét-absztrakt értékeket, amelyeket eddig elhanyagolt, de csupán abból az okból, hogy az értékcsop-

¹ L. erre nézve a sphaerák zenéjét és a tisztán gyakorlati szempontokat az ókori akusztikában s a csillagászathoz oly sokáig fűződő hiedelmeket és konkrétikus képzeteket (állatkörök stb). Maga a mechanika sem az indeknél, hanem a tudományokat igazán kifejlesztő görögöknél fejlődött ki és aránylag igen későn. Lagrange (*Mécanique analytique* 2-meed. 1811. I p. 23) Archimedesi (Kv. e.III. század) mondja az ókori mechanika megteremtőjének.

portnak másik részét minél tökéletesebben abstrahálja. Így vette sorra tehát az akusztikát, az optikát, majd a chemikus és az elektromos tüne-
mények ismeretét s emelte őket az absztrakt tudományok rangjára és egyesítette mindannyiokat a mechanikával, megalkotván ezzel a fizikának ma már szinte teljesen absztrakt tudományát. Ugyanily módon járt el az elme a többi isten-értékeivel is. Minthogy ezen eljárási mód által az eredeti isten-értékek lassankint mind a hit, az érzelmek világába helyeztetnek, így alakítja át lassankint az elme az eredetileg istenképzetekből álló értékhalmozatot mindinkább tudományhalmazzá, s így képes a tudományok segítségével mind tökéletesebb uralmat gyakorolni az összes részére adott jelenségek felett!

Most már felelhetünk arra a kérdésre, hogy mi az abszolút? Abszolút-nak csakis elménket mondhatjuk. Hozzá képest minden más relatív, úgy a jelenségek, mint az ezekre alkalmazott elmebeli értékek is.

A jelenségek relatívek, mert számtalanok, előttünk mindig más és más alakban föltűnők, érzeink által vagy pillanatnyi hangulataink és érdekeink szerint igen különbözőkép felfogottak. Minden olyan felfogás, hogy a jelenségekben is van abszolútum, csupán látszatnak bizonyult. A fizika tudománya ma már az elemeket sem tarthatja végső egységeknek. Rutherford bebizonyította, hogy bizonyos sugarak hatása alatt nem egy «elem» szétbomlik. Hasonló eljárások segítségével a szétbomlás jeleit mutatják a legkisebb egységeknek tartott anyagrészcsekkék is. Még kevésbé tudunk «tisztá» pszichikai egységeket megállapítani. Abszolútumnak a jelenségekre nézve csak az mondható, hogy egyszer ilyen, máskor amolyan formában, de adva v a n n a k. Az egyes jelenségformák azonban, ha bírnak is több vagy kevesebb állandósággal és bizonyos hasonlószerűség: mindenesetre van közöttük (hiszen különben értékeket sem tudnánk felállítani rájuk nézve), teljes véglegességgel meg nem állapíthatók és meg nem rögzíthetők. Joggal mondhatjuk tehát, hogy a jelenségek ált a I á b a n r e l a t í v e k.

A jelenségekre nézve felállított vagy alkalmazott é r t é k e k-ről sem mondhatunk mást. Relatívek először is a jelenségekkel szemben, mert hiszen azoknak mindig bizonyos függvényei, még ha bizonyos eljárások segítségével távol is tartjuk őket tőlük. A kézi eke, a rokka épügy esz-
k ö z ö k ránk nézve, mint a gőzeke és a legkomplikáltabb szövőgép, s érteink is ugyanily viszonyban vannak jelenségeinkkel szemben, ha nem is közvetlenül alkalmaztatnak rájuk, hanem aránylag komplikáltabb módokon. De relatívek az értékek elménkkel szemben is, láthattuk, hogy ő alkotja és rendezi őket a legegyszerűbb módoktól kezdve a tisztán fogalmi természetű, az elme által hierarchikus halmazba szedett értékekig. Az értékelést tevő e l m é n k maga azonban nem relatív, hanem abszolút, mindig fölényes és a saját céljait, értékeit mindenekelőtt szem előtt tartó, még a ránézve legnehezebb jelenségviszonyok között is.

Az értékeknek az elméhez és a jelenségekhez képest való relativitását ismerve, felelhetünk arra is, hogy mit jelenthet Einstein rendszeré-

ben a relativitás elve s mit jelenthet bármely tudományban a relativitás hangsúlyozása.

Míthogy a tudományok többé-kevésbé függenek a jelenségektől, számba kell venniök azok állandóságát és változásait. A tudományoknak tehát, föltéve, hogy elérték már bizonyos fejlődési fokot, többé-kevésbé határozott formában, de mindig van egy statikai és egy dinamikai része. A statikai törvényeket megszoktuk úgy tekinteni, hogy azok *construens* és abszolút természetűek, míg a dinamikai törvényeket hozzájuk képest relatíveknek tekintjük. Ez a felfogás még maradványa a jelenségek konkretikus megítélésének, amikor a fizikai jelenségek változásait az állandó téri viszonyok függvényének veszi az elme. Mainap már nem függvényszerűen fogjuk fel egy-egy tudomány részeit, hanem az illető tudományra vonatkozó általános, szerkezeti tételeket egy újabb kettéosztás alapján igyekszünk elválasztani az illető tudomány statikai és dinamikai részeitől és külön taglaljuk.¹ A fizika tudományának általános, abszolút érvényű tételei a speciálisan statikai és dinamikai tétellektől még nem választottak el. Hogy ezt a tudományt milyen természetűnek kell a jövőben tekintenünk, — olyannak-e, amely az állandóság vagy pedig olyannak, amely inkább a változás jelenségei szerint igazodik — ez vitás kérdés, de előbb-utóbb megoldódik. Ha Einsteinnek és híveinek van igazuk, ez nem azt fogja jelenteni, hogy a jelenségekre nézve nincs törvényszerűség, hogy nem érvényesek rájuk az elménk által a tapasztalat alapján konstruált szabályok, sőt még azt sem, hogy a statikai törvények a fizikában fölöslegesek, hanem csupán azt, hogy a fizikai jelenségeket inkább, sőt aránytalanul jobban a változás jegyében kell felfogni és magyarázni, a statikai törvényeket pedig ezentúl szűkebb, sőt esetleg igen szűk érvényűeknek kell tekinteni. Ez utóbbi esetben — ha egyúttal a statikai törvények a dinamikai törvényekkel szemben az alárendeltség viszonyába is kerülnek (ami nem okvetlen kell, hogy bekövetkezzék) — a fizika tudományát illetőleg a dinamikai törvények lesznek abszolút érvényűek, míg a statikai törvények megfelelően relatívek. Azt ugyanis, hogy valamely tudománynak melyik részét tekintjük abszolút vagy relatív érvényűségűnek, nem a jelenségek állandó vagy változó volta határozza meg! Ha szükségesnek is látja bizonyos fokig alkalmazkodni a jelenségekhez, mindenkor elménk alkotta és alkotja a tudományokat és így ő határozta és határozza meg azt is, mit tekint ő abszolútnak, vagyis az illető tudományra nézve általános és föltétlen érvényűnek és mit csupán relatívnek, vagyis viszonylagosnak és esetlegesnek. Az, hogy elménk a tudományok vagy azok részei tekintetében valamit abszolútnak vagy relatívnek nevez, tulajdonképp nem más, mint ielzése annak, hogy a tudományok hierarchiájá-

¹ Ahol az összes vagy igen sok tudományt illető általános érvényű tételekről van szó, mint például a matematikában, az ilyeszerű tételek halmazát külön tudományként szoktuk tekinteni. Minden tudománynak az a mintaképe, hogy benne külön választassanak és külön felsoroltassanak a matematikai tételre hasonló, az egész illető tudományra vonatkozó általános érvényű tételek.

ban milyen alá- vagy fölérendelt viszonyban vannak a tudományok egymáshoz és a teljes abszolútumot egyedül jelentő elméhez képest Amikor tehát egy tudományt mindenkép másként konstruálunk meg, mint eddig, meg kell változtatni annak részei egymáshoz való viszonyát is és az illető tudományban abszolútnak, általános érvényűnek esetleg azt kell tekintennünk, amit eddig relatívnek vettünk és viszont. Ha nem így járunk el és például a fizika tudományában a statikai törvényeket vesszük akkor is abszolútnak, amikor már nem azok, akkor összezavarjuk az állandónak és az abszolútnak, illetve a változónak és a relatívnek nem szükségkép együttjáró értékeit. Mi következne ebből? Az, hogy előbb-utóbb visszaesnénk arra a primitívebb, a jelenségeket kevésbé jól magyarázó és reánkénézve föltétlen hátrányos állapotra, amikor elmenk az összes fizikai jelenségeket a statikus tér abszolút függvényének tekintette. A fizika tudományát illetőleg azonban mindezt csakis a jövő fogja eldönteni.

Ha tehát Einstein a fizika tudományában a relativitás elvét hangoztatja, abból nincs joga senkinek érvet kovácsolni az összes létezők relativitását, hiábavalóságát hirdető pesszimiztikus világnézet részére. De époly kevésbé jogosult az is, amikor Spengler a most annyira olvasott munkájában, a történelmi relativizmus kiélezett hangoztatásával erősíti meg a csüggedő emberek pesszimiztikus hitét.¹ Spengler azon kezdi, hogy helytelennek mondja a históriai korok eddigi beosztását, amikor is a történelem folyamában ókort, középkort és újkort különböztetünk meg. Nem veszi észre, hogy ez a beosztás nem csupán önkényes, hanem élünk vele mindannyiszor, ha a történelem egész folyamáról valamely összefüggő képet akarunk alkotni. Amikor az idő egész folyamát felosztjuk múlt, jelen és jövőre, amikor Comte az emberi szellem fejlődését a lois de trois alapján magyarázza, mindez nem más, mint újra alkalmazása a primitív ember időbeosztásának, mellyel ő a számára legnagyobb időtartamban, a nap hosszában, minden folyamat lefutásának megfelelően reggelt, delet és estét különböztet meg. Mert mi úgy vagyunk az évezredekre terjedő idővel, mint a primitív ember a maga időtartamaival szemben, nem tudjuk annak óriási nagyságát másként felértékelni, mint egy pár kiemelkedő motívum útján. Itt tehát nem valami ósdi, csökevényes felfogásról van szó, hanem arról, hogy a jelenségek igen nagy számával szemben elmenk kénytelen igen általános és igen egyszerű értékelési módokkal megelégedni. Mi a történelmi, az emberiség őskorába visszanyúló idő temérdekségével szemben legfeljebb arra szorítkozhatunk, hogy hevenyészett hármás felfogásunknak a cezúráit pontosabban állapítsuk meg. Szó van például arról, hogy az újkort ne Amerika fölfedezésétől, hanem a renaissance kezdetétől számítsuk. Természetesen egészen más az eset, amikor aránylag kisebb időtartamról van szó, itt jogunk van mindazokat az értékelési formákat igénybevenni, amelyekkel a nagy hár-

¹ Oswald Spengler: Der Untergang des Abendlandes. Umrissse einer Morphologie der Weltgeschichte. I. Band. Gestalt und Wirklichkeit. Az eddig csupán első kötetében kibocsájtott munkának 1917 óta 15 kiadása jelent meg.

másságon belül az időbeli eseményeket is pontosabban felmérhetjük. Így az újkort a francia forradalommal kettéosztjuk s a két részt igen jellegzetes ellentétként domborítjuk ki, mintha konkrét különbségek volnának közöttük. Még kisebb időtartamokat tekintve pedig már nem kell oly megreven ragaszkodnunk az értéksémákhoz s ha alkalmazunk is közben ilyeneket (romanticizmus és klasszicizmus kora mint egymást felváltó ellentétek stb.) inkább az egyes események fontossága szerint választjuk el egymástól a történeti korszakokat. A történelmi idő egészéről, az emberiség vagy a világegyetem fejlődéséről vannak természetesen más felfogások is. Spencer Herbert például a világegyetem fejlődésében integrálódást és disszolúciót különböztet meg. A Spenceréhez hasonló időbeosztásoknak azonban az a hátrányuk, hogy nem összefoglalók, hanem szétesők. Hogyan uralkodjunk a nagy időtartamok fölött, hogyan alkossunk róluk összefüggő képet és hogyan tudjunk azok részletei között eligazodni, ha azzal kezdjük, hogy két egymástól távolodó irányt, vagy mint Spengler teszi, aránylag sok és szintén széteső részt különböztetünk meg bennük. Spengler teljesen függetlennek tekinti egymástól a nagy epochális kultúrákat: a chinait, az indet, az egyiptomit, az arabot, a görögöt s a most uralmon levő nyugateurópaiat. Mindegyiknek megvan a maga lelke. mindegyik másképp érzi a világot s mindegyik átmegy a gyermekkor, ifjúkor, delelés, hanyatlás, a tavasz, nyár, ősz és a tél korszakain, hogy az eredeti szerves, életerős kulturált állapotból lassankint mechanizmussá, civilizációvá süllyedve, végül teljes pusztulásba veszzen. Most mi vagyunk a soron; a nyugateurópai kultúra, amely már átment a virágzás, a delelés korszakán s a kultúrából már a civilizáció állapotába jutott, most még él, de már csak a hanyatlás telét éli s néhány század múlva elpusztul.

Spengler nem veszi észre, hogy részünkre az egyes kultúrák képzete csak rendező és értékelő elv, amelynek alapján képesek vagyunk a történelem folyamában a jelenségek térbeli viszonyait is kidomborítani. A valóságban rendkívül bonyolult társas- és államviszonyok, amelyek az emberek között egy bizonyos időtartam alatt fennállanak, legjobban az illető viszonyok legkülönb értékeinek összesített képe, az ilyen vagy olyan kultúra képe által rögzíthetők meg. Amikor tehát az egyes kultúrákat a történelem folyamában szerepeltetjük, konkrét állapotok értékeihez fűzzük a jelenségek egymásutánját is. Az ilyen értékek felállítása ma is teljesen igazolt. Ami fölényünket az előző emberiséghez képest nagyrészt az biztosítja, hogy legmagasabb formájú értékeink használatán kívül, ha ép szükséges, bármikor igénybevehetjük mindazokat az egyszerűbb értékformákat is, amelyek az előző korok egyes domináló értékformái voltak. Ezáltal elménk bármelyik pillanatban oly értékkomplexumot vesz elő az ősidők óta felhalmozott értékei közül, amelyek az adott jelenségeknek is még megfelelnek, de emellett jogunk van a régi formák alapján, ha ép azok szükségesek, új értékeket is alkotni. Mi például nem csupán régiebb szokás alapján olvastatjuk a törvényjavaslatot 3-szor, hanem azért is, mert ma is úgy látjuk, hogy minden eseménysor 3 fontos motívumból áll. Hasonlóképp megtartjuk az idő felosztását

múlt, jelen és jövőre, vagy alkalmazzuk a 3 párka ősi beosztását az élet tartamára. Viszont folyton alkotunk új dualizmusokat vagy konkrét jellegű trihotometriákat, valahányszor arról van szó, hogy valami új, még általunk alaposan föl nem értékelhető jelenségcsoportot hevenyészve felmérhessünk. Ez az oka, hogy a politikai pártokat mindig éles ellentétekbe, dualításokba fejezzük ki, pedig in concreto rendkívül sok átmenet van köztük és önmagukban is legtöbbször nem egységesek s így nem is két párt van egyszerre, hanem több. Hasonlókép, ha kiváló egyéniségek egymáshoz való viszonyáról van szó, igen gyakran konkrét képet, valamilyen irányú triumvirátust alkotunk belőlük (Bismark, Moltke, I. Vilmos császár; Kossuth, Széchenyi, Deák; Andrassy, Apponyi, Tisza stb.).

Spengler azonban túllépi azokat a határokat, amelyek az egyszerűbb értékformák használatában megengedhetek, Ő az egyes nagy kultúrákat teljesen kiragadja a történelem folyamából s olyan tulajdonságokkal ruházza fel, amelyekkel egyedül a biológiai jelenségek, a szerves életet élő egyének bírnak. Ez az egyéni élet a maga szervezett mivoltában előttünk túlzott értékkel bír, a tudomány által megnevesített tükörképe lévén, a mi sajátos, egyéni életünknek. Amikor Spengler az egyes nagy kultúrákat az egyéni és szerves élet összes kritériumaival felruházza, nem csupán születést, kifejlést és elhalást tulajdonítva neki, hanem a sajátos tulajdonságok egész seregét, ezzel tulajdonkép nem tesz mást, mint amikor a múlt idők embere az ő isteneit felruházza mindazokkal a tulajdonságokkal, amelyek itt a földön előtte becsesek s konkrét, önönmagához igen hasonló személyekké teszi őket. Spengler nagy kultúráit ép úgy nevezhetnénk Pallas Athénének, vagy ha az élet műlandóságát domborítanók ki, Baldurnak, a tavasz, az ifjúság istenének; aki Loki cselszövése miatt meghal.

Hol van mindettől a történelem folyása megmérhetetlen számú egyes jelenségeivel, amelyek sokszor egymásba fonódnak s kisebb-nagyobb kulturákot képeznek ugyan, máskor azonban igen kis csoportokban játszódnak le, de a történelem kialakulására ezek is hatnak. Ha a történelmi eseményeket meg akarjuk magyarázni, erre a Spengler féle egyszerű, izoláltságukban szükségkép a történelem, sőt az egész világkép relativitását, széteső voltát involváló értékelések nem elégségesek, hanem igenis szükséges mindazon értéksémák használata és mindazon következtetések levonása, amelyek elméneknek mai nap rendelkezésére állanak. És akkor nem Spengler relativitást hirdető és pesszimizmust keltő eredményeihez kell jutnunk, hanem teljes joggal így beszélhetünk:

Elismerjük, hogy a jelenségek temérdekségével állunk szemközt s nem könnyű azokon győzedelmeskedni. Helyzetünk a sakkjátékoshoz hasonlít. Adva van a mező a maga számtalan lehetőségével. A játék megnyitása tőlünk függ, de tapasztaltuk, hogy a megnyitások közül egypár jobban megfelel az adott tényezők természetének, tehát inkább ezekhez ragaszkodunk, mert nagyobb sikert biztosítanak. Teljesen elvetni ezeket a módokat s újakat kezdeni: nem lehetséges, mert a dualisztikus és trihotometrikus felfogási módok nem csupán egyszerű alkalmazások

hanem egyúttal elménk struktúrájában is gyökereznek. Ezért találkozunk lépten-nyomon Bergson intuíciós módszerében vagy Spengler Mistoriai relativizmusában is, régi, általuk látszólag elvetett észrendszerek alakzataival (lásd Spenglernél a kultúra és civilizáció, organizmus és mechanizmus, a fausti és apollói életfelfogás dualisztikus ellentéteit). Elvetni ezen, módok egy részét s visszatérni oda, ahonnét előrejutottunk: botorság lenne s vajjon ki térne vissza az egyiptomiak, babyloniaiak és görögök isteneihez és ismereteihez? Joggal föltehetjük, hogy nem azért jött reánk most annyi vész, mert az élet teljesen bizonytalan s elménk folyton cserben hagy bennünket, hanem ép azért, mert elhagytuk elménk kipróbált útjait és megszakítottuk az összekötést a múlttal, a már megszerzett ismereteinkkel. Azt képzeltük, hogy a részletekbe merülő indukciókkal, a végletekig vitt technikai készségekkel, szóval igen egyoldalú rendszerekkel uralkodni tudunk a jelenségek temérédekén s kényünk-kedvünk, sajátos egyéni ízlésünk szerint elvethetjük vagy megtarthatjuk megtisztult isten-képzeteinket s tudományos ismereteinket. A visszaesés azonban csak felületi jelenség. Ha az utolsó évtizedek most rombadőlt emeletét eltávolítjuk, ott van alatta a folytonos fejlődésnek, elménk felhalmozott ismereteinek összefüggése s amit a csekély kezdetekből a századok folyamán mint magas fejlődést és jobblétet érhetünk el, építhetjük tovább!

Nincs tehát semmi ok az elcsüggedésre! Mindaz a pusztulás és sanyarúság, ami most ért bennünket, csak efemer jelenség lehet:

«Megfordul az időknék lapja,
Nem mindig a jó az, mi elbukik,
Tanulunk most s tanulunk folyton,
Vidáman vessünk ködben is,
Bizonyal eljő majd az aratás».

(Herder: Zur Philosophie und Geschichte XI. 243).

Bibó István.

A MATRIARCHÁTUS NYOMAI A FOLKLOREBAN.

A CSALÁD mai szerkezete az emberiség összes haladottabb népeinél a fiági leszármazás rendjét követi. A vérségi kapocs olyképp tartatik nyilván, hogy az apa után fia s ennek helyében ismét a fiú viseli a család nevét, tartja fenn annak hagyományait, ura a vagyonnak és birtokosa a családi jogoknak. E jogrenden alapszik a mai család egész szerkezeti beosztása, melynek középpontjában eszerint a mindenkori apa foglal helyet. A családformulák e fajtájának az etimológiában és társadalomtudományban, mint ismeretes, «világi rend» vagy: patriarchátusa neve.

Történelemelőtti időkben viszont, miként azt számos emlékhagyomány, mai visszamaradt törzsek szokástörédei, vagy még teljesen ősellapotú embercsoportok életberendezése igazolják, a mieinktől eltérő családi beosztás dívott. A kezdetleges állapotokkal együttjáró szabados nemi élet következtében az újszülött gyermek apjának kiléte nem volt kétségen felül megállapítható, annál biztosabban az anyáé s e sarkalatos természeti tapasztalathoz kellett a kezdetleges családi rendnek igazodnia. A biztos anyai kapocs fejlesztette ki az ú. n. m a t r i a r c h a rendszert, ahol az anya állott a vérségi egység középpontjában; a vagyon és öröklés nőági leszármazás szerint illette az utódokat. A férj és apa szerepe eltörpült mellette s csak úgy nyerhetett némi jogokat, ha adoptio útján a vérségi kötelékbe felvettette magát.

A jelzett kezdetleges kultúrfoknak összes szövedékeibe betekinteni,, a hovatarozás viszonylataiban eligazodni fölötte nehéz. Egyszerű és érthető a dolog mindaddig, míg egy elszigetelt család berendezkedését vizsgáljuk. A matriarchatusban vérségi kötelék fűzi egymáshoz mindazokat, akik ugyanazon anya gyermekei; ezek testvérek, akik egy telephelyen házközösségben élnek. Már a beházasodó férfinak idegennek kell lennie, hogy a vérfertőzés, ez az ősréme a primitív ethikanak, elkerültessék; ugyancsak a családbeli fiúnak is más anyai egységben kell keresni nőt (szigorú exogamia). Ha a család felnőtt leánya férjet választ, ez a férfi vagy tovább is otthon kénytelen maradni saját vérei között s csak vendégként látogat nejéhez, ahol gyermekei is tartózkodnak, vagy elhagyja a maga családját és neje háztüzéhez szegődik, de ott vadászaton, gazdaságban, hadi vállalatokban mindvégig mint szerződött idegen munkaerő vesz részt, ha csak, miként említettük, valamely adoptio-forma révén fel nem veszik neje kötelékébe; de ekkor ismét, szigorúan véve a helyzet következményeit, családi vérség kapcsa keletkezik közte és felesége

között, ha formálisan is, de kötelezően, ami viszont tiltó ok a nemi együttélésre.

Már itt is bukkannak fel nehézségek, melyeket csak a kezdetleges embernek ilyenekben tanúsított vak fegyelmzettisége tűrt meg. Bonyolultabbá vált a helyzet, amint nagy lélekszámú tömegesegységekben több nyilvántartott vérség (totemegység) élt együtt és emberöltők hosszú során át gazdasági okok, háborúban szerzett rabnők elhelyezkedése, stb. a kényszerrel fenntartott rendet végleges bomlással fenyegették. De nemcsak külső okok hatottak közre a matriarcha rend megbontásán; bent a szervezetben magában kezdettől működtek oly erők, melyek robbantó természetűek voltak. A férfi fölénye fizikai erő dolgában mindenkori fennállott és elismertetett. Ahol erre szükség volt, tehát: külső gazdasági viszonylatokban, ellenséges veszedelmek elhárításában, nagy vadakkal szemben, valamint a belső rend fenntartásában vezető szerepét kétségbe vonni nem lehetett. Mindennek szükségkép arra kellett vezetnie, hogy a nőági leszámazás egész korszaka alatt a véregység telepén, az ú. n. hosszú házakban a rendelkező hatalom a férfit illesse. Mindenütt ott is találjuk az anya mellett a főnököt, kinek az összes pozitív hatalom kezében összpontosul s aki az anya legidősebb fitestvére (egy anyától származottak). A főnök már itt valóságos patriarcha jogokat gyakorol s nem kell egyéb, mint csekély változás a törzs konzervatív életében: valamely telephely csere, idegen törzsek hódítás útján való becsatolása, vagy múltó jellegű idegen hatalom alá kerülés, hogy a nehezen fenntartott régi rend átalakuljon patriarchátussá. Az átalakulás különféle megoldási módokat vetett fel (másféle az északamerikai indiánus törzsekénél: a nyugaton élő tlinkit, aleuta, haida, kvakiutl népeiségek ma is ez átmeneti formulák között élnek s ismét más Szumátrán a Menangkabao-beli malájoknál) aszerint, amint bizonyos matriarcha vonások több vagy kevesebb szívóssággal maradtak életben és kerültek át az új rendbe. Ezek egyrésze aktív tényezőként hatott közre és folyt be az új alakulás kírlelésében, másrésze pedig elvesztve a megváltozott rend alatt egykori létjogosultságát s ezzel gyökerét, mint emlékhagyomány (survival) élt tovább, sőt töredékesen ma is megellehető különféle szertartásos hagyományokban s ezenkívül, mint látni fogjuk, a folklórebán is.

Az itt röviden vázolt ősi életviszonyokba való betekintést, bár az ethnologia elismerésreméltó eredményeket ért el azok felderítésében, nehéznek és homályosnak mondtuk. Valóban főképp a különféle átmeneti formulák alakulataiba nem látunk még ma sem tisztán, úgyhogy minden olyan adatnak, mely a múltak e homály borította területeire fényszóróként bevilágít, az ethnologia és társadalomtudomány szempontjából jelentőséget kell tulajdonítanunk.

A folklóre a ma élő néptömegek ismeretanyaga s mint ilyen, első pillanatra messze esőnek tetszik az ősi családi viszonyok tárgykerétől. A szájról-szájra adás is természeténél fogva olyan módja a közlésnek, mely látszólag inkább az elfelejtést segíti elő, hogysesm évezredes régiségeket tartson meg. Mégis számos példa igazolja, hogy sokkal több ősiséget; vonatkozást, nyomot őrzött meg, mint gondolnók. E nyomok legtöbbször

elmosódva, összezsugorodva jelentkeznek; eredeti jelentésükről a változott viszonyok miatt a mai letéteményeseknek sejtelmük sincs, de élnek emlékében, mint jelképes példák (symbolumok), sőt gyakran csupán mint szólásformák. A legtöbb ily elmosódott emlék valósággal az egyes néprétegeknek inkább ajkán él, mint emléktudatában. Amint ma nem egy közmondásunk eredete ismeretlen, bár feltétlenül valami történet, eset volt egykor forrása (beszélünk: Bodónéről, ki másról beszél, ha a bor árát kéri, Deákné vásznáról, a Debreczenbe kukkanó Bolond Istókról, stb.) s nem törődve keletkezésével, bizonyos analóg esetekben állandóan alkalmazzuk, épúgy fennmaradtak hasonló szólásformákban más, esetleg igen régi hagyományok emlékei is. Az ilyen mondások ugyanis lélektanilag nem egybek terjedelmesebb s z a v a k n á l. Psychikus emlékbetevésük és felidézésük azonos lélektani folyamat eredménye. S ahogyan szavainkkal gépiesen élünk, nem gondolva annak eredetére, sokszor burkolt vonatkozására, épúgy a mondások sem rejtett tartalmuknál fogva jelentősek számukra; egyszerű megszokásból mondjuk azok után, akiktől több ízben hallottuk. Még több egyezésre is rámutathatunk! Beszédünk szavai között vannak vadonatúj keletkezésűek, vannak nem régiek, korban visszafelé menve vannak évszázadosak, sőt évezredek is (pl. eredeti finn-ugor szavaink), azért valamennyi egyképen élő valóság emlékünken és ajkunkon. Hasonlókép a nép beszédfordulataiban a mondásoknak olyan sorára találunk, ahol merőben új keletkezésűek mellett élnek évszázadosak, sőt ősrégiek. Mondásaink régi voltak tehát nemcsak psychikus akadálya nincs, de alighanem sokkal több közöltük a honfoglalás kori időkből való, mint hinnők. Vonatkozásaik olykor csak előttünk, kutatók előtt, válnak beszédesekké, a köznép, sőt az intelligencia is mechanikus öntudatlansággal él velük.

A szólásformáknak továbbá az a természete, hogy lerögződnek egy-egy népi műfajban s máshol, egyéb összefüggésben nem használatosak. Vannak a balladának, nótának, mondai történeteknek külön stereotyp helyeik, melyek csak is ott ama fordulóponton alkalmaztatnak, de ama bizonyos helyen állandóan. Említett műfajok formulái rendszerint érthető világos jelentésűek, míg a népmesék egy-egy ily szólásmondása sajátos módon, mint kész rejtély áll előttünk, de viszont ép ez mutatja régiségüket.

Hogy magyar népmeséinkből idézzek: — A «Vas Laczi» mesében az ifjú hős sárkánnyal viaskodik, de nem bírnak egymással; a szörnyeteg ekkor alattomos ravaszsággal ajánlatot tesz ellenfelének: «Légy te vaskerék, én leszek papírkerék!» — «Nem úgy», feleli a gyanakvó királyfi, «te légy vaskerék és én leszek a papírkerék!» — Megegyeznek, átváltoznak kerekékké s csakugyan a papírkerék győz a vas felett. Ugyanott tovább folyik a küzdelem. A sárkány ismét ajánlattal áll elő: «Légy te vörös láng, én leszek a kék láng.» — «Nem úgy», mondja hősünk, «megfordítva legyen!» S átváltozás után a kék láng győzedelmeskedik. (L. M a i l á t h n á l: Magyar regék, mondák és népmesék. Kiadta Kazinczy Gábor. Pest, 1664. 193. 1. — Ugyanez H o r g e r Antal csángó gyűjtésében: Magy. Népkölt. Gyűjt. IX. köt. «Szépmező szárnya» c. mesében, 412. 1. —Ép így Dobsinskynál:

Prostonárodnie slovenské povesti. 5. füz. Túrócszentmárton, 1881. 41. 1. Ebben a tót mesében világosan magyar hatás mutatkozik, mert egyébként a motívumot a szlávtságban nem ismeri.)

A jelenetnek nincs bővebb magyarázat; az elmondó többszöri hálom után így jegyezte meg magának s gépiesen alkalmazza. A motívumnak valamikor kétségkívül bővebbnek, megokoltnak kellett lennie, különben soha mesébe nem kerül. Töredékformulával állunk szemben, melyet a folkloretudománynak kell összevetéseket útján kiegészítenie. Példánk boncolgatásába most nem mélyedek, csupán tipikus mintának idéztem ama csökevényes formulák megvilágítására, melyekkel itt alább foglalkozunk kell. A folklorkutatás eljárás módja töredékek kiegészítésében az, hogy a népmesék tartalmilag közkinccsei lévén különféle népeknek, az illető rejtelmes hely bizonyára nem lesz egymagában álló, hanem elő fog fordulni más népek meseszövegeiben is; néhol bővebben, néhol talán még csonkábban, de alkalmasint másféle kontrakcióban. E csökevények egymás mellé állításából, mint szétesett darabjaiból valamely régi mozaik kép, többnyire rekonstruálható lesz a bővebb, eredetibb forma s vele érthetőbbé válik annak egykori vonatkozása.

Népmeséinkben sűrűn előfordul az a motívum, hogy a hős vándorlása közben távol elhagyott helyen, vagy sűrű erdő közepén boszorkánynak, szörnynek és sárkánynak anyjának házába vetődik. A hely veszedelmes, a hősnek élete forog kockán s a banyát valamiképp ki kell engesztelni. Az ifjú vándor ekkor — néha véletlenül teszi, néha előre figyelmeztetik rá — azzal köszönt be: «Jó estét, édesanyám!» — mire a boszorkány így felel: «Szerencséd, hogy anyádnak nevezted, különben vége lenne életednek!» — A banya egyetlen megszólításra engesztelékeny lesz, ellenségből pártfogóvá változik csak azért, mert az idegen jövevény anyjának nevezte. A hely így nem világos, nem természetes; a megszólításban valami kényszerítő jelentésnek kell lappangnia, különben az ellenséges szörnyalak nem juhászodnék meg tőle. Az anyának szólítás így magában mire sem kötelezné a banyát; ha nem tetszik, nem fogadja el. De úgy látszik, el kell fogadnia! S ebben rejlik az a mélyebb vonatkozás, amelynek magyarázata népmeséinkből kiveszett. Hogy közelebb férközzünk a kérdéshez, meg kell figyelnünk, mely mesékben fordul a hely elő?

A Magyar Nyelvőr IV. é. folyamában (473. 1.) találunk egy Orosházáról közölt, népajkról lejegyzett mesét. «Szép Ilonka» címmel. Mint rendszeren királyfiról szól, aki jeles tetteket akar véghezvinni. Hallja, hogy legnehezebb feladat megszerezni azt a világ végén elrejtett három nádszálát, melyek mindenike egy-egy elvarázsolt királyleány. Hogy hol keresendők, annak titkát egy bizonyos öregasszonytól lehet csak kitudakolni. Beállít hozzá a rendes köszöntéssel: «Jó estét, i d e s s z ü l é m!» — «Aggyon Isten neked is, kedves fiam. Szerencséd, hogy így szólította, mer különben halálok halálávó haasz meg!» — Megszerzi a nádszálakat, de kettő közülök útközben elpusztul, a harmadikból lesz Szép Ilonka, akit később csodás kalandok után feleségül nyer. Példánk egyezik a mese déleurópai és keleti változataival. Típusa egyébként világszerte ismeretes s az összehasonlító kutatás «A három citromlány» néven ismeri

(Gonzenbach szicíliai gyűjtésében 13. számú darab, Grimm testvéreknél 88.sz.; Ezek kommentárjai mellett továbbkutatónak elég Antti Aarne típuszámát tudni: 425. C, amely a meglelhető változatok összeállításában továbbsegít.) — Ugyancsak a Magyar Nyelvőr X. évf.-ban (40. 1.) Gyertyószentmiklósról más tárgyú népmesében leljük meg a helyet. Ebben egy talált fiúcska gazdag kalmárcsalád körében nevelkedik. A kereskedőnek tudomására esik, hogy mit jóstoltak a fiú jövődjéről, t. i. elveszi majd az ő leányát, veje lesz. Minden igyekezetével el akarja a fiút pusztítani, ámde sikertelenül. Végre lehetetlen feladatokat tűz ki neki; ezek megfejtését csak a gonoszok királya adhatja meg. Ide kell a fiúnak vándorolnia. Beköszönt az ördög feleségéhez: «Aggyon Isten jó estét, édesanyám!» — Feleli az asszony: «Köszönöd, hogy édesanyádnak szólítottál, mert az én uram a gonoszok királya s ha hazajő, elveszít téged!» — Az asszony elrejtí a fiút s éjjel fel-felébreszti urát, fejtse meg ezt meg ezt az álmát: így sorra kérdi tőle a feladott rejtvények megfejtését. A gonosz türelmetlenül felelget s a fiú kihallgatja a titkokat. Később ily módon sorra megfelel a kívánságoknak s a gazdag lányt feleségül kapja. — A mese szintén el van mindenütt terjedve, de ép úgy, mint az előző példában, a beköszönő megszólítást s a ráadott feleletet a külföldi változatokban hasztalan keressük. (Lásd egyébként e mesetípusról Antti Aarne tanulmányát a Folklore Fellows Communications 23. füzetében. Típuszáma: 461.)

Ipolyi Arnold posthumus mesegyűjteményében (kiadta a Kisfaludy Társaság Magy. Népköltési gyűjteménye XIII. kötetében, 1912.318.1. «A tengeri kisasszonya c. a.) Hontmegyéből ismét más tárgyú csodatörténetbe van az idézett párbeszéd iktatva. Az udvarnál ármánykodó két nőtestvér hűgát, a királynét, megfosztja újszülött gyermekeitől, kiket ládába zárva a folyóba dobnak s az anyát elrágalmazzák, börtönbe juttatják. A gyermekeket parti halász kifogja, felneveli. A királyné nővérei ennek nesztét veszik, az árvák közül a lányt rábírák, kívánjon nehezen megszerzhető csodatárgyakat bátyjától, aki ezekért hűségesen útrakel. Tálts lova irányítja, mit tegyen. A vasorrú bába kunyhója előtt is kitanítja, mire a fiú beszél: «Jó napot, anyámasszony!» — «Szerencséd, hogy így köszöntöttél, másként rosszul mentél volna ki innen.» — (Irigy nővérek címmel a mesének Folklore Fellows típuszáma: 707.) Legelterjedtebb típusok egyike, főként keleten népszerű; a párbeszédnek töredékeit itt-amott megleljük ez összefüggésben külföldön is.¹

¹ A többi magyar adalékot röviden jelzem csupán; bennök a párbeszéd nem édesanyát, hanem nyilván romlott alakba átvive öreganyát, apát és öregapát említ. Így a Magyar Nyelvőr XV. kötetében (91. 1.) egy veszprérmegyei népmese, amely varázsgyűrű elcsenéséről és visszaszerzéséről szól (Antti Aarnénál típuszáma: 560.), hűsével így köszönteti az útban talált vénasszonyt: «Jó napot aggyon Isten, öreganyám!» — «Aggyon neked is», stb. — Egy boszorkányt kifosztó csángó mesében (Horger Antal gyűjtése, Magy. Népkölt. Gyűjt. X. k. 304. 1.) a hős előre értesül, hogyan viselkedjék: «Megmondod a vasbábnak. Jó reggelt, öreganyám! De így szólj, mert egyszeribe levágja a nyakadat.» (Típuszám: 328.) — Hasonló hely még ugyanazon gyűjtemény 374. lapján egy «Égigérő fá»-ról

Felsorolt adatainkból kiderül először az, hogy az idézett párbeszédese meselem nálunk az ország minden részében ismeretes; másodsor olyan formula, amely nincs egy mesetípushoz kötve, hanem szabadon alkalmazható bármely csodatörténet elmondásában, ahol csak varázsserejű és ellenséges szándékú öregasszonyt kell a hősnek pártfogóul megnyernie.

A párbeszéd különösképen sem a nyugati nemzeteknél, sem a körülöttünk élő népek meséiben nem fordul elő, bár ugyane mesetárgyakat ott is szelvében ismerik, tehát ezektől jött idegen beszüremlésnek nem tekinthető. Keleten azonban, tőlünk messzeeső, elszigetelt területeken megjeljük formulánkat több-kevesebb eltéréssel. Így a kaukázusi örmények meséi között (6 darabot lefordított belőlük dr. Gopcsa László az Olcsó Kvtár 1618—19. füzeteiben «Örmény regék» címen) «Az áruló anya» történetében (57. l.) találjuk a következő helyet, ahol egy anyóka tanácsot ad a hősnek: «Soká, nagyon soká fogsz menni és 40 dewhez (gonoszszellemhez) fogsz jutni. A 40 dewnek egy nő parancsol, aki a kályhánál ül és kenyeret süt. Ha képes vagy őt megrohanni és melléből valamit kivenni, nem fog téged bántani. De ha ezt nem tudod megtenni, akkor felfal téged...» A legény ellovagolt a dewekhez és rárohant a boszorkányasszonyra. Ez magához tért, de addigra már kivett valamit melléből. «Törné ki a nyakát, aki téged erre megtanított, ezzel szerencsédre megmentette életedet, mert különben jó falat lettél volna vacsorára.» — A hely itt is homályos még, de valamelyes ravasz fogást sejtet, ami a rákényszerítés nyitjára vezet.

Kunos Ignác stambuli török mesegyűjteményében (eredeti szöveggel a Magy. Tudom. Akadémia kiadásában 2 köt., legbővebb fordítása németül: Türkische Volksmärchen aus Stambul, Leiden, 1905) a rokonhelyek különféle szövegezésűek. E stambuli mesék nem látszanak népajkról valóknak, inkább azt a benyomást keltik, mintha háremekben felolvasott arab és perzsa irodalmi mesék visszhangjai lennének, ezért folklóré szempontból nem is egyenlő értékűek; vannak népi s vannak már irodalmilag átalakult helyei is. Egyik-másik történetben (ide tartoznak a 13. számú «Der Aschenbrödel-Sohn» és a 45. sz. Schah Jussuf) a párbeszéd azonos a miénkkel. A 31. számú (Der Zauberspiegel) már többet tud róla. A dewanyó itt (326. l.) helvát készít. A hős hozzástet, megöleli és «anyámnak» szólítva a meglepettet, melléből inni kezd. «Ejnye, fiam, ha nem szólítottál volna anyádnak, kettéhasítottalak volna.» A 9. sz. alatti (Die goldhaarigen Kinder) hösét elvándoroltatja a tündérek országáig. Határtalan síkság közepén kastély áll, az út szélén ül az ördögök anyja: «jobb melléből vér folyt a balvállára, bal melléből genny a jobb vállára, szája pedig habzott,

szóló mesében. — Erdélyi János: Népdalok és mondák III. kötetében (244. l.) a Pelikán madárról szóló história örzi az «öreganyám» megszólítást. Merényi László: Eredeti népmeséi közt (II. köt. 40. l.) «Ha öreganyámnak nem szólítottál volna, mindjárt megennélek!» — Ide tartoznak még «Szép Palkó» meséje Kriza János: Vadrózsáiban (I. sz. 395. l.). Merényi László: Dunamelléki meséi közül (I. k. 75. l.) «Az örök ifjúság vize», Kálmány Lajos: Hagyományok c. gyűjtésében (II. k. 52. l.) «A férfi vasorrúbába» és u. o. (II. k. 90. l.) «Jankovics» c. mesék.

úgy ült ott és font. Midőn az ifjú megpillantotta, kicsit szopott a jobb, majd a bal melléből és szólt: «Jó napot, anyám, holtomig fiad legyenek». — «Neked is jó napot, fiam; ha te nem ittál volna mellemből, mindjárt felfaltalak volna.» (68. l.)

Az itt meglelt formula arab változatai Afrika egész északi partszegélyén el vannak terjedve. Egyiptomban Spitta-Bey jegyezte föl. (Contes arabes modernes, Leiden-Paris, 1883.) A gonosz nők itt óriások, mellei hátukra vannak vetve. A hős leszáll lováról és titkon háta mögé lopakodva iszik melleiből: «Béke legyen veled, óriás anyám!» — «Ha nem üdvözöltél volna, megettem volna húsodat és csontodat; de mert ittál a jobb mellemből, fiamnak tekintelek» (Tu as bu a mon sein droit; tu es donc comme mon fils. 17. l.) — Kabil mesében szintúgy (J. R i v i é r e: Recueil de contes populaires de la Kabylie. Paris, 1882. 239. l. «Si tu n'avais pas tete mon lait, je t'aurais devore.») — Berbereknél hasonlóképen (René B a s s e t: Nouveaux contes berbères. Paris, 1893. 109. sz. «Te voila maintenant de la famille des ogres.») — Innen kelet felé haladva a kaukázusi avarok szövegeiből Schiefner adott ki néhányat. (Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St. Petersburg. VII.-me Serie, tome XIX. No. 6. 1873. 113. l.) Nála «A tenger lova» c. avar mesében a hős, mikor az óriás nőt meglátja, hozzárohan, mellét szájába veszi, mielőtt az meglepetéséből felocsúdnék. A nő ekkor így szól: «No most fiam vagy, én pedig anyád vagyok».

Thémánkkal eddig tudtommal csak Emmanuel Cosquin, a jeles francia folkloreista, foglalkozott, kinek számos utalást köszönök. Alapos, de pusztán népmesekutató értekezésében (Le lait de la mère et le coffre flottant. Legendes, contes et mythes comparés. Különnyom. a Revue des questions historiques 1908. évf.-ból 1—75. l.) az «Rigy nővérek» mesetípus származástörténetét nyomozza s legősibb formáját, gyökerét Indiában a régi brahman és buddhista hinduknál véli felfedezni. A típus saját külön motívumának tekinti a párbeszédet is hős és boszorkány között; tehát ennek a meseelemnek forrását is Indiában keresi. Cosquin még ama régi, Benfey-féle mesetheóriának, mondhatnók, utolsó híve, mely az európai népek Összes csodatörténeteit Indiából származtatja s nyugatra eljutásukat vándorlás útján diasporikus szétszóródással magyarázza. Felhozott hindu példái azonban szerintem nem bizonyítékok arra, hogy a mesetípus bölcsőjét a Gangesz mellett lássuk: sőt talán ellenkezően. A nála előforduló tejszívás és fiúváfogadás jelenei sehogy sem illeszkednek bele a természetes kialakulás folyamatába. A régi szanszkrit irodalomban s a ma ott felgyújtott népmese-közlések példáiban át van az egész formálva csodajelenetté, ami a primitív formához nemhogy közelebb vinne, de távolodunk tőle. íme néhány jellemző adat! — Cosquin egyik idézett példájában: a rádza ifjú nejét börtönre vetik; míg ott sínlődik ártatlanul, kitett gyermekei idegenben nőnek fel, majd visszakerülnek ismeretlenül atyjuk udvarához. Itt igazolni akarják kilétüket; azt ajánlják a rádzsának, hozassa fel a börtönből nejét s tetessen a nő és ő közük 7 rét függönyt. Mikor ezt így elrendezik, az anyai kebelben megdagad a tej és melleiből egy-egy csepp repül a testvérek szájába annak bizonyosságául, hogy a jöve-

vények édes gyermekei. (Indian Antiquary 1891. ápr. füz. «Folklore in Salsette» közlés 8. száma.) — Hasonló a szanszkrit és szingaléz szövegekben fennmaradt monda Vaiszáli városa (Benaresz mellett) megmentéséről. Az; egyik odaváló királynak alantasabbrangú felesége egykor egy burokbán sok kis fiúgyermeknek adott életet. A testvérek távol nőnek fel; más-fejedelem zsoldjába állnak s a sors úgy hozza, hogy fejedelmük a szomszéd uralkodót, t. i. a fiúk atyját haddal támadja meg. A fivérek külön csapatban a had élén nyomulnak a város ellen. Ezt az anya megérzi s értesülve a történetéről, kéri férjét, hadd mehessen fél a város bástyatornyára. Ott kiáll a falra, melleit megnyomja s a fiúk szájába egy-egy tejcsepp repül. A csodajel megmenti a várost, a fiúk visszakerülnek atyjukhoz. — Úgy az első népmesei, mint a második régi keletű irodalmi változatban a tejpróba egészen másfelé céloz; nem adoptiós vonatkozás a magja két egymástól idegen lény között, hanem a valódi anya igazolása benne a lényeg. Van ugyanott más természetű buddhista adalék is, amely Cosquin tanulmányának főérvéül van beállítva: t. i. Raden Paku legendája, melynek szövege a jávai «Szérat Kanda» krónikában maradt ránk kávi (ó-maláj) nyelven. Raden Pakuval ugyanaz történik, ami a gyermek Mózzessel. A vízre kitett kosarat egy arra haladó bárka kormányosa kihalássza s elviszi özvegy úrnőjéhez. Nai Gedé, az úrnő, gyermekévé fogadná; a csecsemő megszólal és kéri a nőt, szoptassa meg. Az évek óta meddő özvegy melléhez érteti a gyermeket sime «teje megindul», a kis lelenc ezzel fiává lesz és öröklí a nő óriási vagyonát. Ez elbeszélésben gyermekké fogadásról van ugyan szó, de a dolognak csodás, legendás színezete van; aminthogy Raden Paku később is csodatévő szent alakként szerepel.

Cosquin tévedése világos. A fentebb ismertetett rendkívül egyszerű szövegszerkezetek (arab és kaukázusi példák) ezekből a csodás jellegű történetekből nem eredhetnek. Népajkon semmiféle motívum nem válik csodásból racionálissá, legfeljebb töredékessé, miáltal miszticizmusa még inkább növekszik. Kétségtelen, hogy ép ellenkezően, a hindu változatok brahman vagy buddhista vallásos szűrön menve át, váltak csodásakká s egykor époly primitív adoptiós formájuk volt, mint az arab népmeséké. Döntő bizonyítékot szolgáltatna felfogásunk mellett, ha a tej szívást, mint anyai adoptiós szertartást meglelnők valahol tényleges érvényben, élő szokásban. Némileg rávilágít a kérdésre az a tény, hogy a Korán szúrái s egyéb moszlim törvények tartalmaznak idevágó intézkedéseket. W i l k e n szerint (Hat matriarcheat by de oude Arabieren. Amst. 1884. 27. 1.) a tej-rokonság klasszikus földje az iszlám hívőinek mai területe, ahol vér-rokonság (nezeb) mellett külön dajkarokonságot (ridád, egy emlőn tápláltak közt) tartanak számon a két fél távolabbi rokonai is. A szertartás egy-egy adoptiónál tekintettel a rokonsági fokra, hajszálig részletezve van, t. i. mire tarthat igényt az illető, ha egyszer vette csak igénybe az anyai mellet, mire ha több ízben, egytől-tizenötig. (L. Van den Berg: Begin-selen van het mohamedaansche recht, 145. 1.) Hanefita rítus szerint: «Egy csepp tej, melyet a gyermek vagy felnőtt női mellből szí, vagy ha ily mennyiség az illető szájába vagy orrába cseppentve, lenyelésre készteni

elég a rokonság létrejöttéhez». (J. Kohler: Studien über die künstliche Verwandtschaft, Zschr. für vergl. Rechtswissensch. V. 415.) Ehhez járul az a tény, hogy ugyane területeken a matriarcha rendszer késő időig, a mohamedán vallás felvételéig, teljes virágzásban állott. «Az arabok iszlám-előző korban exogam matriarcha rendet követtek», mondja Wilken (u. o. 34.). Robertson Smith szerint a törzseknél előforduló családnevek legtöbbször állatnév, melyet totemisztikus megkülönböztetésül használtak az anyai egyvérűség tiszta megőrzése céljából. Az ilyen szokásforma pedig feltétlenül nőági családrendszert tételez fel. A berberék, kabilok, tuaregek, Észak-Afrika ez arabfajú vándortörzsei, akikről fennebb szó volt, ma is anyarendet követnek. (H. Duveyrier: Les touaregs du Nord. Paris, 1864. 337., 397. 11.) Ugyanott tehát, ahol a párbeszédese meselemre, és pedig annak teljes formájára találtunk.

Hogy e szokásnak a többi arabság is tudatában van, arra ismét folklore-adat szolgál bizonyossággal. Midás király története közismert európai monda, amely az eurázsiai kontinensen két változatban van elterjedve. Európa nyugatán és középterületein úgy tudják, amint azt Hérodotosz (VII. 73. és VIII. 138.) és Ovidius (Metam. XI. 90. s u. o. 146. vv.) fenntartotta. Midás halállal fenyegeti borbélyát, ha ez süveggel takart szamárfüleinek titkát elárulja. A borbély nem állja sokáig, kint szabadban földre ázott lyukba susogja el a titkot. A földből nádszálak nőnek ki s azok is ugyanazt suttogják, míg a dolog köztudomásúvá lesz. Európa keletén (krimi tatár, kis orosz, baskír) s az ázsiai türk törzseknél be Tibetig megtoldják az anekdotát egy további motívummal. Náluk Midás (vagy Traján császár, Nagy Sándor, Daibung khán az uralkodó neve) borbélyát minden hajnyírás után kivégezteti. Fialat legényre kerül a sor; ennek anyja pogácsát ad fiának, amit titkon saját tejéből sütött és lelkére köti, mikor a fejedelmet nyírja, egyék belőle s úgy ügyeskedjék, hogy ura is megízlelje. A terv sikerül, a fejedelem harap belőle, mire a legény elárulja a cselet. Most már, mint testvérét nem végeztetheti ki. Erre veszi ki a fejedelem tőle az esküt, hogy titkát senki emberfiának el nem árulja... stb. A folytatás azonos az európai változattal. (L. Chauvin: Bibliographie des ouvrages arabes... II. 183. 1. 23. sz. a. és H. Oertel a Journal of amer. Oriental Society. . 81—98.11.-in.) Dragomanov (1. Archiv für slav. Philol. XXII. 312.) és Chalanskij (Kiewskaja Starina. XIX. 252.) kimutatták, hogy az utóbbi szerkezetek arab forrásokra mennek vissza. Az új motívum jellemző toldalék, mert szerintük a borbélynak egyedüli menekvémódja a tejtestvérség; csakis ezzel van elfogadhatóvá téve, hogy az uralkodó miért nem végezteti ki ép ez egy emberét, aki aztán titkán az ismert módon ad túl, vagy más variációban: egyszerűen tanácsolja urának, viseljen füles sapkát.

Ha egyéb adat nem állna rendelkezésünkre, azt kellene hinnünk, hogy a tejjel való adoptálás az arab törzsek sajátos szokása volt; azok hódító útjai mentén terjedt el és vették át tőlök egyes népek s végeredményben tőlük, esetleg már mint meseforma, kerülhetett el hozzánk is. De Lubbock említi egy helyütt (Die Entstehung der Civilisation, Jena, 1875.) műve 78. lapján hiteles forrás megnevezésével, hogy a

cserkeszeknél gyermekké fogadás esetén a család valamely nőtagja emlőjét nyújtja a felavatandónak. A kaukázusi Mingréliában is élősokás a jelképes tejszívás, bár itt némileg más szertartással áll kapcsolatban. J. M o u r i e r mondja róluk. (État religieux de la Mingrèlie. Revue de l'Histoire des Religions. XVI. 90. 1.), hogy épúgy kötnek vértestvérséget egymással, mint a délszlávok. A szerb-bosnyák-hercegóc népegyeségben t. i. pobratimságnak (ha nő köti férfival: pozesztrima-rokonságnak) nevezik a két vérbelileg idegen fél testvér-barátságát. A kötés egész életre szól, tökéletes véd- és dacszövetség, amely a vagyontra, jogokra stb. is kiterjed. Ennek szakasztott mása a mingréliaiak ilyeszerű szerződése, de itt csak leány köti legénnyel. Az illető nő rendszeren árva vagy üldözött, aki ily módon szerez támogatást, védelmet a maga számára. Egy tilalom azonban szigorúan fennáll közöttük; nem léphetnek házasságra, a nemi érintkezés is egyszersmindenkorra tilos közöttük. Ez ünnepélyes testvérszövetség megkötésekor a leány mellét nyújtja a férfinak s az úgy tesz, mintha tejet szívna belőle. Az eljárás után egyvérbeli testvéreknek tekintetnek. — Esetünkben az arab befolyás már fölötte kétséges. Teljesen kizártnak tekinthető pedig a következő adalékra nézve. H. M o u r a könyvében (Royaume de Cambodge, I. 427.) ezeket beszéli az indo-khinai rodé népről: «Hogyha a rodé-férfiak egyike, aki rokonság nélkül, egyedül áll a világon, gyermek gyanánt fel akarja vétetni magát valamely családba (azért t. i., nehogy halála után elessék azoktól a kegyelet-aktusoktól, amelyek lelkének nyugalmat biztosítanak), keres magának a családapák közül egyet s felkéri, adoptálná őt. Ha ez elfogadja, úgy nejei vagy leányai egyike, de legtöbbször a család egyik öregnéje az illetőnek odanyújtja mellét; ez úgy tesz, mint ha néhány pillanatig tejet szívna belőle s az adoptio megtörtént a — A rodé nép maláj-polinéziai törzs; kapcsolata az arabokkal soh'sem volt oly mélyen járó, hogy adoptiós rítust kölcsönzött volna tőlük; viszont maguk között ma is matriarcha családrendet tartanak fenn.

Íme a mi meseelemünk néhány ma is élő jogszokásában.

Nem tarthatjuk ezek után kétségesnek, hogy a gyermekké fogadás e tejszívó formája nagyobb elterjedés-területen dívott, mint ahová az arab hatás elérni képes volt. Viszont mindazon helyeken, ahol a beköszöntő párbeszéd teljes szövegét megleltük, vagy ahol még élősokás ez eljárás-mód, ott vagy fennáll még a tényleges anyaaági családrend, vagy ennek egykori létezéséről vannak biztos adataink. A két jelenség: tej-adoptio és matriarchátus együttes fellépte nem lehet véletlen. Aki a későbbi fejlődésű patriarcha-rendszer szervezetét ismeri, első pillanatra be kell látnia, hogy tejadoptio az egész konstrukcióban sehova sem illik bele. Ott az apa a fő döntő tényező; az ő souverain akaratától függ, kit fogad családjába. A patriarcha-rend adoptiós szertartásai oly merőben eltérők a tej szívatástól, annyira az apa az egész rítus funkcionáriusa, hogy a tej közössége szóba sem jöhet, annak ott semmi jelentős szerepe nem lehet.

Emellett bizonyítanak végül azok az esetek, ahol a jelképes adoptiót férffi végzi ugyan, de nem apai alapon. Hasonló esetek ugyanis akkor fordulnak elő, midőn nincs nő, aki a szertartáson anyaként szerepelhetne. Az egyik példát C o s q u i n idézi (id. m. 13. 1.) Egy ceylon-szigeti szinga-

lész krónikában a (XIII. század végéről) felbukkan a rendes «talált gyermek» mondája. Itt két kis kitett testvért egy arra vetődő remete vesz pártfogásba s magával viszi hajlékába. A kicsinyek tej híjján elvesznének, de a remete fohászzkodására csoda történik: amint a csecsemők ujját szopják, körme alól tej csordul elő s a kisdetek éleiben maradnak. Teljesen hasonló motívumot őrzött meg egy párszi meselegenda (Indián Antiquary 1893. évf.-ban: Folklore in Western India, by Putlibai D. H. Wadia, 315.1.19. sz. meseközlés), ugyancsak megvan Artin pasa egiptomi gyűjteményében (Contes populaires inédits de la Vallée du Nil, Paris, 1895. 276T1.22. sz. a.) Parkyns szerint pedig Abesszíniában, ha férfi az adoptáló, akkora jelölt megszopja annak kezujját s ezzel az új apa átvett minden kötelezettséget. (Three Years in Abyssinia, Lond. 1897. 198.1.) Ez az ujjmegszopás egyszerű áttétel. Nő nem lévén, anyatejet az adoptans nem szophat, megszopja az anyát helyettesítő férfinak mellbimbóhoz hasonló ujját. Ugyanolyan áttétel, mint az ethnológiában jól ismert couvade szokása, ahol a férfi, jelezni akarván, hogy a gyermek nemcsak az anyáé, hanem mint apáé, az övé is, symbolikus gyermekágyat fekszik, végigjártssza a vajúdás gyötrelmeit és ruhája alól előhúzza az újszülött csecsemőt.

Mindez azonban már messzebb esik kitűzött célunktól. Jelen összefüggésben megakartuk népmeséink egy homályos vonatkozású mondását magyarázni s végigkísértük a rítust, melyre céloz, valószínű gyökeréig. A rövid vizsgálódás folyamán felvetődött egy mellékeredmény is, amelyről még tudtommal sem a folklóróban, sem a társadalomtudományban szó nem esett s bennünket magyarokat talán elég közlelől érdekelhet: — az t. i., hogy a párbeszédes meseelemnek: beköszöntő hős és boszorkány között népünk folklórejában ősréginék kell lennie. Minthogy a motívumot körülöttünk egyetlen szomszéd nép sem ismeri, viszont a magyarság egész területén közkeletű, minthogy végül ugyanezt az elemet keleten újra megtaláltuk teljesebb formájában, olyannak kell tekintenünk, mint amelyet magunkkal kellett hoznunk még a honfoglalás idején.

Solymossy Sándor.

HOGYAN HAMISÍTOTTÁK MEG A ROMÁNOK A MAGYAR STATISZTIKÁT A BÉKEKONFERENCIÁN?

A ROMÁN kormány jogtalan követeléseinek igazolására több emlékiratot nyújtott be a békekonferenciának. Ezeknek egyike Erdély, másika a a Bánság néprajzi viszonyaival foglalkozik. Az Erdélyről szóló emlékirat azonban nemcsak a szorosán vett Erdélyre vonatkozik, mert az ő különleges terminológiájuk szerint a «politikai értelemben vett» Erdély a Királyhágón inneni oláh-lakta területet is magában foglalja, csupán a Bánság, tehát a Maros alatti 3 vármegye képez külön politikai területet. A bánsági három vármegyére vonatkozó emlékirat annyira természetesnek s talán befejezett dolognak tartja azt, hogy a Bánságra a magyaroknak még csak igényük sem lehet, hogy csupán a szerbekkel szemben vitatja a románok igazát s a Bánságnak Szerbia és Románia közt való megosztása ellen olyan meggyőző érveket hoz fel, hogy azokat pontról-pontra épen ellenük lehet fordítani, kik a Bánságnál egy sokkal nagyobb politikai és gazdasági egységet akarnak ugyanolyan módon megbontani. Ez a memorandum külön ismertetést érdemel s ezúttal annál kevésbé kívánok vele foglalkozni, mert a Bánságról szóló emlékiratban a magyar statisztika adatai csak nagyon kis mértékben vannak meghamisítva.

Annál merészebb hamisítást követtek el a románok az ú. n. erdélyi emlékiratban, ahol a hivatalos magyar statisztikának adatait erőltetett okoskodással és sokszor a tények abszolút nem ismerésével erőszakosan megváltoztatták azzal a határozott célzattal, hogy követelésüknek a «nemzetiségi elv» alapján a jogosultság látszatát adják s ezáltal a békekonferenciát félrevezessék.

Az erdélyi memorandum szerint a Bánságon kívüli egész követelt területen, amely egészen pontosan járások szerint van kimutatva s így adatait egyenkint ellenőrizni lehet, a magyar hivatalos statisztika következőkép adja meg a népesség számát és anyanyelvi megoszlását:

román	2,340.000	48.3 %
magyar	1,540.000	31.8 «
székely	500.000	10.3 «
német	295.000	6.1 «
szláv	112.000	2.3 «
egyéb	58.000	1.2 «
összesen	4.845.000	100.0%

Az első, ami felötlük, hogy a székelyek száma külön van kimutatva a magyarokétól, holott a hivatalos statisztikai adatokban ez sehol sem

található fel. Ez a különválasztás az egész memorandumon végig húzódik, s az emlékirat azzal próbálja ezt indokolni, hogy a székely nép fizikai alkotásánál, települési viszonyainál, életmódjánál és történeti tradícióinál fogva, sőt nyelvi szempontból is különálló nép a magyartól és általában véve igyekszik a bár autochtonnak szintén el nem ismert székelységgel szemben a magyar lakosságot úgy feltüntetni, mint amely csak jóval később szivárgott be és amely a magyar uralom megszűntével ott-lakásának célját és minden lehetőségét amúgy is el fogja veszíteni. A különválasztásnak csak az a célja van, s ez a tendencia az egész emlékiraton végigvonul, hogy a magyarok számát minél kisebbnek tüntesse fel a románokéhoz képest. Szinte látszik, hogy a memorandum szerkesztői mennyire nem érezték át ügyük igazságát, mert kénytelenek még ilyen mesterkedésekhez is nyúlni, hogy követelésüket a «nemzetiségi elv alapján» csak némileg is elfogadhatóvá tegyék.

Jellemző a statisztikai munkálat pontosságára és lelkiismeretességére, hogy a memorandumnak még azok az adatai sem jók, amelyeket saját szavai szerint változatlanul vett át a magyar hivatalos statisztikából, A hivatalos statisztikai adatok szerint ugyanis az emlékiratban megjelölt területen következő volt a népesség száma és anyanyelvi megoszlása:

román	2,346.478
magyar	2,012.090
német	322.383
szláv ¹	113.789
egyéb	<u>59.557</u>
összesen.....	4,854.297

A memorandumnak tehát egy adata sem egyezik a hivatalos adatokkal, sőt még a végösszeg is 9.000-rel kevesebb a hivatalos adatnál.

Az emlékirat mindjárt az elején élesen hangoztatja azt a románok részéről sokszor megismételt vádat, hogy a magyar hivatalos statisztikának a nemzetiségek számára vonatkozó adatai teljesen megbízhatatlanok, mért a magyarok számát a valóságosnál többre, a románokét pedig a valóságosnál kevesebbre teszi. Ennek bizonyítására felhossa Adolf Ficker osztrák statisztikus 1869-ben megjelent munkájának (die Völkerstämme der Österreichisch-Ungarischen Monarchie) adatait, melyek szerint 1867-ben lett volna Magyarországon 2,647.000 román és 5,398.000 magyar. Ezzel szemben 1910-ben a magyar hivatalos statisztika szerint volt Magyarországon (szintén Horvát-Szlavonországok nélkül) 2,940.000 román és 9,944.000 magyar. A memorandum szerint lehetetlen, hogy míg a magyarok 82,7%-kal szaporodtak e 43 év alatt és az összes népesség 40,1%-kal, addig a románok, a ruthének után a monarchia legszaporább nemzete, mindössze 11%-kal növekedtek.

A memorandum Ficker adatait úgy tünteti fel, mint az utolsó osztrák népszámlálás adatait, holott az utolsó osztrák népszámlálás, amely még Magyarországra is kiterjedt, 1857-ben volt, de ez a népszámlálás

¹ 73.714 tót, 32.486 ruthén, 7.589 szerb-horvát.

nem is kérdezte a nemzetiséget vagy anyanyelvet. Ficker adatai tehát nem pozitív népszámlálás, hanem csak meglehetősen felületes becslés eredményei. Ezeknek az adatoknak az újabb magyar statisztikai adatokkal való összehasonlításából tehát messzemenő következtetéseket vonni nem lehet.

A mi adataink hitelességére csak azt az egy adatot hozom fel, hogy az 1880. évi, tehát az első magyar népszámlálás, amely az anyanyelvet tudakolta, a görög katolikusok és görög keletiek együttes számának nagyobb százalékát (60.9%) mutatta ki román anyanyelvűnek, mint az 1850. évi osztrák népszámlálás (59.5%), amelyet a románok hasonló tendenciával nem vádoltak meg. 1880 óta pedig következetesen növekszik a románság száma.

Az emlékirat, minthogy nem bízik a magyar hivatalos statisztikában, másrészt, mert a valóságos adatok nem nyújtanak elég alapot követeléséhez, a következő módszerrel és okoskodással változtatja meg a maga érdekei szerint a hivatalos adatokat:

1. A zsidókat, kiket a magyar statisztika mint felekezetet mutat ki, nemzetiségnek veszi és teljes számukat levonja a magyarság számából.

2. A görög katolikusok és görög keletiek együttes számát romának minősíti, s ebből csak a ruthének és szerbek számát üti le. A szlávok és egyéb anyanyelvűek számát általában véve érintetlenül hagyja.

3. Az összes lélekszámhoz képest így mutatkozó különbséget, túlnyomó részben a magyaroknál, igen kis részben a németeknél tünteti el, vagyis e két nemzetiség számát ebben a mértékben csökkenti.

Ez az eljárás, amelyet a memorandum maga is jelez, a memorandum mellékletét képező kimutatásokon járásonkint és városokkint is végig kísérhető, ha azokat a hivatalos statisztikai közlemény megfelelő adataival összehasonlítjuk. Az összehasonlítás során azonban kitűnik az a végtelen könnyelműség és tudománytalan eljárás, amellyel a memorandum szerkesztői elbántak a hivatalos statisztikai adatokkal egy olyan nagyfontosságú kérdésben, amelytől egész országrészek jövője sorsa és boldogulása függ.

Már maga az a feltevés, hogy a zsidók mind a magyarok közé vannak számítva, helytelen, mert ha esetleg az 1910. évi népszámlálás idevonatkozó adatai nem is álltak volna rendelkezésükre (pedig ezek már az 1915. évben megjelent 1913. évi statisztikai évkönyvben is közölve voltak) az 1900. évi adatokból is meggyőződhetek volna arról, hogy a zsidók között magyarokon kívül németek és más anyanyelvűek is találhatók. A zsidók közül 1910-ben csak 76.9% vallotta magát magyar anyanyelvűnek az országos adatok szerint; a románok által követelt területen lakó 194.783 zsidó közül pedig 142.212, vagyis 73.0% volt magyar, ellenben 51.092 német. A magukat magyar anyanyelvűeknek vallott zsidók közül pedig ez utóbbi területen 59.219 lélek (41.7 %) nem is tudott más nyelven, mint magyarul.

Kétszeresen helytelen tehát a memorandumnak ez az eljárása, mert tekintet nélkül a zsidók anyanyelvére, majdnem mindenütt teljes egészében vonja le a zsidók számát a magyarság számából. Csak azokban a járásokban és vármegyékben nem teszi ezt, ahol matematikailag lehetetlen, mert a

zsidók száma nagyobb a kimutatott magyarok számánál. Ilyen esetben a különbözetet a németeknél, sőt egyes helyeken az egyéb anyanyelvűeknél oszlatja el. Ilyen eljárással eléri azt, hogy egyes járásokban a magyarok számát majdnem egészen sikerül eltüntetnie, holott a felekezeti adatokból is nyilvánvaló, hogy az illető járásban kell magyarnak lennie.

Például a jádi járásban 644 magyar római katolikus van, 233 református és 25 unitárius, tehát körülbelül 900 kétségtelen magyar s itta memorandum mindössze 23 magyart mutat ki. Szintúgy az óradnai járásban, ahol 2.223 túlnyomólag magyar anyanyelvű római katolikus van és 251 református, csak 791 magyart engedélyez; vagy Máramaros vármegye szigeti járásában, ahol 3.474 magyar római katolikus van és 1.250 magyar református, a memorandum szerint mindössze 1.927 a magyarok száma a hivatalosan kimutatott 8.309-cel szemben. A memorandum mellékletéből még számos ily példát lehetne felhozni, amelyek mind azt mutatják, hogy hova vezeti a memorandum statisztikusát részben az elfogultság, részben a viszonyok nem ismerése.

Még jobban kitűnik a célzatosság az adatok összeállításában azoknál a járásoknál, ahol a görög katolikusok és görög keletiek együttes száma és a románok száma között a hivatalos statisztika szerint nagyobb eltérések mutatkoznak annak folytán, hogy az illető járásban vagy városban más (ruthén, magyar). anyanyelvű görög katolikusok és görög keletiek is vannak.

A memorandum szerkesztői nem tudják elképzelni, vagy legalább is nem akarják elismerni azt, hogy a görög katolikusok és görög keletiek között a románokon, ruthéneken és szerbeken kívül más anyanyelvűek is lehetnek. Pedig az 1910. évi népszámlálás az egész országban a görög katolikusok között 304.318 magyart, 79.152 tótot és 30838 «egyéb» (túlnyomólag cigány) anyanyelvűt, a görög keletiek között pedig 40.584 magyart és 35.683 «egyebet» (ismét túlnyomólag cigányt) talált, nem szólva a többi kisebb számú nemzetiségről, amelyek néhány százal vagy ezerrel mind előfordulnak a görög katolikusok és görög keletiek között. Magán a románok által követelt területen is 110.653 a magyar görög katolikusok és 24.201 az «egyéb» anyanyelvű görög katolikusok száma, a magyar görög keletieké pedig 29.039, az «egyéb» nyelvű görög keletieké 19.329.

Hogy a magyarokul kimutatott görög katolikusok és görög keletiek tényleg magyarok is, azt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a románok által követelt területen a magyar görög katolikusoknak 63.3%-a, a magyar görög keletieknek pedig 56.7%-a nem is beszél más nyelven, mint magyarul. Ez az arányszám természetesen éppen ott a legnagyobb, ahol a magyar görög katolikusok és görög keletiek legnagyobb tömegben laknak. Így például Csík vármegyében a magyar görög katolikusoknak 83.1%-a, Háromszékben 84.1%-a, Udvarhelyben 81.7%-a csak magyarul tud. A Székelyföldön lakó magyar görög keletiek közt még magasabb ez az arányszám. Így Háromszékben 86.0, Udvarhelyben 84.5%. Ezeknek a görög katolikusoknak és görög keletieknek magyar voltát tehát semmiesetre sem lehet letagadni.

Kétségtelen, hogy ezek között a magyar görög katolikusok és görög keletiek között vannak elmagyarosodott oláhok és ruthének, de az is történeti tény, hogy Magyarországon a kereszténység felvétele óta mindig voltak görög vallású magyarok is, akik a mai magyar görög katolikus-ságnak magvát képezték. A magyar államnak a nemzetiségi kérdésben követett liberális felfogását jellemzi az, hogy ezeknek a magyar anyanyelvű görög katolikusoknak egyházi szolgálata évszázadokon keresztül idegen nyelven történt, ami igen sok kimutatható esetben, különösen ott, ahol a magyarság kisebbségben volt, a magyarok eloláhosodására vezetett. Csak a legújabb időkben sikerült a magyar kormánynak épen a nemzetiségét féltő 300.000-nyi görög katolikus magyarság folytonos ösztönzésére a Szentzséknél kieszközölni, hogy a magyar görög katolikusok a román és ruthén egyházi nyelvű püspökségek alól kivonva, külön püspökséggé alakulhassanak. E püspökség alapításának tehát egyáltalán nem a magyarisítás volt a célja, hanem inkább védekezés a magyarság eloláhosítása ellen. Hogy mennyire nincs agresszív jellege az új hajdudorogi püspökségnek, mutatja az, hogy a 304.000 főnyi magyar görög katolikusok közül csupán 184.000-re terjed ki ez a püspökség, 120.000 magyar görög katolikus tehát továbbra is az idegen nyelvű püspökségek halósága alatt maradt. Igaz, hogy viszont a magyar görög katolikus püspökségbe is bekerült 32.000 nem magyar anyanyelvű görög katolikus (román és ruthén egyaránt), kiket a nyelvhatárok bizonytalan volta miatt kihagyni nem lehetett, de ezeknek is 75%-a tud magyarul, legnagyobb részük tehát valószínűleg nem is román, hanem csak vallása révén vétetett annak, minthogy a görög katolikus vallást a nép Erdélyben és a határos részekben általában «oláh vallás»-nak nevezi.

A 40.000 főnyi magyar görög keleti népességnek a román és szerb egyházi főhatóságok alól való kivétele dolgában eddigelé még kezdő lépés sem történt, pedig ezeknek magyarsága, különösen a székelyföldieké, a közölt adatokból kitetszőleg kétségbevonhatatlan.

Ami az «egyéb» anyanyelvű görög katolikusokat, görög keletieket illeti, azok majdnem kizárólag cigányok, mert hiszen ezen a területen az «egyéb» anyanyelvűek között a cigányokon kívül csak lengyelek, cseh-morvák és olaszok vannak említést érdemlő számban, tehát mind olyan nemzetek, amelyek közt a görög felekezeteknek nincs híve.

Az emlékiratnak az az eljárása, hogy az összes görög katolikusokat és görög keletieket románoknak minősíti, arra vezet, hogy bekebelez az oláhságba 140.000 magyart és 44.000 cigányt, nem szólva a kisebb nemzetiségekről és önkényes eljárását tetézi azzal, hogy ezt az egész többletet a magyarság számából vonja le, mert az egyéb anyanyelvűek számát is, kik között pedig 44.000 görög felekezetű cigány van, majdnem változatlanul hagyja.

Meg kell jegyeznünk, hogy Magyarországon különösen épen a keleti részekben a cigányok száma sokkal nagyobb, mint ahogy azt a népszámlálásoknak az anyanyelvre vonatkozó adatai mutatják. A népszámlálás ugyanis csak azokat mutatja ki cigányoknak, akik anyanyelvül vallották be a cigány nyelvet. Jóval nagyobb azonban azoknak a száma, akik két-

ségtelenül cigány eredetűek és fajúak, de az őket környező népek közé nyelvileg beolvadva, a cigány nyelvet többnyire már nem is beszélik. Ezeket a cigányokat — bár vallásuk nem különbözteti meg őket a környező népektől, mert többnyire minden községben a falu vallását követik — mégis könnyű felismerni testi sajátságaikról, életmódjukról és foglalkozásukról és mert a köztudat többnyire nyilvántartja cigány származásukat. Régebbi cigányösszeírások és a népszámlálások nyelvi adataival való összehasonlítás útján legalább 72.000-re lehet tenni azoknak a cigányoknak a számát, akiket az 1910. évi népszámlálás a román anyanyelvűek között mutatott ki.

Nem akarunk ugyanabba a hibába esni, mint a memorandum szerkesztői, de mégis felvetjük a kérdést, hogy ha a románok a magyarságba nyelvileg beolvadt zsidókat nem akarják magyarokul elismerni, miért nem választják ki a románságba beolvadt 72.000 főnyi cigányságot a románok számából, sőt miért kebelezik be még ezenkívül a 44.000 főnyi — határozottan cigánynak kimutatott — cigányokat is? Ez az eljárás annyira önkényes és tendenciózus, hogy azt bővebben jellemezni szükségtelen.

A memorandum mellékletét képező statisztikai táblázatok adatai mind eszerint a rendszer szerint vannak járásonként és városonként összeállítva, de ennek dacára nem átalja a memorandum a táblák fölé azt írni, hogy ezek az adatok «a magyar hivatalos statisztika adatai». Az előtt, aki a viszonyokat ismeri, szinte komikusnak tűnik föl, hogy milyen hiú erőlködéssel igyekeznek az adatok összeállítói románokat gyártani ott, ahol egész járásokban úgyszólván hírmondója sincs az oláhoknak. Így például Szatmár vármegye mátészalkai járásában kimutatnak 8846 románt (a népesség 19.6%-át), holott az egész járásban 29 román van és csupán 143 ember tud egyáltalán románul. Hasonló a helyzet a csengeri és fehérgyarmati járásban, azután Bihar vármegye berettyóújfalusi, derecskői, érmihályfalvi, sárréti, székelyhídi járásaiban; Szatmárnémeti, Nagyvárad és Makó városokban, ahol a görög katolikuskoknak és görög keletieknek túlnyomó többsége magyar és nem is tud románul. A memorandum azonban mindezeket következetesen és minden meggondolás nélkül románoknak veszi. Így jöhetnek aztán ki olyan lehetetlen eredmények, hogy például Szatmár vármegyében (Szatmárnémeti város nélkül) 169.000 románt mutat ki, holott az egész vármegyében minden nyelvű és felekezeti népességet véve, csak 145.698 ember tud románul. Magában Szatmárnémeti városában, ahol a memorandum szerint 6979 román van — annyi ugyanis a görög katolikusok és görög keletiek száma a néhány ruthén és szerb levonása után — mindössze 3606-an tudnak románul. Ott, ahol nagy a zsidók száma s emellett a görög katolikusok és görög keletiek között is sok magyar van, ez az eljárás természetesen hihetetlen pusztítást tesz a magyarság soraiban. Így például Máramarosszigeten, ahol a 21.370 főnyi lakosságnak 82.1%-a, 17.542 lélek magyar és csak 2001 román, a memorandum 5466 magyart (25.5%), ellenben 6116 románt (28.6%) mutat ki. Így dagad föl Nagykárolyban a románság 216 főről 3916-ra (itt csak 1042-en tudnak

egyáltalán oláhul), Nagyváradon a 3604 főnyi románság 7950-re, ellenben ugyanott az 58.421 főnyi magyarság 38.920-ra esik, tehát 91.1%-ról 60.7%-ra.

Az egyetlen kivétel, ahol a görög katolikusokat és görög keletieket nem merték mind románnak venni, Ugocsamegye tiszántúli járása; itt a különbözet felével a románok, másik felével a ruthének számát szaporították. A szigeti és visói járásban (Máramaros vármegye), ahol szintén tekintélyes számmal vannak ruthének, már nem ilyen bőkezűek a ruthénekkal szemben, mert a többletet mind a románok javára írják.

Azokat a nemzetiségi adatokat, amelyeket a memorandum hivatalosaknak jelez, de amelyek mindjárt a memorandum legelején tévesen vannak beállítva, oly mértékben változtatja meg, hogy a magyarok számát 375.000-rel csökkenti, ezzel szemben az oláhok számát 180.000-rel emeli s mint új nemzetiséget, beiktatja a zsidót 195.000 lélekkel. A magyarság két csoportjánál a különbözetet úgy osztja meg, hogy 40 000-ret üt le a székelyek és 335.000-ret a magyarok számából. Ezzel a művelettel eléri azt, hogy a románok aránya a követelt területen 52.0%-ra megy föl, a magyaroké és székelyeké pedig lesüljed 34.4%-ra. Minthogy ezekkel az arányokkal még mindig nem lehet jogosan indokolni a követelést, a következő érdekes okoskodással igyekszik a románok számát folytatólag szaporítani és a magyarságét csökkenteni. Kiindulva a románoknak Ficker által kiszámított 1867. évi számából, feltételezi azt, hogy ez a szám természetes úton legalább 40%-kal szaporodott. Tehát 1910-ben a románok száma 3,725.000 lett volna. Ebből levonja a Bánság románjait, kerek számban 600.000-ret, valamint a kivándoroltakat, akiknek számát 200.000-re teszi s így kihozza, hogy a Kárpátok—Tisza—Maros köpött fekvő román területen 2,925 000 a románok száma, vagyis 585.000-rel több, mint amennyit a magyar statisztika kimutat. Minthogy azonban az összes népesség számát nem változtatja meg, ezt az egész nagy számot (585.000) és természetesen a zsidók számát is ismét csak a magyarok számából vonja le, vagyis most már 780.000-rel kevesbítette az összes magyarok számát, még pedig a székelyekét csak 40.000-rel (500.000-ról 460.000-re), a többi magyarokét ellenben 740.000-rel (1,540.000-ről 800.000-re), vagyis majdnem felényire.

Ennek a műveletnek végrehajtása után a memorandum szerint a következő lenne a követelt területen a nemzetiségi megoszlás:

román	2,925.000	60.3%
magyar	800.000	16.4 «
székely.....	460.000	9.5 «
német.....	295.000	6.1 «
szláv	112000	2.3 «
zsidó	195.000	4.2 «
és egyéb	58.000	1.2 «
Összesen	4,845.000	100.0%

Az egész számítás abból a feltevésből indul ki, hogy a románságnak 1867-től 1910-ig ugyanolyan mértékben kellett növekednie, mint ami-

lyen arányban az ország összes népessége szaporodott. A feltevés alapján eszközölt számítást azonban maga a memorandum lerontja azzal, hogy a kiszámított 40%-os növekvésből kivándorlás címén leüt 200.000-ret, holott az összes népesség 40%-os növekvésében már a kivándorlási differencia, is kifejezésre jut. A románok tulajdonképeni népnövekvése tehát a memorandum szerint is csak 878.000, vagyis csak 33.2%.

Hogy e kérdésben tisztán lássunk, mindenekelőtt rektifikálni kell a kiinduló számokat. 1867-ben a románok száma semmiesetre sem lehetett ilyen magas (t. i. 2,647.000), mert hiszen 1850-ben az osztrák népszámlálás csak 2,240.000 román talált, 17 év alatt tehát a románok száma 18.2%-kal növekedett volna, holott az ország összes népessége 1850-től 1869-ig, tehát 19 év alatt csak 17.4%-kal növekedett; a görög katolikusok és görög keletiek száma pedig ugyanezen idő alatt a magyar korona egész területét véve, csak 12%-kal lett nagyobb, pedig ebben bennfoglaltatnak a szapora ruthének és a szintén szapora horvátországi szerbek is. Sokkal közelebb áll tehát a valósághoz Keleti Károly számítása, aki az oláhok számát 1869-ben 2,470.000-ban állapította meg. Számítását az 1880-ik évi népszámlálás eléggé megerősítette, amely 2,405.000 román talált. Hogy pedig 1869-től 1880-ig megfogyatkozott a románok száma, azt nem lehet csodálni, ha figyelembe vesszük, hogy az 1872—1873. évi nagy kolerajárvány következtében a görög katolikusok és görög keletiek száma csak az anyaországban 224.000-rel csökkent ez alatt a 11 év alatt. Ha tehát Keleti Károlynak mindenképen megokoltabb számítását fogadjuk el alapul és feltételezzük azt, hogy a románok száma 1910-ben tényleg 3,525.000 lett volna, ahogy azt a memorandum kimutatja, úgy a románság szaporodása e 41 év alatt 1,047.000-re rúgott volna, ami 42.2%-nak felel meg.

Hogy a románok szaporodása ez alatt az idő alatt nem lehetett ily nagymérvű, bizonyítják a felekezeti adatok, amelyek szerint volt az anyaországban:

	görög katolikus	görög keleti	együtt
1869-ben	1,578.000	2,067.200	3,645.200
1910-ben	<u>2,007.400</u>	<u>2,333.000</u>	<u>4.340.400</u>
szaporodás-	429400	265.800	695.200
%-ban	31.4	12.9	19.1

A két görög felekezet eszerint a 41 év alatt mindössze 695.200 lélekkel szaporodott, magára a románságra tehát semmiesetre sem eshetett ebből 1,047.000, annál kevésbé, mert hiszen épen a görög keleti felekezet szaporodása gyengébb, amelyben a románoknak nagyobb tömege foglaltatik. A hivatalos magyar statisztika szerint a románság szaporulata ezen idő alatt 479.000, a görög katolikusok és görög keletiek együttes szaporodásából tehát körülbelül ugyanolyan arány esik a románokra, mint amilyen arányban vannak a románok e két felekezet népességében. Ha a románok ragaszkodnak ahhoz, hogy csak a felekezeti adatok mutathatják pontosan a románok számát, a magyar hivatalos adatok hitelességét semmi sem bizonyíthatja jobban, mint épen a felekezeti adatok, amelyek fényesen igazolják azt, hogy miért volt a románok szaporodása kisebb az átlagnál.

A memorandum statisztikai adatainak kiszámítói, mikor a románok számát a követelt területen (a Bánságot nem számítva) 2,925.000 lélekben állapítják meg, nem veszik észre, hogy ezzel a fantasztikus számmal saját maguk előbbi okoskodásával jutnak ellentétbe, mert hiszen a szóbanforgó területen mindössze 2,560.448 görög katolikus és görög keleti van s ezek között kétségtelenül nem román (amit különben ők is elismernek) 32.486 ruthén és 6738 szerb. Ha a többi benntlévő nem románokat, magyarokat, cigányokat stb. mind a románokhoz számítjuk is, csak 2,521.000 románt lehet kihozni a felekezeti adatókból. Honnan veszik tehát a memorandum szerkesztői a még hiányzó 404.000 románt, ha a felekezeti adatokat és az összes lélekszámot hitelesnek fogadják el? A római katólikusok, reformátusok, ágostaiak és unitáriusok között bizonyára nem lehet ezeket feltalálnunk, a zsidókat pedig ők maguk teszik meg külön nemzetiségnek. Láthatjuk tehát, hová vezet a számokkal való lelkiismeretlen játék, ami annál elítélendőbb, mert az egész probléma azon fordul meg, hogy azok a számok, melyeket a magyar hivatalos statisztika kimutat, mennyiben felelnek meg a valóságos helyzetnek. Az előadottak után nem lehet kétség az iránt, hogy a magyar hivatalos statisztika adatai mindenestre közelebb állnak a valósághoz, mint a memorandumnak felületes, tendenciózus és részben a demográfiai viszonyok nem ismeréséből magyarázható számcsoportosításai.

Mínthogy a memorandum a románok számánál mutatkozó nagy többletet teljes egészében a magyaroknál és itt is a nála mindig külön kimutatott tulajdonképeni magyaroknál oszlatta el, természetesen a magyarok száma és a felekezeti adatok között is lehetetlen divergenciák mutatkoznak. A németek száma (295.000) nagyjából megegyezik az ágostaiak számával (305.576). Ellenben van még ezen az egész területen a hivatalos adatok szerint:

római katolikus	772.218
református	947.181
unitárius	<u>68.605</u>
Összesen		1,788.004;

magyar pedig csupán 1,260.000. A különbség tehát 528.000, amit csak kevéssé enyhít az, ha levonjuk ebből a 73.700 főnyi tótságot és az 59.600 főnyi «egyéb anyanyelvűeket», kiknek azonban csak kisebb része tartozik ezekhez a felekezetekhez. E három felekezethez tartozó hívők jó részének tehát románnak kellene lennie, ha a memorandum adatai a valóságnak megfelelnek. Azt pedig, hogy e felekezetek hívei közt románok volnának (legalább is említést érdemlő számban), maga a memorandum sem állítja.

A memorandum részéről a nemzetiségi számítgatásoknak még ezzel sem szakad vége, mert amint a memorandum mondja a románok fenntr jelzett számaránya nem lehet a valóság alatt, ami azonban a magyarok számát illeti, az a valóság fölött van». A románok szerint ugyanis a magyarok számában még mindig benne van «a mesterségesen elmagyarosított» örmények, cigányok, nemetek és szlávok száma, ezeket azonban már

nem tudja különválasztani. Ennélfogva egy újabb módszerhez folyamodik, amennyiben a magyarok számából újra elvesz 300.000-reazzal az indokolással, hogy a végleges határmegállapítás, illetőleg a határvonal pontosabb meghatározása legkevesebb 300.000 magyart fog meghagyni saját politikai területén. Végeredményben tehát a románok által követelt terület 4,500.000 főnyi (most már 345.000-rel kevesebb) lakosságából román lesz 2,900.000, magyar 500 000, székely 460.000; százalékokban: román 62.2, magyar 11-1 és székely 102.

Kissé különösnek tűnik fel, hogy az emlékirat, mikor a követelt területek határvonalát már előre megadja és összes számításait ezen az alapon végzi, a számítás végén az Alföld felé eső tiszta magyar járásokat mégis leüti a követelésből. Ha tehát ezek nem tartoznak bele a követelésbe, akkor miért nem eszközölte a számításokat ezek nélkül a járasok nélkül? Valószínű, hogy a követelést ezekre nézve is fenntartja s a számítás végén csupán azért üti le a 300.000-ret a magyarok számából, hogy így a követelt területen a románoknak minél nagyobb arányát dokumentálhassa. Érdekes, hogy a 345.000 lélek lekapcsolásával egyidejűleg a románok számát is csökkenti 25.000-rel, mert hiszen ezekben a tiszta magyar járasokban ő maga is kimutat románokat (lásd mátészalkai, csengeri stb. járást). Ezeknek az elvesztésébe azonban — úgylátszik — könnyen belenyugszik, azokat maga a memorandum sem tartja igazi románoknak.

A felületességnek, a lelkiismeretlenségnek és a kapkodásnak, amelylyel a memorandum a statisztikai számokkal bánik, az is élénk példája, hogy míg a járasonkint részletezett adatok eredményei szerint a románok száma 2,520.000, későbbi számításában 2,925.000-rel operál és ugyanakkor 800.000 magyarral és 460.000 székellyel. Ezekre az utóbbi számokra megjegyzi, hogy ideiglenesen a fenti adatokat fogadjuk el» s ennek dacára további fejtegetéseiben már 2,900.000 románról és 500.000 magyarról beszél, az egyes nemzetiségek számának összehasonlításánál pedig már 3 millió románt említ.

Oda kell tehát konkludálnunk, hogy csak a hivatalosan kimutatott adatok hitelesek, ennélfogva a szóbanforgó területen tényleg csak 2,346 478 román van, 2,012.090 magyarral szemben. A románok száma eszerint a magyarokét nem hat-hétszeresen (különvéve a magyarokat és székelyeket), hanem csak egyhatoddal (16.6%) múlja felül. A r o m á n o k s z á m a a k ö v e t e l t t e r ü l e t e n (a Kárpátoktól a Tiszáig és Marosig) semmi esetre sem éri el az abszolút többséget. Épen ez a körülmény indítja a memorandum szerkesztőit a nemzetiségi adatok meghamisítására, hogy ezáltal a követelést elfogadhatóvá tegyék, de amint a végeredmény mutatja, minden átlátszó mesterkedésük dacára csak 64.4%-ra tudják felvinni a románok számát.

Mindezek az adatok, amelyekről eddig szó volt, az 1910. évi népszámlálás adatai, vagy azokból az adatokból vannak levezetve. Figyelembe kell azonban vennünk, hogy 1910. év óta eltelt 9 esztendő alatt is nagyon megváltozhatott annak az országrésznek nemzetiségi képe, még pedig semmi esetre sem az oláhok javára. Már előbb említettem, hogy az oláhok természetes szaporodása nem nagyobb, mint a memorandum állítja,

hanem kisebb az összes népesség és különösen a magyarság szaporodásánál. Kétségtelen, hogy a román királyságban a román szapora faj, különösen újabban; 1912-ben pl. a népesség szaporodása 1000 lélekre számítva 20-ra ment fel. Magyarországon azonban a délvidéki oláhoknál elterjedt egygyermekrendszer és általában a nagy halandóság következtében az; oláhok szaporodási aránya állandóan kisebb, mint az országos átlag. Volt ugyanis a természetes szaporodás aránya 1000 lélekre:

	az összes népességben	az oláhoknál	a magyaroknál
az 1901—5. évek átlagában	10.8	8.2	11.6
az 1906—10. « «	11.4	9.1	12.3
az 1911—14. « «	11.3	9.1	12.2

Az oláhság természetes szaporodási aránya állandóan több mint kétfővel marad el az országos átlag és több mint hárommal a magyarság szaporodási aránya mögött, ha pedig a keleti részek magyarságát külön számítanók, mint amely a magyarságnak is szaporább része, a különbség még élesebben nyilvánulna meg. A háború alatti népmozgalom még nagyobbá tette ezt a különbséget. 1915. óta Magyarországnak — sajnos — állandóan halálozási többlete van. Ez a halálozási többlet 1915-ben 29.546, 1916-ban 77.804, 1917-ben 87.604 főre rúgott. 1918-ban pedig, bár erre az évre vonatkozó adataink még hézagosak, az év utolsó hónapjaiban fellépett spanyol influenza-járvány pusztítása következtében körülbelül 220.000-re lehet tenni a népesség fogyását, pedig mindezen adatoknál a háború halottai figyelmen kívül vannak hagyva. Az előző három évi fogyásból (a halálozási többletből) esett:

	a románokra	a magyarokra
1915-ben	19.250	133
1916-ban	26.598	27.556
1917-ben-	23.003	35.627
Összesen	68.851	63.246

E három év alatt eszerint az otthonmaradt népességben még abszolút számban is nagyobb vesztesége volt a 3 milliónyi oláhságnak, mint a 10 milliónyi magyarságnak. Az 1918. év veszteségét nemzetiségek szerint nem ismerjük, de az arányszám itt sem lesz kedvező az oláhságra, annál kevésbé, mert a rendelkezésre álló adatokból is kiténik, hogy a spanyol influenza-járvány éppen a keleti részekben volt a legnagyobb. Ha tehát ez utolsó évet ki is hagyjuk a számításból, csupán 1911-től 1917-ig az oláhok természetes szaporodása 42.343-at tett, a háromszor annyi magyarságé pedig 435.569-et. Az oláhság hét év alatti 42.000 főnyi szaporulatát az 1918. évi fogyás minden esetre teljesen abszorbeálta, sőt túlhaladta, míg a magyarság szaporodását legföljebb 100.000 fővel csökkentette. Ha már most a háború halottainak számából, amit körülbelül félmillióra lehet tenni, csak a népesség aránya szerinti részt (16.0%) számítjuk az oláhságra, ami 80.000 embert tesz ki, ez a nyolcvanezer fő az oláhságnak már tiszta vesztesége, amelyet az 1910. évi létszámból le kell vonni. A magyarságnál a háborús veszteség (körülbelül 280.000) levonása után még mindig marad egy kis rész az 1911—18. évi természetes szaporodásból

Ha még számításba vesszük az 1919. év halálozási többletét, azonkívül a háború előtti kivándorlást, kiderül, hogy az oláhok száma az integráns Magyarországon ma legalább 140.000-rel kevesebb, mint 1910-ben volt, a magyarság száma pedig lényegesen nem változott. A követelt területen tehát (a románok számának fogyásából 45.000-ret számítva a Bánságra és 95.000-et a többi területre) a két fő nemzetiség egymáshoz való aránya jelenleg a következő lehet:

magyar	2,000.000
román.....	2,250.000

A jelenlegi állapot tehát az, hogy a románság száma a követelt területen nem éri el az abszolút többséget és a magyarság számát csupán 125%-kal múlja felül. Ez pedig semmiesetre sem indokolja azt, hogy ez a terület szuverenitást cseréljen.

Az emlékirat második részére, amely az egyes népfajok letelepedésének és számbeli fejlődésének történetével foglalkozik, e helyen nem kívánok kiterjeszkedni, csupán e rész néhány statisztikai adatát, amelyek a jelen állapotra vonatkoznak, óhajtom kellő világításba helyezni.

Az oláhokról azt állítja a memorandum, hogy területi kiterjedésre nézve sokkal felülmúlják Erdély többi nemzetiségeit, amit azzal bizonyít, hogy a követelt 23 vármegyében levő 140 járás közül 98-ban alkotják a többséget és csak 42-ben vannak kisebbségben. Eltekintve attól, hogy már ez a megállapítás is téves, minthogy a hivatalos adatok szerint a 140 járás közül nem 98-ban, hanem csak 85-ben teszik az oláhok a lakosság abszolút többségét, azért sem lehet ezzel érvelni, mert a lakosság nemcsak a járasok népességéből áll, hanem a városokéból is, amelyek a járasok népességébe nincsenek beszámítva, habár azok területén fekszenek. A járasokat önmagukban sem lehet ily módon csoportosítani, mert hiszen a járasok nem egyforma népességűek, s az oláh többségű járasok nagyobb száma is épen onnan ered, hogy azok átlagos népessége kisebb, mint a nem román többségűeké. Magában a 15 erdélyi vármegyében pl. az oláh többségű járasok átlagos népessége 26.297, míg a nem oláh többségűeké 30.011.

A városokat egészen kihagyja a memorandum a számításból, pedig épen ezeken fordul meg a helyzet. Az egész követelt területen ugyanis a városi népesség 641.391 főre rúgott az 1910. évi népszámlálás szerint, amiből 458.415 lélek, vagyis 71.5% esett a magyarokra és csak 105.910, vagyis 16.5% a románokra. A románok e szerint a követelt terület városi lakosságának még $\frac{1}{6}$ -át sem teszik. Nem áll a memorandumnak az az állítása sem, hogy a magyarok (a székelyek nélkül) az általuk lakott területen a városi lakosságnak csak 40%-át alkotják és a falusi lakosságnak csak 13%-át. Ezzel szemben a valóságos helyzet a következő:

A magyarok (a Székelyföld leszámításával) a városi lakosságnak nem 40, hanem 69.4%-át, a falusi lakosságnak pedig nem 13, hanem 30.5%-át teszik. A magyarlakta területen több, mint másfélmillió magyar él, hiú tehát a memorandum szerkesztőjének az a reménysége, hogy a magyar impérium megszűntével és ezzel kapcsolatban a magyar tisztviselők távo-

zásával ez a magyarság visszahúzódik az alföldre vagy felszívódik az oláhságba. Az egész értelmiség családtagokkal együtt az összes magyar lakosságnak csupán 5.4%-át teszi, ha tehát feltételezzük, hogy az egész értelmiség kivonul, akkor is ott marad a magyarságnak 95%-a, amely falusi parasztságból és a városok iparos és kereskedő népességéből áll. El lehet azt képzelni, hogy 50—60.000 főnyi magyar lakossággal bíró városok máról-holnapra oláh többségű városokká alakíthatók át, vagy hogy a magyar birtokosokat, különösen a kisbirtokos parasztságot, földjéről elűzni lehessen? Pedig a memorandum azt sem veszi figyelembe, hogy a követelt területen (a 23 teljes vármegyét véve) a földbirtoknak 51.9%-a van a magyarság kezén, ellenben oláh kézből csak 36.3%-a. Még magában az erdélyi 15 vármegyében sem erősebb ebben a tekintetben az oláhság, mert a földterületnek csak 44.3%-át bírja, a magyarság ellenben a földterület 45.9%-át.

A magyarság e szerint nem olyan változó, fluktuáló elem, mint ahogy a memorandum feltüntetni szeretné, amely úgy állítja be a dolgot, mintha a magyarság javarésze csak 1867 óta költözött volna ide, hanem túlnyomó nagy többségében autochton elem, amely e területen ingatlanul, műhellyel vagy üzlettel bír és általában véve úgy a kultúrában, mint a gazdasági életben vezető elem.

Még csak a székelyek számára vonatkozólag teszek, néhány megjegyzést. A memorandum szerint a négy székely vármegye területén 633.000 ember él, kik közül székely 460.000 (72.6%) és román 141.000 (22.2%). A hivatalos adatok szerint, amelyek feltétlenül hitelesebbek, a lélekszám e négy vármegyében 637.562, ebből:

magyar	502.030	78.7%
román	115.744	18.2%

A memorandum tehát szokott módszerével itt is csökkentette a magyarok és növelte a románok számát, bár nem olyan nagy mértékben, mint egyebütt. Ha azonban arról van szó, hogy a magyarságnak milyen nagy része lakik kompakt tömegekben, úgy a székelységhez kell számítanunk a vele közvetlenül szomszédos járások magyarságát, amelyek a székelységgel közvetlen kapcsolatban is vannak. Tehát Brassó megye hétfalusi járását, Brassó várost, Nagyküküllő megye köhalmi járását, Kisküküllő megye dicsőszentmártoni járását és Dicsőszentmárton várost. Ha pedig a székelységet mint külön fajt tekintjük, amint ezt a románok teszik, akkor oda kell számítanunk a területileg ugyan különálló régi aranyossszéki székelységet, amely most Torda-Aranyos vármegyének tordai és felvinci járaisaiban található. A székelység száma ezeknek hozzászámításával 570.000-re tehető, ami jóval felülhaladja a románok által kimutatott 460.000-et.

A székelyekkel kapcsolatban azt mondja a memorandum, hogy a székelyföldi görög katolikusok erőszakosan szakítottak el a gyulafehérvári érsekségtől és csatoltattak a hajdúdorogi püspökséghez. Maguk a románok elismerik, hogy ezek a csatolt egyházközségek teljesen el vannak magyarosodva, amit bizonyít az, hogy a Székelyföldön talált 14.481

magyar görög katolikus közül csak 3411, vagyis 23.5% tudott olá hul. Nem lehet tehát erőszakról szó ott, ahol az átszatolás épen azért történt, hogy a hívek a meg nem értett egyházi nyelvet használó püspökségből kivételve, olyan egyházi hatóság alá kerüljenek, amely hitbéli szükségletüket saját anyanyelvükön elégíti ki. Hogy ezeknek az egyházközségeknek a megválogatása is milyen liberálisan történt, mutatja az, hogy a székelyföldi magyar görög katolikusok közül csak 11.877 lakik a csatolt egyházközségekben és hogy a csatolt román egyházközségek lakosai is (a területi összefüggés miatt ugyanis néhány oláh többségű község is odakerült), a kis gyermekek és aggok kivételével majdnem mind tudnak magyarul.

Az előadottakban eléggé bebizonyítottam, hogy a memorandumban közölt nemzetiségi számok mennyire nem felelhetnek meg a valóságnak, amiből következik az, hogy csak a hivatalos népszámlálás statisztikai adatai adják a nemzetiségi megoszlás hű képét. Kénytelenek vagyunk tehát felvetni azt a kérdést, ki hamisította meg a nemzetiségi adatokat, a magyar hivatalos statisztika-e, amely több mint 30.000 helybeli népszámlálóbiztos munkája révén és önbevallás útján gyűjtött anyagot a legnagyobb gondossággal és precizitással dolgozta fel és amelynek munkája a külföldi szakköröknek elismerését is mindenkor kivívta, vagy a memorandum szerkesztői, akik kényük-kedvük szerint módosítják, csökkentik és növelik a nemzetiségi számadatokat olyan tudománytalan módon és olyan merész felületességgel, hogy nemcsak a fegyelmezett statisztikus észjárásával, hanem magával a logika szabályaival is ellenkezésbe jutnak, sőt számaik sok esetben még önmaguknak is ellentmondók?

A magyar békedelegáció mindezeket a hamisításokat, amelyeket a románok elkövettek, leleplezte és az előadott módon kétségbevonhatatlan adatokkal még részletesebben is megcáfolta a békekonferencia előtt, abban a naiv hitben, hogy a hamisság és csalárdság fölött a fénylő igazság, a felületesség fölött a lelkiismeretes pontosság és a hebe-hurgya tudatlanság fölött a logika és a józan ész fog győzedelmeskedni és a békekonferenciát elhatározásában ez utóbbiak fogják vezetni. Nem így történt.

A legfelsőbb tanács nem is próbálta érveinket meggyengíteni és igazságainkat elhomályosítani, egyszerűen «a sic volo, sic jubeo» álláspontjára helyezkedett és elkövette a világtörténelem legnagyobb igazságtalanságát, az ezeréves Magyarország felosztását, mert inkább adott hitelt a prédára éhes szomszédok rágalmainak és hamisításainak, mint a mi pontos és lelkiismeretes adatainknak.

A béketárgyalások egész anyaga nemsokára megjelenik és ebből ámulva fogja látni a világ, hogy a megcáfolhatatlan érvek milyen tömege talált süket fülekre a békekonferencián s milyen örökérvényű igazságokat dobott félre útjából a győztesek diadalmi mámora és elvakultsága. De az igazság a koporsóból is kitör és eget kér; és ha rövidesen nem dől össze az a három kártyavár, amelyet az antant körülöttünk épített, úgy azt a statisztika kérlelhetetlen törvényei fogják megdönteni, amelyeket csak papíron lehet meghamisítani, de az életben nem.

Kovács Alajos.

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK SZEMLÉJE.¹ ÚJ KÖNYVEK.

LA FRANCE NOUVELLE. 1919. december. Jean Nesmy: La crise du mariage. (A házasság válsága). Mar a háború előtt a nyomasztó gazdasági viszonyok és a terjedő epikureista életfölfogás következtében növekedőben volt az agglagények száma s ennek megfelelően mindinkább nehezebbé vált a leányok számára a férjhezmenetel. Tehát nem a háború vetette fel a házasság válságát, hanem csak növelte ezt avval, hogy a férfiak számát csökkentette, viszont a versenyzők számát a fiatal hadiözvegyekkel nagyra duzzasztotta. Mérsékli, de meg nem oldja a válságot egyrészt a lövészárkok kényszerű lakóinál a csendes családi otthon iránt felébredt érzék, másrészt a háború alatt függetlenségben élő nők elfordulása a házasséttel járó kötelességektől. Franciaország jövője érdekében azonban nem szabad elhanyagolni ennek a kérdésnek a rendezését. Nesmy két intézkedést ajánl: egyrészt a vigasztalható kis hadiözvegyektől (les petites veuves consolables de la guerre) meg kell vonni a nyugdíjat arra az esetre, ha újra férjhezmennének, hogy állami segítséggel ne csinálhassanak erős versenyt a hajadonoknak, másrészt elő kell mozdítani az angol és amerikai katonák nősülési szándékait esetleg hivatalos jellegű házasság-közvetítői szervek útján. — Serge de Chessin: L'ouvrier contre les soviets. (A munkások harca a tanácsrendszer ellen.) Az orosz tanácsköztársaság ellenforradalmi elemei közé kell számítani a parasztság nagy tömegei mellett az annyira dédelgetett gyári munkásság jelentékeny részét is. Akármennyire pártolja is a munkást a rendszer, azon a tényen nem tud változtatni, hogy az ipar tönkrement, a gyomor korg. A gyárak mérlegére jellemző a *L'avez-ti* a egyik cikke, mely szerint a pétervári üzemek 1285 millió rubel értékű nyersanyagból 143 millió értékű feldolgozott árút termeltek. A munkások szabotálnak, sztrájkolnak s a szovjet kénytelen ugyanolyan eszközökhöz nyúlni, amelyenek alkalmazásáért a polgári államokat ócsárolni szokta: eltiltja a sztrájkokat, az ellenállókat letartóztatja, halomra löveti. A munkafegyelem helyreállítása céljából Lenin összeegyeztethetőnek tartja a kommunista termeléssel a Taylor-rendszert. — Georges Lacha pelle: Le problème du change. (Valutaprobléma.) Fenyegető veszedelem Franciaország számára a pénz értékének folytonos csökkenése a nemzetközi pénzpiacon. A szerző a következő intézkedéseket ajánlja: 1. Nem szabad továbbra is kölcsönökből hitelbe élni. 2. Az áruimportban a legszüksé-

¹ E szemlét minél teljesebbé óhajtjuk tenni, jelenleg azonban csak az itt felsorolt folyóiratokat tudtuk megszerezni. Szerk.

gesebbekre kell szorítkozni. 3. Az állami és magánéletben a legszigorúbb takarékossgot kell bevezetni. 4. Termeljünk és exportáljunk mentől több árut. 5. Ha már az import-árút nem nélkülözhetjük, elsősorban saját gyarmatainkat vegyük igénybe. 6. Erősítsük pénzünket. Szüntessük meg a nagy bankjegy-forgalmat kényszerkölcsönökkel és nagy adókkal. A kérdés helyes megoldása nemcsak gazdasági, hanem morális előnyöket is biztosít a nemzet számára. — 1920. január. Jean Maitre: *Le relèvement économique de la France*. (Franciaország gazdasági lábraállása.) Hogy nemzeti termelésünk újra elfoglalhassa a népek versenyében régi helyét, annak politikai, erkölcsi és gazdasági feltételei vannak. Politikában első teendő a kontárság kultuszának megszüntetése, a felelőtlen és túlhajtott közigazgatási központosítás eltörlése, az osztálybékének szociális reformok útján való megteremtése. Hogy a kormányzat szakszerűsége és állandósága biztosítva legyen, a cikkíró a képviselőket eltiltaná a miniszterségtől. Legyen a képviselő törvényhozó és a kormányzat ellenőrzője. Ne fordulhasson elő az az eset, hogy a kormánynak politikai okokból távoznia kelljen helyéről. Erkölcsi alapra főképen a nemzet gyarapodása szempontjából van szükség. A nagy világegés után az újjáépítés mentől több dolgozó és fegyelmezett franciát kíván. A születések számának csökkenése katasztrofális. Míg Németországban a háború előtt évente 40—50.000 új házat kellett építeni a közel 800.000 főnyi szaporulat számára, addig a francia nemzet száma legjobb esetben ugyanaz maradt. Kedvezményeket kell biztosítani a szapora családok számára, ápolni kell a vallásos érzést, mert Franciaországban csak azokon a vidékeken van egészséges faji élet, hol a vallásos érzés még nincs megtámadva. Nevelési rendszerünk nevelje az ifjúságot a munka megbecsülésére. Gazdasági téren használjuk ki az eddig parlagon heverő energiákat, különösen vizierőinket. A tőke ne vándoroljon ki az országból, mint a múltban tette, mert itthon is szükség lesz rá. A munkáskezek hiányát pótoljuk a gépek gazdaságosabb kihasználásával. A közlekedési utak létesítésénél ne kortesszempontok döntsenek, hanem a nemzet érdeke.

The Anglo-French Review. 1920. május. T o r a u - B a y l e ír egy értekezést arról, Hogy a Nemzetek Szövetségének s evvel kapcsolatban az örök békének részletes tervét már 1601-ben kidolgozták nem kisebb emberek, mint IV. Henrik francia és Erzsébet angol uralkodók. A tervezet 13 pontból áll s egyes pontjai nagyon hasonlítanak a Wilson-féle programhoz.

La Marche de France. 1919. november. E r n e s t H u b o u : L'a venir de la grande industrie chimique en France. (A nagy kémiai ipar jövője Franciaországban.) Tanulnunk kell a németektől, kiknek kémiai iparuk az első volt a világon. Első feltétele a szerencsésebb jövőnek ezen a téren az elméleti és alkalmazott kémiának, a laboratóriumnál! és a műhelynek sokkal szorosabb együttműködése, mint a múltban történt. Ugyancsak nagy gonddal kell előzetesen megállapítani, milyen kémiai iparágaknak lehet Franciaországban jövőjük.

La Revue Mondiale. 1919. okt. 15. J e a n F i n o t : P o u r l a g r a n d e u r m o r a l e d e s F r a n c a i s . (A franciák erkölcsi nagyságáért.) Keresztes hadjáratot hirdet az utóbbi években észlelhető, minden társa-

dalmi rétegre kiterjedő erkölcsi sülyedés ellen, mely az ország politikai és gazdasági létét gyökerében veszélyezteti.

La Minerve Française. 1920. július. 15. Georges Giraud: La crise du bouquin. (Az ócskakönyv válsága.) Az ócskakönyvkereskedőknek jól menne az üzlet, mert az új-gazdagok hiúságból fantasztikus árakat hajlandók fizetni egy-egy régibb könyvért, mégis válságba jutottak, mert a magánosok nem adnak el könyvet s így a kereskedők nem tudják készleteiket kiegészíteni.

Deutsche Rundschau. 1920. január. Hermann Struck: Zionismus. Rövidre fogott alapos ismertetése a cionista-organizáció és az entente-hatalmak között folytatott, Palesztinára vonatkozó tárgyalásoknak s válasza a kérdést taglaló újabb irodalomnak. Ebből kiemeljük a következő adatokat: Davis Trietsch (Palästina und die Juden. — Tatsachen und Ziffern) azt hiszi, hogy évente több százezer zsidó telepíthető át Palesztinába, ezzel szemben Dr. Arthur Rupp (Der Aufbau des Landes Israel, Ziele und Wege jüdischer Siedlungsarbeit in Palästina) helyszínen szerzett tapasztalatok alapján évente legföljebb 30—50.000 zsidó telepes elhelyezhetőre számít. — 1920. február. Hermann von Rosen: Biologie und Kommunismus. A XVIII. és XIX. század fordulópontján Goethe, ez a tökéletes mikrokosmos, a legszebb harmóniába olvastotta személyében a természettudományos és humanisztikus világszemléletet. Azóta az emberiség, nagy kárára a két világnézet között nagy szakadék tátong. Különösen sok bajt okoznak a meddő «esztéták», kik gögjükben a természet fölé akarnak emelkedni. Az ilyen oktalan állásfoglalás egyeseket csak úgy, mint népeket, eddig minden esetben romlásba döntött. Vannak olyan történetudósok, kiknek felfogása szerint a történelemből kevesebb tanulságot lehet levonni a politikára nézve, mint a természettudományokból. Ez ilyen mereven nem érvényes, mert a világtörténelemből még a biológia is sokat tanulhat. Az viszont kétségtelen, hogy az emberek vezetésére vállalkozó politikusokban a természettudományos és humanisztikus világnézeteknek magasabb egységbe kell olvadniuk.

A biológia szemében minden forradalom anomália. Ugyanígy gondolkodott Goethe, mikor minden olyan forradalmat, melynek szükségessége nem mélyen a nemzet vágyaiban, törekvéseiben gyökerezik, eleve ostobának, eredménytelennek, Isten nélkül valónak bélyegzett. Pedig Goethe még nem is sejtette, hogy lehet egy olyan esztelen, minden emberi természetet megcsúfoló tan is, amilyen most Oroszországban szedi áldozatait!

A mechanikus egyenlőségi elvvel szemben a természeti fejlődés törvényszerűen az egyenlőségtől az egyenlőtlenség, a differenciálódás felé tör. A legalsóbb rendű állat-organizmusok a leghasonlóbbak. A sokat emlegetett méh-állam messze túl van a kommunizmuson. Más állatoknál csak olyan fajtáknál található kommunizmus, hol kisebb az intelligencia. A magasabbrendű állatfajták határozottan az individualizmus felé hajlanak. A kommunisták tehát jogtalanul és fonák módon kicsavarják a valóságot, midőn tanaik igazolásánál a természetre hivatkoznak, mert a biológia ítélete a kommunizmusról megsemmisítő. — 1920. március. Friedrich Wieser: Die Revolutionen der Gegenwart. (A jelenkor forra-

dalmi): Németországra vonatkozólag már a háború előtt szerették jóslgatni, hogy szociális forradalom elé megy. Bármennyire növekedett isévről-évre a szociáldemokrata szavazók száma, forradalomtól nem kellett tartani, már csak azért sem, mert a szociáldemokraták evangélistája, Marx, kritikus fej, minden izgatása mellett is elsősorban az észhez szól, az érdekekre támaszkodik, az érzelmre és fantáziára nem tud hatni, mint annak-idején Rousseau. Az Osztrák-magyar monarchiában, mint kevésbé ipari államban, szociális forradalom nem fenyegetett, hanem inkább nemzeti. Az entente erre számított, a középhatalmak ettől féltek. A háborúban azonban a monarchia erősebbnek bizonyult, mint hitték: végig kitarított s kisebb próbát diadalmasan kiállt volna. Legjobban alá volt aknázva Oroszország. Itt voltak kész forradalmi organizációk, szélsőséges pro-grammal, jórésben zsidó vezetőkkel, kikben — talán öntudatlanul — az osztálygyűlölet kezét fogott a faji bosszúvággyal. A hosszúra nyúló világháború nélkül azonban egyik országban sem tört volna ki a forradalom. Akármennyire másolták is egyes esetekben a nagy francia forradalmat, ezek a forradalmak lényegesen különböznek attól: az az erőé volt, ezek a gyengeségé; az a vulkanikus, ezek a tektonikus földrengéshez hasonlíthatók. S ha a forradalmak által teremtett helyzet állandóságára nézve kombinációkba bocsátkozunk, akkor megállapíthatjuk, hogy Oroszországban a forradalom vívmányai nem lesznek tartósak. Míg annakidején Franciaországban az egész nemzet éledt egységének és erejének tudatára annak az osztálynak vezetése alatt, melyet képzettsége és érdemei a vezérszerepre hivatottá tettek, addig Oroszországban a lakosság jelentéktelen százaléka terrorizálja a félretolt intelligenciát a nemzettől idegen zsidóvezetők parancsára. Azonban ezek új kazár-birodalmat nem tudnak felállítani, mert ehhez kevesen vannak. A Habsburg-monarchiában az egyes nemzetek híven kitarítottak — jelentéktelen kisebbségektől eltekintve — míg a vég be nem következett. Akkor még a magyarok is forradalmi lázba estek, kik az entente-től csak rosszat várhattak. Hogy az eredményekből mi marad meg, arra nézve bajos jóslásokba bocsátkozni. Németországban és Auszriában a hatalom a munkások kezébe hullott, kik nem tudnak vele mihez fogni. A vezető állásokra a munkásság egyik országban sem tud elég képzett főt állítani a maga embereiből. Fontos politikai és közigazgatási hivatalok polgári vezetésre szorulnak. Gazdasági téren még rosszabbul fest a helyzet a győzelmes proletárság szempontjából. A szakavatott vállalkozók nem pótolhatók: őket tönkretenni annyi, mint a munkásság alól kirántani a gyékényt. A politikai élet forrong. A monarchia hívei napról-napra gyarapodnak. Ezek azt hiszik, hogy a császárral együtt visszajön a régi jólét, pedig ez csak a régi erővel jöhet vissza. Vannak hívei a diktatúrának. Sokak jelszava azonban az: Dolgozni, dolgozni, csak dolgozni. Kétségtelen, hogy Németországot csak az osztályharc teljes kiküszöbölése mentheti meg. A szociális reformok terén el kell menni addig a határig, míg a gazdasági életben nélkülözhetetlen egyéni vállalkozó kedv veszélyeztetve nincs. Dolgozzék ezen együtt a tömeg vezetőivel. Ez új forradalmat jelentene, de nem a gyengeségét, hanem az erőét. — Dalmo Carnevali: Die Vereinsamung Italiens. (Olaszország elszige-

teltsége.) Olasz politikus tollából meglepő heves támadás és fenyegetődzés az entente-hatalmak ellen. A világ nagy tröszt; Anglia és Amerika uralkodnak a tengereken, a lakott világ felét birtokolják, a másik felét ellenőrzik. Olaszország aláírta a rablóhadjárat jegyzőkönyvét, de a lakomás asztalról még morzsákat sem kapott. A világ urainak szemében ő az a szegény rokon, kit, mikor szükség van rá, hívnak, de azután kitaszítanak. A gazdag szövetséges államok fel sem tudják fogni, mennyit vesztett Olaszország a háborúban: Katonáinak egyötödét, nemzeti vagyonának nyolctizedét, kereskedelmi hajóinak héttizedét. Adósságainak kamatai felemészítik bevételeinek hétnyolcadát. Ilyen körülmények között mindenki elégedetlen a békekonferenciával, melynek munkája a vezetők beszédeiben az igazságnak, mérsékletnek, népek szabadságának annyiszor előbráncigált alapelveit a leghidegebb vérrel megcsúfolja. Az olasz népet becstapták, elhagyták, félretolták, elszigetelték, s ez a franciák, angolok, amerikaiak hálátlanságának, brutalitásának, önzésének műve. A tanulság kigyógyított bennünket illúzióinkból. Főleg a franciák viselkednek különös módon: fraternizálnak a délszlávokkal, támogatják a görögöket, Tuniszban üldözik olasz véreinket. A francia külpolitika alapvető gondolata: mentől több vazallus-állam felsorakoztatása Németország ellen. A franciák hisztérikus félelmükben lábbal tapossák Olaszország érdekeit. Különös súllyal esik íj latba a francia-jugoszláv véd- és dacszövetség. Ez Itália ellen irányul, bármit írjanak is a francia lapok. Az összeütközés köztünk és a jugoszlávok között elkerülhetetlen s aki az ő szövetségesük, az nekünk ellenségünk. Ebből le kell vonnunk a következtetést: ott kell szövetségest keresnünk, hol a miénkivel közös érdekre találunk.

La Revue de Genève. 1920. augusztus. Laza re Markovitch: *Serbie. État psychologique. Les partis et la politique intérieure.* (Szerbia. Közhangulat. A pártok és a belpolitika.) Az új délszláv állam politikailag és diplomáciailag Szerbia folytatása. Nem számítva külön a muzulmán-hitű szerbeket, három fő alkatelemből alakul az állam pillérét tartó szlávtság. Az egyes elemek közt nagyok az eltérések, de ezeknek — a szerző szerint — csak elméleti fontosságuk van: csak az állam organizációját, nem magát az államot érintik.

La Revue Universelle. 1920. november. 1. Marc Loge: *La haine des races en Amérique.* (A faji gyűlölet Amerikában.) Az Egyesült Államok egységét, belső életének nyugodt fejlődését újabban egyre több és több «kérdés» kezdi nyugtalanítani. A japán kérdés mellett sok figyelmet köt le a néger és a zsidó-kérdés. Fél századdal ezelőtt alig lehetett Amerikában zsidót találni s amennyiben voltak, szerényen meghúzódtak a kiskereskedői pultok mögött. Ma 3,300.000 van ebből a rendkívül agilis fajból s minden társadalmi rétegben megtalálhatók. Newyork «a zsidó ellenállás igazi citadellája». Vannak ugyan hotelek, hová «sem zsidó, sem kutya» be nem léphet s szombat estéken a zsidóktól nyüzsgő színházakat és vendéglőket sok keresztény elkerüli, de mit használ mindez, ha a magasabb iskolák nyitva állanak mindenki számára és ha a kievi, vagy varsói bevándorolt mozgó-fagyaltos csemetéje éppen olyan jogokat adó diplomát szerezhethet, mint a régivágású amerikai sarj! A szemeket felnyitották

a bolsevik-propaganda körül szerzett tapasztalatok. Az agitátorok nagyrésze itt is, mint másutt, zsidó. Erre az agitációra Henri Ford, az ismert gyáros is fölriadt pacifista álmából s lapjában, a *Dearborn Independent*-ben élére állt a judaizmus elleni küzdelemnek, «mert ez a föld legjobban szervezett hatalma — Nagy-Britanniát sem véve ki, — állam, melynek alattvalói, legyenek bárhol, legyenek szegények, vagy gazdagok, feltétlenül hívek». A *Dearborn Independent* figyelemmel kíséri az «internacionális zsidó világ-problémáját» mindenütt — Oroszországban, «hol minden népbiztos zsidó», Németországban, «hol a zsidóhatalom gyökeret vert», — de természetesen elsősorban az Egyesült Államokban felburjánzó állapotok érdeklik. Ford tűrhetetlennek tartja, hogy az amerikai cukor-, gyapot-, konzerv-, posztó- és dohányipar már szinte teljesen zsidó kézbe került. S ami számukra még meglepetés: az a zsidó hálátlansága mellyel a jövevények új hazájuk politikai intézményei ellen fellázadnak s minden körben, ahová csak befurakodnak, a forradalmat hirdetik. A 15,000.000 főre rúgó négerség problémáját főleg a háború élesítette ki. A néger jó volt katonának, most jó akar lenni teljesjogú polgárnak. A feketék vezetője Bois néger író, a *The Crisis* szerkesztője, ki szereti jósolgatni, hogy eljön a nap, mikor a négerék, indiaiak, kínaiak, japánok — az emberiség kétharmada — felkel a fehér zsarnokság ellen.

Le Correspondant. 1920. október 10. Nelly Melin: *Le rôle de la femme à la campagne*. (Az asszony szerepe falun.) Minden propaganda és jobb belátás ellenére tovább tart a falusi lakosság özönlése a városokba. Különösen az asszonyok unták meg a nehéz földmunkát s az egyhangú, szórakozásokat nélkülöző falusi életet. Sok család felkerekedésében az asszony a felbujtó. Már pedig falun kétszeresen igaz Montaigne aforizmája: *Les femmes font et defont les maisons*. Az orvoslásra két eszköz van: meg kell adni a mezei munkának is a megfelelő díjazást, emelni kell a falvak életszintjét elsősorban az asszonyi ösztönökre való tekintettel. Jó példaadásukkal nem kis hatással lennének a nyugtalan asszonynépre a közép- és nagybirtokosok feleségei, kiket eddig a túlzásba vitt intellektuális irányú nevelés eltávolított a rögtől. A feladat nem lehetetlen. Szépen sikerült Dániában, hol a parasztság magas képzettsége ellenére hű maradt a röghöz, régi hitéhez; szórakozásait, életszintjét a várostól kölcsönzi, de a maga területén kultiválja.

Revue des deux Mondes. 1920. február 1. L. Paul-Dubois: *Pour l'Économie publique et privée*. (Az állami és magántakarékosság érdekében.) Hatalmas deficit minden téren — ez a háború hagyatéka. Többet fogyasztunk, mint termelünk, tovább nyújtózkodunk a takarónak láncokat kovácsolunk jövőnk számára. Az egyensúly helyreállításához nem elég az adóprés vagy a többtermelés akkor, ha nem takarékoskodunk. Ezzel szemben dühöng a fényűzés és a költségek az egész vonalon. Pénz van bőven: 25 milliárddal több forog, mint a háború előtt. A holnapra senki sem gondol: utánunk a vízözön. A behozatal 20 milliárddal több a kivitelnél. Franciaország, azelőtt az egész világ hitelezője, ma az egész világ adója. Ha kevesebbet termelünk, fogyassunk is kevesebbet s különösen kerüljük a felesleges kiadásokat. Ma pazarolni annyi, mint a szegényt

még szegényebbé tenni. Takarékoskodják elsősorban az állam, szokják le a milliárdokkal való dobálózásról. «Mi most egy milliárd?» — kérdezte nemrégén egy szocialista képviselő a parlamentben. A pénz fogalma elmosódott: ha mindig milliárdokban beszélünk, a milliárd kezd nem számítani. A háború alatt sokat pazaroltunk. A háború után a pazarlás azzal az ürüggyel folyik tovább, hogy Németország úgyis fizeti. Az 1916-iki költségvetés 33 milliárd, az 1917-es 41, az 1919-es 48! Az esztelen költsékezés baja már régi, a háború csak nagyra növelte. Bűnösök ebben a képviselők, a kormány, a közigazgatás: kis dolgokban takarékoskodnak, nagy tételekben pedig csak úgy szórják a pénzt. Montesquieu még azt hitte, hogy a köztársasági államformát a jó gazdálkodás jellemzi. Ha feltámadna, megváltoztatná nézetét. Első teendő a rendkívüli kiadások csökkentése, a parazita kiadások megszüntetése. Szokjunk hozzá, hogy adókból éljünk; viszont az is igaz, hogy nincs az az adóprés, mely a jelenlegi költségvetést táplálni tudná. Az adózók is csak addig hajlandók fizetni, míg látják, hogy nem a danaidák hordájába viszik a vizet. Emeljék a hivatalnokok fizetését, de számukat (650.000) csökkentsek felére. Szállítsák le a miniszteri tárcák számát, vonják össze a nélkülözhetőség mértéke szerint az egyes hivatalokat, redukálják a színházak, művészetek állami támogatását, ne szubvencionálják a szakszervezeteket, a munkáselhelyező irodákat. S főleg legyen nagyobb a pénzügyi kormány felelőssége: reformáljuk meg a pénzügyi kormányzatot angol mintára. De ne csak az állam takarékoskodják, hanem a magánosok is, különben a kívánt célt nem tudjuk biztosítani. — 1920. március. 15. Georges Lecomte: Un péril pour l'esprit français s. La crise du livre. (A francia szellem veszedelme. A könyv válsága.) A könyv árának folytonos emelkedése (a 3.50 frankos típus 4.75, majd 4.90, 5 fr. sőt ezen felül) nagy veszedelmet jelent a francia kultúrának. A győzelem következtében a világ fokozott figyelemmel kíséri szellemi termésünket s ugyanakkor a francia könyv belföldön folyton drágul, külföldön meg sok helyen szinte hozzáférhetetlen. A látszólag kisjelentőségű gazdasági válság kockára teszi Franciaország szellemi befolyását. A helyzet orvoslására a kiadók társaságot alapítottak (Maison du livre français) s elhatározták, hogy kevesebb papírral, kisebb alakú, nagy példányszámú, gazdaságosan kötött könyveket fognak terjeszteni jutányosabb áron.

Revue Bleue. 1920. jan. 10. Louis Narquet, La diminution du gout au travail. (A munkakedv csökkenése.) Lustaság-hullám önti el a háborúban résztvett európai nemzeteket, bizonyos fokig a túlfeszített fizikai és erkölcsi küzdelmek visszahatásaként. Ha azonban ez az állapot tovább tart, halálos erkölcsi és gazdasági fekély, gyógyíthatatlan betegség lesz belőle. Nem lehet pihenni ott, ahol nincs tartalék; már pedig jelenleg egyetlen európai államban sincs. A bolsevizmus csak maximuma ennek a felbolygatott lelki kedvetlenségnek. A munkásszervezetek szeretik emlegetni a maximális termelést minimális idő alatt maximális bérért, de a gyakorlati alkalmazásban csak a bér maximális, az idő és a termelés minimális. Így van ez Angliában és Franciaországban, míg Amerika a Taylor-rendszerrel valamennyire segített a bajon. A munkások értsék meg

hogy minden béremelés és időcsökkenés Pyrrhus győzelméhez hasonló mindaddig, míg a termelés gyarapodásával nem járnak. Jelenlegi módszerükkel tönkre tehetik az üzemet, az édig növelhetik a drágaságot, de sorsukon nem javíthatnak. — Jan. 24. M. Marion, *La reconstitution de la France après la Révolution*. (Franciaország helyreállítása a forradalom után.) A mai helyzet sok szempontból hasonlít a forradalmak utáni állapotokhoz. Hatalmas problémák merednek elénk erkölcsi, politikai, gazdasági, közigazgatási és nevelésügyi téren. Érdemes visszapillantani az akkori idők gazdasági viszonyaira. A forradalom és a vele járó háborúk megriktították a munkaerőt, tönkretették a forgalmi eszközöket. A fizetési eszközök egészségtelen növekedése minden képezetet felülmúl. A directorium 19 milliárd papírpénzt vesz át s ezt a mennyiséget még tovább kénytelen gyarapítani. A pénzsajtó egész éjjel működik, hogy a másnapi kifizetéseknél fönnakadás ne legyen. 100 fr. reális értéke előbb 1, majd 0.8, 0.5, sőt 0.25 fr. A kenyér fontja 40, 50, 00—150 fr., egy tojás 10 fr., 12½ liter burgonya 200—250 fr., egy pulykakakas 1800 fr., egy pár csizma 20.000 fr., 100 font búza 9000 fr., 100 font rozs 8000 frank. A hivatalnokok harmincszoros fizetés mellett nyomorognak, a départementok alkalmazottai irigylük a rabokat, mert ezeket az állam természetben látja el. A közszellem megzavarodik s szélsőséges politikai pártok (Babeuf-féle kommunizmus — királypárt) harcain izgul. A hadseregnek nincs élleme, ruhája, fõlszerelése. Mikor már a helyzet tûrhetetlennek látszott, az elértéktelenedett papírpénzt 30%-ra új papírpénzzel cserélték fel. Ennek értéke rohamosan tovább zuhant s a javító kísérletek a nemzeti vagyont vitték csõdbe. A devalváció másik következménye volt a sok pör adósok és hitelezõk között. Szomorú kísérõje a haldoklásnak a sok szállító, uzsorás, kik a pusztuló állam testén élõsködtek. L. D u o n t-W i l d e n, *La d é f e n s e de l'Europe* (Európa védelme): A békekonferencia nem tudta megoldani a maga elé tûzött feladatokat. A népek szövetsége mai szervezetében nem jelent semmit az európai béke szempontjából. A nemzetiségi elv, mely Wilson 14 pontjának alapja, kivihetetlennek bizonyult, a népek örendelkezési joga Európát balkanizálta, mert elõsegítette a n e m z e t i s é g e k álcázott felkelését a n e m z e t e k ellen. Azok, akik Európa újjászervezését vállalták magukra, elvesztették a népek hitelét. Ebben a zûrzavarban legfenyegetõbb az orosz probléma. A bolsevisták, kiknek nagy embertömegek állnak rendelkezésükre, marxista frazeológiát használnak ugyan, de a cári uralom eszközeivel dolgoznak. A többnyire zsidó eredetû vezetõk bosszúhadjáratot, új tájárjárat indítanak az európai mûvelõdés ellen, melynek csak hibáit értették meg s közben felhasználják céljaik érdekében azt a misztikus erõt is, amit még Nagy Péter cár öntött a szláv lélekbe. A keleti népeknél a bolsevizmus könnyen megteremheti azt a morális egységet, amit a francia forradalomnak 130 évvel ezelõtt Európában sikerült megteremtenie s akkor a veszély még nagyobb lesz. Erõs bástya lehet Lenin törekvéseivel szemben Lengyelország és Románia, tehát ennek a két országnak megerõsödése európai szükségesség. — Febr. 14. XXX., *L'oeu v r e de la c o n f é r e n c e*. (A békekonferencia munkája): Függesszük fel ítéletünket. Ne mondjuk még, hogy a béke

bámulatos jó, vagy közepes, vagy rossz. Feleljünk gúny és hátsógondolat nélkül, az igazságosság öntudatával az első kérdésre: A konferencia urai gyorsan csinálták-e dolgukat? — Nem. Azután a másodikra: A konferencia urai jól csinálták-e dolgukat? — Chi lo sa... (Ki tudja?) Général H. S a l l e, N o t e s s u r l'Albanie. (Jegyzetek Albániáról): Mivel az egyseges Albániát olasz védnökség alatt a szerbek és görögök vetélykedése miatt megvalósítani nem lehet, valószínűleg fel kell osztani ezt a területet az említett három nép között. Ez lenne a legrosszabb megoldás. Kétségbeesésbe kergetnék ezt a szabad, büszke népet, újra megnyitnák a már úgyszólván sokáig tartó anarchia zsilipjeit s végül is lábbal tipornák a nemzetek önrendelkezési jogát. L'D u m o n t-W i l d e n, L'A l l e m a g n e e t l e c h a t i m e n t d e s c o u p a b l e s. (Németország és a bűnösök bűnhődése): Németországnak mindenképpen bűnhődnie kell. Ha a hibát vezetőire tolja, ezzel tulajdonképpen elismeri azt s akkor el kell ismernie a bűnhődés jogosultságát is. Ha tovább védi ex-császárját és tábornokait, akkor csak tágítja a köztünk meredő szakadékot: s annál inkább nincs okunk lemondani a büntetés elvéről. Tehát a német békeszerződésnek mindenképpen büntető jellegűnek kell lennie.

H. J.

Új könyvek.

Barthélemy, Joseph: Le vote des femmes. Paris, Alcan. A szerző több mint 600 oldalon át azzal a kérdéssel foglalkozik, milyen eredmény várható a nők szavazati jogától. Rossz hatása nem lesz semmi, de jó is kevés.

Dr. Bauvisage: Maintenant!... Réformons l'éducation nationale. Paris. A gyermekkor analitikus, konkrét megfigyeléseket gyűjt, az ifjúkor szintetikus, szeret általánosítani. A nevelést ezen a pszichológiai alapon kell reformálni.

Benoist, Charles: Les nouvelles frontières de l'Allemagne et la nouvelle carte d'Europe. Paris.

Bernfeld, Marcel: Le Sionisme. Paris, 1920.

Bourgeois, Léon: Le traité de paix de Versailles. Paris, Alcan.

Bresin, Dr. G.: Zum kommenden Staatsbankrott. Finanzreform oder Finanzrevolution? Ein Weg zum Wiederaufbau. Berlin-Wilmersdorf, 1919.

Carnot, R.: L'étatisme industriel. Paris.

Crozet, Henry: La cité idéale, ou l'urbanisme social rationnel. Paris, 1920.

Dibelius, Otto: Nationale Erhebung. Drei Reden. Berlin, 1919.

de Faye, Eugene: Idéalisme et réalisme. Une application aux problèmes d'après guerre des idées politiques et sociales de Platon et d'Aristote. Paris.

Galéot, A. L.: Les systèmes sociaux et l'organisation des nations modernes. Paris, 1920. A két véglet — az abszolút anarchia és az abszolút államiság — közt a szerző olyan berendezkedést javasol, mely politikailag lényegében monarchia, gazdaságilag viszont ellenőrzi a termelést és a javak elosztását. Ilyen berendezkedés csak a tekintély és a hierarchia elve alapján képzelhető, épen ezért G. erős kritika alá veszi a szabadság és egyenlőség jelszavait, melyek az anarchiának gyengített, vagy rejtett formáit leplezik.

Gensch, Walter: Das Anti-Kommunistische Manifest. Jena, 1919.

Glutz, Gustave: Le Travail dans la Grèce ancienne, histoire économique de la Grèce. Paris, Alcan. A kötet a Georges Renard által szerkesztett Histoire universelle du Travail vállalatban jelent meg.

Goldschmidt-Faber: Sterben und Werden des liberalen Bürgertums. Ein Bekenntnis. Berlin.

Gopcevic, Spiridion: Österreichs Untergang — die Folge von Franz Josefs Missregierung. Berlin, 1920.

Hartwich, Maximilian: Zarathustra oder Christus? Eine Frage in der Geburtsstunde der Zukunft. Wien-Berlin, 1919.

Hurwicz, Dr. Elias: Die Seelen der Völker. Ihre Kigenarten und Bedeutung ira Völkerleben. Gotha, 1920.

Kaufmann, Dr. Paul: Wiederaufbau und Sozialversicherung. Vorschläge der Änderung der Reichsversicherungsordnung. Berlin, 1920.

Kutzner, Oskar: Der Weg zur Kultur. Grundfragen der Pädagogik, Leipzig, 1919.

Lévy, Raphael-Georges: La juste Paix ou la vérité sur le traité de Versailles. Paris, 1920. Felelet Keynes ismert könyvére. Cáfolja az angol szerző adatait a német nemzeti vagyronról s a maga módján bebizonyítja, hogy Németország tud fizetni és kell is fizetnie.

Maurras, Charles: Les trois aspects du président Wilson. La neutralité — L'intervention — L'armistice. Paris, 1920.

Maxe, Jean: De Zimmerwald au Bolchevisme on le Triomphe du Marxisme Pangermaniste. Paris, 1920.

Mont, Jules: L'Allemagne et la Paix. La lutte contre les conséquences de sa défaite. Paris.

Mugniev, Gustave: Les Racines, dédié aux fils des paysans de Francé. Paris. Franciaország felemelkedése csak a parasztosztálytól várható, épen ezért minden erőt össze kell fogni a falu fizikai, intellektuális, szociális és vallásos újjraépítésére.

Münz, Siegmund: Weltkongress und Weltgericht. Appell an die hohen Geister aller Nationen. Wien, 1919.

Normand, Gilles: La rénovation française. La mort des octrois. Paris, 1919.

Payot, Jules: Le travail intellectuel et la volonté. Paris, Alcan. Sok szociális problémát érint, pl. a tehetségek kiválasztását, a hivatalnok-psyche gyenge oldalait stb.

Reinfried, Hermann: Geistig-sittliche Erneuerung und Volkshochschule. Karlsruhe, 1920.

Rovere, Julien: La Bavière et l'empire allemand. Paris, 1920.

Saint-Léon, Martin: Syndicalisme ouvrier et syndicalisme agricole. Paris, 1920.

Schulze-Graevenitz: Der Friede und die Zukunft der Weltwirtschaft. Offener Brief an die gerechtdenkenden Minderheiten in den allienten und neutralen Ländern. Zürich, 1919.

Thomas, Louis: Les États-Unis Inconnus. Paris.

Troeltsch, Ernst: Deutsche Bildung (Reichsdeutsche Schriften Nr. 12.) Darmstadt, 1919. A szerző követeli, hogy a német nevelés új célkitűzésénél a német kultúra elidegeníthetetlen alapelemei az eddiginél nagyobb mértékben érvényesüljenek: a humanizmus, a kereszténység, a germánság.

Valois, Georges: L'économie nouvelle. Les systèmes économiques déchus. — La nouvelle organisation. Paris.

Valois — *Coquelle*: Intelligence et Production. La nouvelle organisation économique de la Francé. Paris, 1920. H. J.

Szentiványi Károly: Falusi programmok. Budapest, 1920. Stephaneum. 80. 290 l. Ára: 40 + 4 K.

A háború politikai, gazdasági és társadalmi hatásait egyre tisztábban, egyre élesebb körvonalú jelenségekben észlelhetjük.

A háborúokozta nagy változások közül társadalmi téren nálunk legszembetűnőbb a falu népének, a földművelőosztálynak hirtelen előtérbe nyomulása, a magyar nemzeti élet központjába való jutása.

A háborús évek alatt megvagyonosodott földművelő népességünk szinte máról-holnapra politikai hatalomhoz jutott, társadalmi tekintetben pedig épen gazdasági s politikai súlyánál fogva nemzetünk legfontosabb társadalmi osztályává lett. Mindez eddig hiányzó osztályöntudatát érlelte, egy-kettőre kiépülő gazdasági, társadalmi s politikai szervezetei ezt az erőben lévő osztályöntudatot egyre határozottabban alakítják ki. S ennek az öntudatnak hatalmas fejlődését és erejét már figyelemreméltó jelenségek mutatják. Máról-holnapra országos politikai pártot létesített, amely többségi pártjává lett a nemzetgyűlésnek; ez a párt minisztereket, államtitkárokat ad az országnak; szintén rövid idő alatt politikai napilapot alapított s más, a földművelő népesség, a falu érdekeinek szolgálatára létesült különböző újságok indultak meg. A falu s a falusi nép szociális és kulturális érdekeinek ápolására, szükségleteinek kielégítésére nemrégiben alakult a Falu-Szövetség, amely máris hatalmas arányokban fejlődik; céljainak szolgálatára külön lapot ad ki, a «Falu»-t. A falu erőteljes gazdasági szervezkedését pedig a szövetkezeti mozgalom újabb fellendülése mutatja. A földbirtokreform is csak a háborúokozta mélyreható változások folytán került olyan hamar és olyan simán tető alá.

Ilyes jelenségek nemcsak nálunk észlelhetők, hanem más országokban is. Sőt az egyes országok agrárszervezetei már elérkezettnek látják az időt arra, hogy a kor uralkodó gondolatát, a demokráciát nemzetközi kapcsolatok létesítésével a főleg ipari jellegű szociáldemokrácia helyett, vagy annak ellensúlyaképpen agrárdemokrácia formájában juttassák diadalra. A vörös internacionáléval szemben a zöld internacionálét állítják szembe, amely a demokráciát a magántulajdon elve alapján s a nemzeti gondolat tiszteletben tartásával kívánja uralomra juttatni s a társadalom vezetését az eddigi uralkodó osztály vénhedt és ernyedt, a szociáldemokráciának pedig kudarcos és végzetes kezeiből a maga kezeibe ragadja.

E jelenségekkel szorosan kapcsolatosak korunknak hatalmas nép-

művelési törekvései is, amelyek részint a demokrácia veszélyei ellen kívánnak műveltségbeli biztosítékot nyújtani, részben a demokrácia vívmányait a diadalra jutott néprétegek számára a műveltség erejével akarják biztosítani. Nem véletlen, hogy a Falu-Szövetség a falu műveltségbeli fölemelését is hangsúlyozza, hogy mostanában nyílt meg az első magyar népfőiskola, most van megindulóban egy ifjúsági folyóirat a falusi serdültebb ifjúság számára. Új érdeklődés támadt a nép, a népi és faji hagyományok, a népiség és a fajiság iránt (lásd a Magyar Néprajzi Társaság nagysikerű szegedi propagandagyűlését) törekvések vannak arra, hogy ez a korszellem bizonyos tárgyak tanítása kapcsán az iskolában is érvényesüljön (néprajz, folklore, Heimatskunde, Volkstumpädagogik).

A mindezt egybefoglaló szellemi áramlat politikai téren a decentralizációt követeli új megváltó gondolatként az államnak kormányzati, a városnak gazdasági, társadalmi és kulturális centralizmusával szemben. Mint már többször hallottuk a történet folyamán, a kultúra és civilizáció válságos fordulópontjain, most is felhangzik a parancs: «Vissza a természethez» csakhogy most nem Rousseau, hanem Jules Méline fogalmazásában halljuk: V i s s z a a f a l u b a ! A civilizáció raffínáltságából vissza a megújulás, a felfrissülés örök forrásához: a földhöz és népéhez!

Ez a hirtelen való társadalmi változás az egyetemes magyar nemzeti politikát súlyos problémákkal terheli meg, amely problémák nemzeti szerencsétlenségünk napjaiban még súlyosabbakká válnak. Az új uralkodó társadalmi osztály évtizedekre, mondhatni évszázadokra visszanyúló szociális és kulturális gondozatlanság miatt előkészületlen, nevetlen erre a föladatra. Nincs meg hozzá a kellő műveltsége s ami még végzetesebb — nincs kellő nemzeti öntudata sem, amely öntudattal lelkileg összekapcsolódnék a nemzet többi társadalmi osztályával s amely által létesülhetne a nemzeti létünket magában rejtő n e m z e t i e g y s é g .

Az eddigi uralkodó osztálynak, bármily vétkek sarjadtak is osztályuralmi önző törekvéseiből, nemzeti öntudata volt. Viszont az ipari munkásság osztályuralmának sok fájó és vérlázító emlékei közül legfájóbb a nemzetietlensége, sőt nemzetellenessége. Hittel és bizakodással fordultunk a falu népe felé, amelynek passzív ellenállásán tört meg a proletárdiktatúra ereje. Az új uralkodó osztály teljesen méltó volna erre a hitre és bizalomra, ha kellő nemzeti öntudata lenne, mert fizikai, gazdasági s csiszolatlanságában is értékes friss szellemi és erkölcsi ereje egyébként teljes mértékben képesítik erre. Azonban a nemzet sorsdöntő napjaiban és kérdéseiben mutatott szinte vérlázító közömbössége, nemzeti öntudatának hiányát kétségbeejtően mutatják. Friss osztálytudatának önző, szűk-körű volta a maga kérlelhetlenségében mind határozottabban ütközik ki s egy új diktatúra, a parasztdiktatúra szívtelenségétől való irtózat tölti el a nemzet többi társadalmi osztályait.

Mindezen aggodalom ellenére lehetetlen másképp látnunk, mint hogy a magyar nemzet gazdasági, politikai, szellemi s erkölcsi megújulásának a falu népe a forrása és az alapja.

Ez a vezérlőgondolata Szentiványi könyvének is, aki a magyar nemzeti élet megújulására vonatkozó reformgondotatait épen ezért «Falusi

programmok» címmel adta közre, mert hite szerint a magyar nemzeti politika főkérdéseinek most a falu s a falu népe körül kell forogniok.

Ez a vezérlőgondolat szép és jó könyv megírására ihlette a szerzőt.

Alapgondolatához híven a falu szempontjából sorra veszi nemzeti életünk valamennyi fontosabb kérdését. Vizsgálja a múltat, föltárja a mulasztásokat, hibákat; gyakorlati életadta tapasztalatai s izzó fajszeretete s benső kereszténysége sugallatai alapján igyekszik megmutatni a javulás, orvoslás, az újraépítés útját-módját. Ahol bírálatot mond, ott kemény és gyakran zord a hangja. Ahol a jövőről szól, tennivalókat sürget, ott hitet, reményt, faj szeretetet, lelkesedést sugároz minden sora. Mondanivalóit nem az eszén szűrte át, hanem szívével írta. S ezért olykor, amikor a két forradalomról szól, szeges korbácsként hatnak szavai s a hitviták irodalmának élestellú íróit juttatják eszünkbe. Nem tudományos könyvet akart írni, hanem fölvilágosító, fölrazzó, munkára serkentő és hitet, bizalmat keltő művet. S művét elsősorban nem a tudomány emberei, hanem a falu vezető emberei s a közélet gyakorlati munkásai számára írta s ezt a feladatát kitűnően oldotta meg.

A múlt s a mai helyzet bírálata nyersen őszinte; sokban igazolja a magyar falut rajzoló szépirodalom egyes termékeit. Ez az igazmondás olykor fájdalmas, de ki akarja nyitni a szemünket s munkára akar riasztani bennünket. Könyve dús tartalmának s reformgondolatainak taglalására és értékelésére nem lévén elég helyünk, csak röviden vázoljuk tartalom szerinti programját.

Nincs nemzeti tőkénk, nemzeti iparunk, magyar kereskedelmünk, magyar irodalmunk, magyar művészetünk. Utolsó örökségként csak keresztény lelkünk s magyar vérünk maradt meg. Ezzel kell megteremtünk mindent, amink nincs. Kívánalmi: Magyarország a magyar nemzeté maradjon, a magyar népet, a nemzet legnagyobb kitevőjét kell tudásban és erkölcsben hatalmassá tennünk. A tőkét nemzeti kezekbe kell juttatnunk s a magyar nemzeti intézmények támogatására szolgálatba állítanunk. Meg kell teremteni a magyar nemzeti házi-, kézmű- és nagyobb mesteripart, mindezt és a munkásságot ki kell ragadnunk a kapitalizmus és szociáldemokrácia szervezeteinek karmai közül. Szellemi és erkölcsi téren nemzeti és keresztény közszellemet kell teremtenünk. Magán- és közéletünk, irodalmunk, művészetünk, szólásunk és ruhánk, testünk és lelkünk legyen magyar és keresztény. Vissza kell térnünk elkopott nemzeti hagyományainkhoz és értékeinkhez, még ha ezt reakciónak bélyegzik is

Könyve fejezeteiben ezt a programot fejtegeti, részletezi: a gyakorlati megoldásra való utalásokkal. Reformgondolatai közt sok értékes és figyelemreméltó akad. Ilyenek: a népakadémia, az iparos céhek visszaállítása, a népipar föltámasztása, kereskedő céhek létesítése, a falu legjobb tanulóinak a falu ösztöndíjával való kitaníttatása, a régi népünnepek föltámasztása, új magyar nemesség létesítése.

Ez a szép magyar könyv nem hiányozhatik a magyar falu vezetőinek könyvei közül. Okulást, fajszeretetet s munkára való ihletet szerezhetnek belőle. Tiszta, érettzamatú magyar nyelve, magyaros észjárása külön élvezetet ad az olvasónak.

F. J.

Gustave Le Bon: Múlt és jövő. (Gondolatok a világháborúról, békéről s a népek és a kultúra sorsáról). Fordította és bevezette: dr. Wildner Ödön. Budapest, 1920. 176 lap. Franklin-Társulat kiadása. (Kultúra és Tudomány.)

Sohasem volt a tömegeknek s a kollektív tudatnak nagyobb szerepe a társadalom és a népek életében, mint épen a mai korban. E szerepet vizsgálta Le Bon negyedszázaddal ezelőtt megjelent klasszikus művében: a *Psychologie des foules*-ban. Az itt megállapított tömegpszichológiai törvényszerűségek illusztrációjára Le Bonnak sohasem kínálkoztak alkalmasabb jelenségek, mint a világháború nagy tömegmozgalmai. Idevágó gondolatait — jórészt aforizmusok formájában — *Hier et de main* címen foglalta össze (1917). E könyv fordítása a címben jelzett munka.

Le Bon-nak e művében is az impulzív, sugalmazható, türelmetlen tömeg áll előttünk, melynek lelkében az ösztönyszerűség, az irracionális érzelem, a tudattalan, az alogikus elem jut érvényre. A világháború is újból igazolta, hogy a népek életét és tetteit elsősorban nem az ész, a gondolkodás, hanem az érzelem, a szenvedély irányítja. A racionális megfontolás úgyszólván tehetetlen a tömegösztönrel, vadsággal, gyűlölettel és kapzsisággal szemben, melyeket a civilizáció értelmi haladása csak látszólag szorított háttérbe. A történelem hajtóerői biológiai, affektív és misztikus természetűek. A népek nagy illúzióinak misztikus hatalma a történelemben mindig erősebbnek bizonyul, mint az ész. Ezeknek az illúzióknak nagy részét minden nép őseitől hagyományosan örökli, ezek formálják sajátos jellemét. Az élők lelkét a holtak lelkei alakítják: az élők a holtak szemével látnak.

Rendkívül finoman elemzi Le Bon a csaták lelki tényezőit, a nemzeti géniusz elemeit, az egyéni és kollektív bátorság formáit, a tömegeknek való parancsolás művészetét, a nemzetek hatalmának megalapozásában az akarat, alkalmazkodás, nevelés, erkölcs, organizáció és társadalmi kohézió szerepét, a világháború következtében beálló általános demokritizálódás és militarizáció szellemét. Esmékben gazdag könyve is azzal a történeti tanulsággal végzi, hogy sokkal könnyebb a tudomány segítségével a természetet leigázni, mint saját érzelmeinket. A természeti erőket szolgálatunkba hajtottuk: a nap, a villám, az óceán rabszolgáinkká váltak, de sehogysem tudtuk még elérni, hogy ősi állításunk bizonyos ösztönein úrrá legyünk.

Le Bon elmemozdító művének bővebb ismertetése helyett itt inkább arra szorítkozunk, hogy azokat az igazságokat idézzük belőle, melyek szegénjr hazánk sorsára nézve különösen aktuális jelentőségük s rettenetes politikai és területi válságát megvilágítják. «Ha a pacifizmus ... mondja Le Bon 1917-ben — oly népnél fejlődik ki, amelyet hódításra éhes nemzetek vesznek körül, ez megbontja aktivitása segédforrásait és gyorsan szolgásgárra vezeti a népet.» — «Nem lenne hiábavaló a parlamentek falára vésett fölirattal arra emlékeztetni, hogy a népek, amelyek — mint hajdan a görögök és később a lengyelek — nem tudtak lemondani belső

viszálykodásaikról, végül szolgaságba süllyedtek s megszűnt a joguk a történelmi létre.» — «A középosztályoknak a háború következtében beálló elszegényedése az országokat állandóságuk egyik főelemétől fogja majd megfosztani ...» — «A munkásosztály hamarosan új burzsoáziát fog alkotni. Ellenben a régi burzsoázia középső rétege: tisztviselők, hivatalnokok, tanárok és tanítók stb. abban a veszélyben forognak, hogy bizony nemsokára a proletariátus egyik kategóriája belőlük kerül ki, amely talán kitölti a szocialista hadsereg azáltal támadt hézagait, hogy a kielégített és sorsukkal megelégedett munkások elhagyták ezt a hadsereget.» (Le Bon mily élesen látja a tisztviselőknek a világháború után való elproletarizálódását és teljes elszegényedését!) — «Bármennyire eltérnek is az alapelvekben, a kollektivistá szocializmus és a militarizmus pontosan ugyanarra az eredményre vezetnek: a szolgaságra.» — «Kizárólag a könyvek közt élni, ez meggátolja azt, hogy valaki megértse a realitásokat. Ezért oly veszedelmes az országokra az elméleti emberektől gyakorolt kormányzás». (Önkénytelenül eszünkbe ötlük az 1918. októberi forradalmat követő Jászi-féle doktriner nemzetiségi politika és külpolitika.) — «Soha sem volt a kormányzás bajosabb mesterség, mint aminő lesz a háború után. Egyik legnagyobb nehézség az lesz, mikép szakítsanak az egyetemes állami beavatkozás szokásával, melyet a háború tett szükségessé.» — «A földművelés a háború után kétségkívül nagyobb fontosságra tesz majd szert, mint az ipar... Valamely nép virágzó földművelés és közepes ipar mellett is sokkal boldogabb életet élhet, semmint ha gyárait túlzottan fejleszti. Bizonyos, hogy a háború egyik hasznos következménye lesz, hogy a népek egy kicsit elhagyják a gyárakat a föld kedvéért.» — «A mostani századnak talán legjellemzőbb vonásává válik a művelt világ militarizációja s mindaz a visszaesés, ami ebből a rendszerből következik. A társadalmak, miután először vallási, majd katonai, aztán jogi s gazdasági rendszeren alapultak, úgy látszik, visszatérnek a merőben katonai rendszerre... A jövő egyik legnehezebb problémája lesz, mikép lehet a túlfinomult civilizációra állandóan rátukmálni a szigorú katonai rendszert, amely ellentétben áll ugyan az értelem fejlődésével, de elengedhetetlen a függetlenség megóvására. Tegyük föl, hogy a német militarizmus szét lesz rombolva. Hogyan lehetne újjászületését másképp megakadályozni, hanemha azzal, hogy egy még erősebb militarizmust szegezünk vele szembe? Így hát egy általános militarizmus lesz szükséges, hogy egyetlen egy nép militarizmusát leszereljük.»

«Remélni lehetne, hogy a világháború okozta pusztulás és romlás emléke sokáig meg fogja akadályozni a háborúk felújulását, ha az ember nem tudná, milyen rövid a népek emlékezőtehetsége.»

K

A FÜZET TARTALMA:

	Oldal
<i>Hornyánszky Gyula</i> : A parlamentek ellen	1
<i>Moór Gyula</i> : Somló Bódog.....	17
<i>Somló Bódog</i> : Machiavelli	41
<i>Komis Gyula</i> : W. Wundt. I.....	70
<i>Gombóc Zoltán</i> : Nyelvtörténet, lélektan, társadalmi lélektan	97
<i>Bárány Gerő</i> : Az egyén és a nemzet szerepe a kultúrában	106
<i>Bibó István</i> : Az emberiség múltjáról és jövőjéről	115
<i>Solymossy Sándor</i> : A matriarchátus nyomai a folklórban	136
<i>Kovács Alajos</i> : Hogyan hamisították meg a románok a béke- konferencián a magyar statisztikát?	147
Külföldi folyóiratok szemléje: <i>H. I.</i> — Új könyvek: <i>H. I.</i> — <i>Szentiványi Károly</i> : Falusi programok: <i>F. I.</i> — <i>Le Bon</i> :	
Múlt és jövő: <i>K.</i>	161